

9th International Conference “Ohrid-Vodici 2021”

**CULTURAL HERITAGE ENVIRONMENT, SCIENTIFIC
RESEARCHES AND TOURISM UNDER THE
PANDEMIC CIRCUMSTANCES**

- Conferense Proseedings -

9-та Меѓународна конференција „Охрид- Водици 2021“

**КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО, ЖИВОТНАТА
СРЕДИНА, НАУЧНИТЕ ИСТРАЖУВАЊА И ТУРИЗМОТ
ВО УСЛОВИ НА ПАНДЕМИЈА**

- Зборник на трудови-

**9-та Меѓународна конференција
„Охрид-Водици 2021“**

**КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО,
ЖИВОТНАТА СРЕДИНА, НАУЧНИТЕ
ИСТРАЖУВАЊА И ТУРИЗМОТ ВО
УСЛОВИ НА ПАНДЕМИЈА**

-Зборник на трудови-

Уредник

Рубин Земон

Охрид, 17-19 јануари 2021

Conference Proceedings 9th International Conference "Ohrid – Vodici" 2021

Publishers:

Center for Advanced Researches, Skopje, North Macedonia

MIRAS, Social Organization in Support of Studing of Cultural Heritage, Baku, Azerbaijan

Editor: Rubin Zemon Ph.D.

Assistant of the Editor: Marina Vrcovska, M.Sc

Computer preparation and printing: Igor Panev M.Sc.

Photo on the book cover: Mammad Rahimov

CIP - Каталогизација во публикација
Национална и универзитетска библиотека "Св. Климент Охридски", Скопје

930.85:[616.98:578.834-036.21(100)(062)

502:[616.98:578.834-036.21(100)(062)

338.48:[616.98:578.834-036.21(100)(062)

МЕЃУНАРОДНА конференција "Охрид-Водици" (9 ; 2021 ; Охрид)

Културното наследство, животната средина, научните истражувања и туризмот во услови на пандемија : зборник на трудови / 9-та Меѓународна конференција "Охрид-Водици 2021", Охрид, 17-19 јануари 2021 ; уредник Рубин Земон. - Скопје : Center for advanced researches, 2022. - 254 стр.: илустр. ; 25 см

На стр. 3: Cultural heritage, environment, scientific researches and tourism under the pandemic circumstances / 9h International Conference "Ohrid-Vodici, 2021", Ohrid, 17-19 January, 2021 ; editor Rubin Zemon. - Трудови на мак. и англ. јазик. - Фусноти кон текстот. - Библиографија кон трудовите

ISBN 978-608-66817-0-8

а) Културно наследство -- Ковид-19 -- Собири б) Животна средина --

Ковид-19 -- Собири в) Туризам -- Ковид-19 -- Собири

COBISS.MK-ID 56084741

**9^h International Conference
“Ohrid-Vodici, 2021”**

GLOBAL PROCESSES JOURNAL
www.gpjournals.net

**CULTURAL HERITAGE,
ENVIRONMENT, SCIENTIFIC
RESEARCHES AND TOURISM UNDER
THE PANDEMIC CIRCUMSTANCES**

-Conference Proceedings-

Editor

Rubin Zemon

Ohrid, 17-19 January, 2021

THE CONFERENCE PROGRAMME COMMITTEE

Rubin Zemon, Ph.D. (Institute for Socio-Cultural Anthropology)
Skopje, North Macedonia

Fariz Khalili, Ph.D. (MIRAS Social Organization in Support of
Studying of Cultural Heritage) Baku, Azerbaijan

Luigi Santacroce, Ph.D. (Aldo Moro University), Bari, Italy

Ahmet Aytac, Ph.D. (Aydin Adnan Menderes University), Izmir, Turkey

Aleksandar Manasievski, Ph.D. (FON University), North Macedonia

Meli Shopi, Ph.D. (University of Elbasan), Elbasan, Albania

Marijana Secibovic, Ph.D. (VSTIM College), Konjic, Bosnia and
Hercegowina

Refik Secibovic, Ph.D. (VSTIM College), Konjic, Bosnia and
Hercegowina

Jasminka Simic, Ph.D. (Radio-Television of Serbia), Belgrade, Serbia

Nadzyea Cherepan, Ph.D. (European Humanities University), Vilnius,
Lithuania

Dejan Metodijeski, Ph.D. (University Goce Delchev, Stip), Skopje,
North Macedonia

Zoran R. Vitorovic, Ph.D. (Editor-in-Chief, Global Processes
Journal), Miami, USA

Andrey Gorokhov, (Editor-in-Chief, Russian Political Science),
Moscow, Russian Federation

ORGANIZING COMMITTEE OF THE CONFERENCE

Aleksandar Manasievski, Ph.D. co- chair

Zoran Vitorovic, Ph.D. co-chair

Ljupco Janevski M.Sc.

Marina Vrvcoska M.A.

Verica Dzijanovska

Contents

Preface 7

Jasminka Simić

Covid-19 pandemic: a moment of the renewal of nature and human contemplation about its priorities 9

Georgi Nikolov, Veselina Lyubomirova, Nikola Tanakov

Social innovations for the development of accessible tourism in cities 27

Dejan Metodijeski, Kristijan Dzambazovski, Oliver Filiposki, Toshо Cocoroski,
The effects of Covid-19 pandemic upon tourism: the case of tourism policy in North Macedonia 39

Љупчо Јаневски, Климент Наумов

Екотуризмот како специфична туристичка форма во националните паркови на РС Македонија 51

Rubin Zemon

“Social distance, new normality, “anthropause”... vs. tradition, religion, habitus...” 60

Zoran Matevski, Dushka Matevska

The relationship between religion and the pandemic of Covid-19 68

Габриела Топузовска, Лидија Ѓурковска,

Краток преглед и ретроспектива на најважните пандемии во светот и во нашата земја 76

Božica Slavković Mirić

Epidemic diseases in Kosovo and Metohija between the two world wars 89

Александар Манасиевски, Кристијан Манасиевски

Еколошки Безбедносни аспекти во услови на Глобализација 100

Elka Vasileva, Georgi Tsolov, Desislava Botseva,

The importance of cultural and tourist infrastructure for achieving balanced sustainable development in the conditions of the Europe 2030 strategy 114

Fedorova M.S.

Russian tourist brands 122

Sergey Samarkin, Pavel Shabley

Religious rites in old cemeteries of Kustanay region: problems of study in the context of a pandemic 129

Rukshara Mammadova
The “kenzul - irfan” by abu abdullah migdad al - hilli 136

Andrei Gorokhov
Jerusalem in the Balkans and New Jerusalem in Russia 141

Ivan Kotev
Infectious diseases in the form of epidemic and pandemic and their reflection in the folklore of the Macedonian people, with special reference to the folklore from Strumica and Strumica region 145

Александра Кузман
Климе Садило – симболот на охридската чалгија 153

Оливер Бојчески, Хинок Кица, Марина Бојческа, Хелидон Кица
Евалуација на здравјето кај спортистите после прележување на болеста Ковид 19 166

Fariz Khalilli, Shahla Khalilli
Garapirimli sufi khanagah in Karabakh 168

Ahmet Aytaç
A Konya obruk rug and color analysis in the koyunoğlu museum 181

Gunel Seyidahmedli
Heritage of albanian architectural monuments in Karabakh 190

Burhanettin Senli
Pargali Ibrahim Pasha and his New Grave 198

Emina Rustemoska
Rethinking enviroment in cities under Covid 19 and post Covid city 209

Farrukh Rustamov, Lamia Hacimuradova, Sevinj Rustamova
The role of Shusha Schools in the formation of secular educational culture in Azerbaijan in the XIX century 215

Тошо Чочороски
ГАСТРОНОМСКА АНИМАЦИЈА ВО ТУРИЗМОТ: Гастрономски манифестации - анимација и промоција на македонското културно наследство и традиција во Југозападниот регион на РС Македонија 218

Indira Hadžibulić
Položaj Bošnjaka u bivšim jugoslovenskim republikama 229

Gafar Jabiyev
Historical and cultural heritage of Karabakh: Ancient memories and modern realities 236

Preface

By Rubin Zemon Ph.D., chairman of the Program Committee of the 9th International Conference „Ohrid- Vodici 2021“

The worldwide disruption caused by the COVID-19 pandemic has resulted in numerous impacts on the protection of cultural heritage, environment and tourism. Diseases, epidemics and pandemics have long fascinated historians, revealing the extent to which microbes have shaped human societies — from the earliest agriculture to the Black Death, 19th-century cholera, the Spanish flu, polio, and more recently, HIV-AIDS and Ebola.

By March 2020, most cultural institutions across the world were indefinitely closed (or at least with their services radically curtailed), and in-person exhibitions, events, and performances were cancelled or postponed. In response, there were intensive efforts to provide alternative or additional services through digital platforms, to maintain essential activities with minimal resources, and to document the events themselves through new acquisitions, including new creative works inspired by the pandemic.

Many individuals across the sector would temporarily or permanently lose contracts or employment with varying degrees of warning and financial assistance available. Equally, financial stimulus from governments and charities for artists would provide greatly differing levels of support depending on the sector and the country. The public demand for in-person cultural activities was expected to return, but at an unknown time and with the assumption that different kinds of experiences would be popular.

The global reduction in modern human activity such as the considerable decline in planned travel was coined anthropause and has caused many regions to experience a large drop in air pollution and water pollution. In China, lockdowns and other measures resulted in a 25 percent reduction in carbon emissions and 50 percent reduction in nitrogen oxides emissions, which one Earth systems scientist estimated may have saved at least 77,000 lives over two months. Other positive impacts on the environment include governance-system-controlled investments towards a sustainable energy transition and other goals related to environmental protection such as the European Union's seven-year €1 trillion budget proposal and €750 billion recovery plan «Next Generation EU» which seeks to reserve 25% of EU spending for climate-friendly expenditure.

Scientists are under extraordinary pressure to deliver answers and a lack of precedent and preparation, combined with severe political and social pressures, has made this an incredibly challenging time for them. Along with the disruption faced

by most of the world's population—lockdown, remote working, isolation and anxiety—many researchers have felt an added pressure to understand, cure and mitigate the virus. COVID-19 is creating havoc, but it is giving us an opportunity to re-think what kind of society we want to live in. Trained to examine specific contexts, historians are attuned to the particular socioeconomic, political and environmental processes and conditions that have combined to produce COVID-19, guide policy responses, and unevenly distribute impacts both locally and globally. Although the precise origins of the disease are not yet certain, we can already see how the forces of globalisation, urbanisation, industrialisation and industrial agriculture have rendered us increasingly interconnected — not just with each other through trade and travel, but also with animals and the atmosphere through pathogens and pollution. We've made for ourselves a planetary petri-dish.

The tourism industry has been massively affected by the spread of coronavirus, as many countries have introduced travel restrictions in an attempt to contain its spread. The United Nations World Tourism Organization estimated that global international tourist arrivals might decrease by 58% to 78% in 2020, leading to a potential loss of US\$0.9–1.2 trillion in international tourism receipts.

In many of the world's cities, planned travel went down by 80–90%. Conflicting and unilateral travel restrictions occurred regionally and many tourist attractions around the world, such as museums, amusement parks, and sports venues closed. UNWTO reported a 65% drop in international tourist arrivals in the first six months of 2020. Air passenger travel showed a similar decline.

Because of the pandemic circumstances a 9th International Conference „Ohrid-Vodici“ 2021 was held on-line through a Zoom platform. During the conference were presented 42 presentations, by 61 authors from 12 states. Scholars and expert from different areas presented their experiences and knowledge gain from the Covid 19 pandemic consequences. We hope that this publication will give important contribution on overcoming of the issue and obstacles related to cultural heritage, environment and tourism under the pandemic circumstances.

JASMINKA SIMIĆ, PhD¹

Radio-television of Serbia, Belgrade

**COVID-19 PANDEMIC: A MOMENT OF THE RENEWAL
OF NATURE AND HUMAN CONTEMPLATION ABOUT ITS
PRIORITIES**

Abstract

The work analyzes the causal-consequential link between the actual covid-19 pandemic and the global ecological imbalance in recent decades, which together jeopardised socio-economic and political-security life and the very survival of mankind on the planet. The covid-19 pandemic has shown that there are no geographical boundaries, thus confirming the concept of environmental security in the theory of international relations which advocates that ecological threats to global life systems (global warming, ozone destruction, disappearance of tropical forests, sea pollution, epidemics) are as well significant and dangerous as armed conflicts or nuclear weapons. The European Union adopted the European Green Deal, during the covid-19 pandemic, with the aim that the European continent became climate-neutral by 2050, having in mind that all environmental issues are intimately linked to the dynamics of globalized political and economic processes. By analyzing and comparing the documents on climate change and sustainable development and its implementation by the countries, using also the case study method, the author concludes that over the past 30 years, the main challenge has become how to find a new growth model and reshape awareness of global community in preserving biodiversity and preventing damage from climate change such as pandemics.

Key words: COVID-19 pandemic, climate change, European Green Deal, biodiversity, circular economy

---

¹ Research Fellow and Editor-Journalist of the Radio-television of Serbia, Belgrade.
E-mail: jasminka2002@yahoo.com

1. INTRODUCTION

The international relations are determined by the key factors like geographical, demographic and economic one, which includes climat factors, migrations and process of globalization (advocated by Toynbee and Huntington). It means that natural resources, such as energy, food, water and „limits to growth“² of the world economy concerning ecology, excorting of resources, forest extinction, air pollution, global warming, or pandemic, have been affected on reshape the planet. This text outlines the historical development and establishment of the legal regime for environmental protection from the 19th century to nowadays in order to show the causal-consequel link between the environment and human health.

Since the late 1960s environmental issues emerged as a major focus for international politics and concern due to industrialization and rapid population growth, the intensity of the overexploitation of natural resources and environmental degradation, generating a wide range of urgent international and global problems. The environmental problems are experienced on national and local level, but many of them are transnational or global, or relate to global commons. Thus, „the processes generating most environmental problems are closely related to broader political or socio-economic processes, which are themselves part of an increasingly global system“ (Baylis, Smith 2001, 388).

In such circumstances, when the COVID-19 pandemic had been emerged, French epidemiologist professor emeritus William Dub explained that the question had not been whether the pandemic would happen, but when, since all the conditions for that had been created a long time ago, primarily large urbanization, intensification of international exchange, demographic acceleration, migrations (Vey 2020). This indicates the culmination of the process of globalization.

The historical developments of international environmental politics shows the importance of the balance between human activity and nature in order to prevent diseases also multilayer pandemic matter. The main aim of the first international agreements on environmental issue dated in nineteenth century was to manage natural resources, such as River Commissions for Rhine (1831) and the Danube (1856) to safeguard free navigation and to make easy economic use of the rivers as important waterways, but with the significant ecological aspect. „The first international treaty on flora was signed in Bern in 1889, primarily concerned with preventing the spread of a disease which threatened to destroy european vineyards. This was followed by a series of global and regional agreements on flora in 1920s, and 1950s in order to maintain healthy stocks of cultivated plants or preventing disease. Likewise, the first agreement on fauna was the 1902 Convention for the protection of birds

---

² The „limits to growth“ monitoring the industrialization, population, food, resource use, and pollution. Australian researcher Graham Turner wrote a book „Limits to Growth“ (1972).

useful to agriculture“ (Baylis, Smith 2001, 389).³ The emerging concern was both to protect wildlife as well as the economic resource.

The modernization of the economy and society after the Second World War resulted in the new sorts of environmental problems like pollution and the preservation of the natural environment began to develop rapidly, particularly in developed countries in 1960s. Marine pollution alongside with promote safety of shipping and navigation became a key task of the International Maritime Organization (1948). From than on, there are Stockholm UN Conference (1972) with the aim to cooperate closely in the area of pollution and other environmental problems; dozens of international environmental agreements, programmes and regimes were established (protection of Mediterranean Sea, North Sea, Baltic Sea); ozone regimes to prevent depletion of the ozone layer - Montreal Protocol (1987); Rio Conference (1992) aimed at limiting climate changes and preserving biodiversity; Kyoto Protocol (1997) are legally binding commitments by industrialized states to limit their greenhouse gas emissions; UN Agenda 2030; Paris Agreement (2015); and European Green Deal (2020). The aim of all efforts to establish conventions and regimes were to prevent various sorts of diseases and support better living condition on the Earth.

COVID-19 pandemic brought the international relations into a period of unstable and unpredictable with the acknowledgement that the poverty, social welfare, contagious diseases and economic crisis have a serious political consequences which need the new model of growth with the centered-environmental issue. The „green wave“ became a great force and completely disturbed political scene in Europe and brought out surprise on the elections for the European parliament (2019), also on the national and local elections in some european countries (France 2020).

The article proceeds as follows: chapter two, which provides the characteristic of the environmental issue; chapter three about the impact of the challenges in the development of environmental regimes and achievements in the process of legal regulation of this issue; chapter four about the responses for the future with the socio-economic effects on international level including COVID-19 pandemic; and chapter five which offers a conclusion. The author, by the method of analyzing the contents of the documents demonstrates the historic development of international environmental issue and the comparative method to determine the extent to which the climate changes have provoked a series of the new problems including the actual COVID-19 pandemic and future pandemic. In the conclusion it stipulates that environmental issue should be more incorporated into the legal system on the national and international level, as a manner to prevent the natural disasters such as the pandemic, climate migrations or terrorism for safer surroundings suggesting

---

³ The same authors refer that in 1911, the USA, Canada and Russia agreed a Convention for the Protection of Fur Seals, which were being culled. International Whaling Convention (1946) essentially established a club of whaling nations to manage the „harvesting“ of whales. The first international efforts to establish wildlife parks and reserves began as early as 1900, amongst the colonial powers in Africa, and were further advanced through a series of Conventions from the 1930 onwards.

the interdependence between the countries. It leads to the notion that the liberal theory of international relations should be primarily concerning the theory of realism and centered-nations interests. Available written literature was used in the work, domestic and international, as well as official documents from the United Nations, international organizations and individual countries, including Serbia, concerning the legal regulation of environmental issue.

2. THE CHARACTERISTIC AND THE CONSEQUENCES OF THE ENVIRONMENTAL ISSUE

Environmental issue has become global due to: there are environmental problems which are inherently global (carbondioxide emission contribute to global climate changes); exploitations of global commons (oceans, deep-sea bed, atmosphere, outer space); transnational character of the environmental problems (wastes dumped, sulphur dioxide which provoke acid rains) argued the authors Baylis and Smith (Baylis and Smith 2001, 389).

Having that in mind, COVID-19 pandemic can be viewed as product of disbalance of nature and the worst product of climate changes with the consequences on the areas of medicine, economy and global security.

Environmental issues have become global and multilayer:

1. At the political level, as an issue on the candidates' political agenda at the local, regional and federal levels. During the elections for European Parliament in 2019, the Green parties achieved extremely success and found themselves on third place and have managed to articulate the demands of citizens for a healthier life on the planet and took the item from the left-wing political parties and right-wing politics. The role of the Green parties will be more important in the post-pandemic period, with the majority in the parliaments of local and states communities. In EU countries, the environmental issue plays a very important role. In Germany, for example, there is no political party that does not have a clear green political program, expecting that after the elections on the federal level in 2021, the government will be formed also by Green party, which is expected to encourage Germany's green transformation and to increase its reputation in the field of climate changes.

2. At the security level, confirms that „asymmetric“ security threats like climate changes or pandemic, prevail over classic security threats such as wars, with the capability to destabilize the global society.

3. At the economic level, confirms the need for sustainable and climate-resilient economies and the new model of economic growth. Because, neoliberalism which is dominant in the US economy and international organizations such as International Monetary Fund and World Bank, based on free trade, the open market, privatization, reducing government spending and increasing role of the private sector, did not manage to solve the problems of poverty, social inequality, environmental protection and health problems. For the EU is the most important to

protect human health and well-being, while increasing the competitiveness and resilience of the organization.

4. At international level, proves growing importance of interconnectedness of states in environmental issue like in the resolving the COVID-19 pandemic. The large medical aid provided by China, Cuba and Russia to Italy, Spain, France, the United States, Serbia, North Macedonia, points to the need to strengthen alliances of states, as well as international institutions, in dealing with common global problems - from terrorism to climate changes, from proliferation of nuclear weapons to a pandemic. China, Russia and Cuba shown themselves as the biggest advocates of the development of a new multipolar world and the strengthening of multilateralism. China has successfully fought the virus COVID-19, with total of 87000 infected and 4600 deaths in roughly in 2020, having in mind that China has a total population that is three times that of all of Europe (E.I.R. Daily Alert Service 2021).

The impact of climate changes has been reflecting in a few ways with gradational consequences:

1. Disruptions of the hydrological cycle due to lack of snow (high temperature in Syberia);
2. Potential „climate migration“ due to global warming in some part of the globe (Pacific region is much more difficult for living than European continent);
3. Technological dominance and geoengineering i.e. competition between countries in the scientific innovation (sheltering the Sun to avoid warming the planet).

Nature restoration is an ally in the fight against climate changes and disease outbreaks. The health crisis caused by COVID-19 pandemic has shown how sensitive societies are in general and how important it is to restore the balance between human activity and nature, but also to revive the economy and trade and harmonize it with new health and environmental needs.

3. ENVIRONMENTAL ISSUE: FROM INTERNATIONAL AGREEMENTS TO THE NATIONAL LEGISLATIVES

The constitutions regulate the right to a healthy environment differently, from treating it as a basic human right, or as a duty of citizens and public authorities, or both one (Pajvančić 2018, 90). The reasons for the various constitutional regulations should be sought in the fact that these provisions have found their place in constitutions under the influence of international sources of law in which firm standards for binding legal regulation of these issues have not yet been built and formed. International strategic documents influence the adoption of similar documents in the national framework by parliaments, which shape „policy directions, as well as the ways, dynamics of achieving set goals and actors in that process“...That leads to „constitutionalization of a set

of new human rights or extension of content human rights that the constitution traditionally guarantees (Pajvančić 2018, 89).

International environmental problems are rarely caused by deliberate acts of national policy, but are rather unintended side-effects of broader socio-economic processes (Baylis, Smith 2001, 393): 1) non-governmental organizations, companies, local authorities, financial institutions, social groups, and individuals, which are as important as states; 2) supranational organizations like European Union (EU) play a key international role as well as being able to regulate activities within their member states, having in mind that EU is itself a part to several international environment treaties (Kyoto Protocol 1997), also issued its own environmental declarations, last one is European Green Deal (2020); 3) international organizations, international financial institutions, transnational organizations, industrial associations or environmental non-governmental organizations.⁴

As states become involved in international institutions or regimes established to tackle environmental problems, the policy process often acquires an important transnational or international dimension which in practice can substantially limit national autonomy (Baylis, Smith 2001, 394) which proved by adopted documents.

There are a series of the important conferences on the climat issue in contemporary history which brought out a large-scaled documents some of them with binding provisions.

The first major UN conference on the Human Environment held in Stockholm in 1972 about international environmental issue. „We see around us growing evidence of man-made harm in many regions of the earth: dangerous levels of pollution in water, air, earth and living beings; major and undesirable disturbances to the ecological balance of the biosphere; destruction and depletion of irreplaceable resources; and gross deficiencies, harmful to the physical, mental and social health of man, in the man-made environment, particularly in the living and working environment“ (Report of the UN Conference on the human environment 1972). The importance of this Conference is multiple: strengthened the framework for the future environmental cooperation; establishment of global and regional environmental monitoring networks (marine pollution and ozone depletion) provoking the action to tackle them; creation of the UN Environment Programme (UNEP) in order to coordinate activities of other UN agencies; broader political and institutional changes because the many governments formed the ministries for the environment and national agencies for environmental monitoring of regulation (Baylis, Smith 2001, 391).

---

⁴ Many of the activities of the politicians and the members of royal families focused on the issue of ecology. Charles, Prince of Wales launched in January 2021 plan named „Terra Carta“ (evoking England's ancient „Magna Carta libertatum“ that defined citizens' rights eight centuries ago) appealed to the bussinesss world to support his initiative and to harmonize the prosperity and the nature, people and planet in the next decades. He has been dealing very actively for a many decades in the area of ecology, and he warned that global warming and climate changes are the biggest threats to the humanity. He is supported by Bank of America, AstraZeneka, Bank of HSBC and British Petroleum.

In chapter one concerning the Declaration there are 26 principles concerning the environment and development. The principle 21. emphasizes states' sovereignty over their natural resources, that „states have, in accordance with the Charter of the United Nations and the principles of international law, the sovereign right to exploit their own resources pursuant to their own environmental policies, and the responsibility to ensure that activities within their jurisdiction or control do not cause damage to the environment of other States or of areas beyond the limits of national jurisdiction“ (Report of the UN Conference on the Human Environment 1972, 3-5). Other principles established that the international community should determine limits on the use and abuse of global commons, and „common heritage of mankind“ should be collectively managed, preserved or used to common benefit.

In chapter two is situated Action plan with 109 recommendations spanning 6 broad areas: human settlements, natural resource management, pollution, educational and social aspects of the environment, development and the environment, and international organizations (Report of the UN Conference on the Human Environment 1972, 6-27). Chapter three focuses on various institutional and financial arrangements through the voluntary fund be established in accordance with existing United Nations financial procedures (Report of the UN Conference on the Human Environment 1972, 29-32). On the Conference, 5 June has designated as World Environment Day and decide that on that day every year the United Nations system and the governments of the world undertake world-wide activities reaffirming their concern for the preservation and enhancement of the human environment, with a view to deepening environmental awareness and to pursuing the determination expressed at the Conference (Report of the UN Conference on the Human Environment 1972, 32).

The Declaration emphasizes the need of the periodic reports of the Executive Director on the implementation of environmental programmes within the United Nations system, also to keep under review the world environmental situation in order to ensure that emerging environmental problems of wide international significance should receive appropriate and adequate consideration by governments.

The next important document is Brundtland Report (1987) which issued the concept of „sustainable development“ in order to propose long-term environmental strategies for achieving sustainable development by the year 2000 and beyond. It encounters development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs (Baylis, Smith 2001, 392). It focused on finding strategies to promote economic and social development in ways that avoided environmental degradation, overexploitation or pollution. The question of population pressure and human rights and the links between these related issues and poverty, environment, and development proved to be one of the more difficult concerns with which the world had to struggle. (Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future 1987). This was the

beginning for the 1992 UN Conference on Environment and Development.

Montreal Protocol (1987) is a global agreement to protect the stratospheric ozone layer by phasing out the production and consumption of ozone-depleting substances, ODS (Handbook for the Montreal Protocol on Substances that Deplete the Ozone Layer 2020). The Montreal Protocol has proven to be innovative and successful, and is the first treaty to achieve universal ratification by all countries in the world. It stands as one of the most successfully agreed in international environmental regimes. The parties to the Montreal Protocol adopted the Kigali Amendment (2016) to phase down production and consumption of hydrofluorocarbons (HFCs) worldwide. HFCs are widely used alternatives to ODS such as hydrochlorofluorocarbons (HCFCs) and chlorofluorocarbons (CFCs), which are already controlled under the Protocol, and thus avoid global warming of up to 0.4C this century. This amendment entered into force on 1 January 2019, creates market certainty and opens international markets to new technology that is better for the environment, without compromising performance (The Kigali Amendment to the Montreal Protocol: HFC Phase-down 2016).

Rio de Janeiro Earth Summit (1992) after the Cold War, promoted and developed sustainable development by 2000, with Agenda 21 (Report of the United Nations conference on environment and development 1992). The Framework Convention on Climate Change declared objective to „achieve stabilisation of greenhouse gas concentrations in the atmosphere at a level that would prevent dangerous anthropogenic, interference with the climate system (Article 2). The most important obligations are that parties must provide regular reports on their national greenhouse gas emissions, their emissions projections, and their policies and measures to limit such emissions. This review process aims not only to stimulate negotiation or further commitments as required, but also to promote the development and implementation of national targets (United Nations framework Convention on climate change 1992).

3.1. Agenda 21 as a model for preventing the pandemic

Agenda 21 is an agreed set of recommendations addressing global issues on the environment and development and thus „should reflect the concerns of all States and not call for actions that may be discriminatory in nature, result in damaging the social, economic and other national interests of any State, or limit its social and economic development prospects“ (United Nations Conference on Environment & Development Rio de Janeiro, Agenda 21 1992).

Chapter 6 of Agenda 21 concerns to protecting and promoting human health stated that health and development are intimately interconnected. Both insufficient development leading to poverty and inappropriate development resulting in overconsumption, coupled with an expanding world population, can result in severe environmental health problems in both developing and developed nations (6.1). Countries ought to develop plans for priority actions, drawing on the programme areas in this chapter, which are based on

cooperative planning by the various levels of government, non-governmental organizations and local communities. An appropriate international organization, such as World Health Organization (WHO) should coordinate these activities (6.1). There are programme areas: meeting primary health care needs, particularly in rural areas; control of communicable diseases; protecting vulnerable groups; meeting the urban health challenge; reducing health risks from environmental pollution and hazards.

In the part named Control of communicable diseases (6 B) states that advances in the development of vaccines and chemotherapeutic agents have brought many communicable diseases under control. However, there remain many important communicable diseases for which environmental control measures are indispensable, especially in the field of water supply and sanitation. Such diseases include cholera, diarrhoeal diseases, leishmaniasis, malaria and schistosomiasis (6.10). The pandemic (HIV infection) will inhibit growth of the service and industrial sectors and significantly increase the costs of human capacity-building and retraining. The agricultural sector is particularly affected where production is labour-intensive (6.11). Agenda 21 recommends to national public health systems vaccines for the prevention of communicable diseases (6.13.IV).

Agenda 21 emphasized the socioeconomic impact of the pandemic (HIV infection), with the direct health costs and the indirect cost, such as a loss of income and decreased productivity of the workforce. This applies to all pandemics.

3.2. Towards complementarity environmental and trade regimes

At the end of the XXth and beginning of the XXIst century, the relations between environment and trade regimes has emerged as a key issue. The international interest in designing the rules and mechanisms of international environmental regimes went on with globalized processes and market mechanisms in order to find international models of trade and investment in line with environmental goals.

„The norms and rules of World Trade Organization (WTO) with their focus on removing constraints on international trade and investment are inimical to efforts to promote environmental protection, sustainable development, and other social goals“... From the one side, the campaigns of transnational non-governmental organizations to challenge the dominance of WTO norms and rules emanated in its meetings, but the other side, many believed that „trade and environment regimes can be complementary and even mutually reinforcing“ in the way that promote international investment in modern, and more environmental friendly technologies (Baylis, Smith 2001, 409-410). Principles have been established whereby global environmental regimes, like ozone layer protection regime may restrict trade in direct pursuit of its goals without falling foul of WTO rules.

Kyoto Protocol (1997) extends the United Nations Framework Convention on Climate Change (1992)that it legally sets binding targets for

37 industrialized countries and the European Union for reducing greenhouse gas (GHG) emissions. The parties „shall pursue limitation or reduction of emissions of greenhouse gases not controlled by the Montreal Protocol from aviation and marine bunker fuels, working through the International Civil Aviation Organization and the International Maritime Organization, respectively“ (Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change 1998, Article 2(2)). These reductions amount to an average of 5% against 1990 levels over the five-year period 2008-2012. The EU, USA and Japan respectively committed themselves to reduce their annual greenhouse gas emissions by 2008-2012, to 8%, 7% and 6% less than 1990 levels.

In order to achieve this agreement, there were three flexibility mechanisms established in Kyoto Protocol: 1) Joint implementation which allowed industrialized countries to share the credit for emission reductions achieved in specific joint projects (Article 11); 2) Clean development mechanism which allowed industrialized countries to obtain emission credits for financing approved climate-friendly projects in developing countries (Article 12); 3) Emissions trading which allowed industrialized countries to exchange part of their national emission allowances (Article 17). In spite of this, many of the key environmental issues required further negotiations during 1998-2000.

The Doha Amendment to Kyoto Protocol (2012) was adopted for a second commitment period 2013-2020. During the first commitment period, 37 industrialized countries and economies in transition and the European Union committed to reduce GHG emissions to an average of 5% against 1990 levels. During the second commitment period, parties committed to reduce GHG emissions by at least 18% below 1990 levels in the eight-year period till 2020. The Doha Amendment has not yet entered into force.

The 2030 Agenda adopted as a resolution of UN General Assembly (25 September 2015) Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development, is a plan of action for people, planet and prosperity in order to strengthen universal peace in larger freedom. There are 17 sustainable development goals and 169 targets such as, end poverty, hunger, achieve food security, healthy lives, inclusive and equitable quality education, gender equality and empower all women and girls, sustainable management of water and sanitation for all, access to affordable, reliable, sustainable and modern energy, build on Millennium Development Goals and complete what they did not achieve (Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development 2015). From the current point of COVID-19 pandemic, the goal 3. is very important concerning to ensure healthy lives and promote well-being for all at all ages. It stated that, by 2030, „end the epidemics of AIDS, tuberculosis, malaria and neglected tropical diseases and combat hepatitis, water-borne diseases and other communicable diseases“ (3.3); „substantially reduce the number of deaths and illnesses from hazardous chemicals and air, water and soil pollution and contamination“ (3.9); „support the research and development of vaccines and medicines for the communicable and non-communicable diseases that primarily affect developing countries“ (3.b). The 2030 Agenda preceded the Paris Agreement.

3.3. The scope of the Paris Agreement

The Paris Agreement (12 December 2015) contains a key provision to limit global temperature rise to 1.5°C. 190 countries have signed and ratified the Paris Agreement undertaking the basic obligation from the Agreement which is, not to increase carbon dioxide (CO₂) emissions.

Through the Paris Agreement, parties agreed: 1) to a long-term goal for adaptation – to increase the ability to adapt to the adverse impacts of climate change and foster climate resilience and low greenhouse gas emissions development, in a manner that does not threaten food production; 2) to work towards making finance flows consistent with a pathway towards low greenhouse gas emissions and climate-resilient development; 3) requires each party to prepare, communicate and maintain successive nationally determined contributions (NDCs) that it intends to achieve (Article 4, paragraph 2)... and communicate a nationally determined contribution every five years (Article 4, paragraph 9). This means that the countries shall pursue domestic mitigation measures, with the aim of achieving the objectives of such contributions (Nationally Determined Contributions, NDCs, The Paris Agreement and NDCs 2021).

However, during 2020 at the time of the COVID-19 pandemic there was an overall decline in CO₂ emissions due to declining global economic activity, travel, airline flights and tourism. Concerning the national contribution and report every five years, this was done by 75 countries that submitted their first proposals for nationally determined contributions to reduce CO₂ emissions ahead of COP26 (UN Climate Change Conference of the Parties) in November 2021 in Glasgow. Two things have appeared: 1) there is no increase in carbon dioxide emissions; 2) all countries imply a reduction in CO₂ emissions, but this is not even close to the goals of the Paris Agreement, to limit global temperature growth to 2°C or ideally 1.5°C by the end of the century.

The most developed countries from the OECD, at the same time as the Paris Agreement, signed the Annex to the Agreement on Export Credit, according to which anything related to the use of coal in energy production will not be credited with public funds (power plants, equipment, spare parts). This limits the activities of banks, such as the World Bank, the European Bank for Reconstruction and Development and the Asian Bank, because it represents a structural agreement that has caused a reduction in the construction of coal facilities and a limitation of their financing activities.

On this track, the representative of International Monetary Fund (IMF) observed that one pound of coal today costs around \$2 and the goal is to have it priced at \$75 in 10 years, and even higher, as a „means of forcing governments to meet the Paris Agreement deadlines“. While the IMF has, as yet, no power to enforce such measures, it can keep a running score of countries to convince countries to join the agenda. There is possibility to give the IMF the ability to impose sanctions on „violators“ of Paris Agreement („Will the IMF Become the ‘Umpire’ for Climate Change?“ 2021).

The virtual Leaders Summit on Climate (april 2021) organized by U.S. President Joseph Biden with participation of 40 heads of state and government including Russia and China emphasized to accelerate the implementation of the Paris Agreement.

3.4. Climate law according European Green Deal

EU calls upon the international documents adopted by UN as a base for the EU environmental legal policy. European Parliament resolution of 15 January 2020 on the European Green Deal underlines that the Green Deal should be at the heart of Europe's strategy for new sustainable growth, while respecting the earth's planetary boundaries, and for creating economic opportunities, driving investment and providing quality jobs (point 4). European Green Deal with several strategies for 2021 indicate a new and better balance between nature, food systems and biodiversity (European Green Deal 2019).

UN Sustainable Development Goals (SDGs) is at the centre of the EU's process of drafting and implementing environmental policies so that the EU promotes a model for human development compatible with a healthy planet. This means that the European Green Deal must combine social rights, environmental integrity, regional cohesion, sustainability and future-proof industries that are globally competitive, to the benefit of all (point 5).

Because of that, EU calls for an ambitious Climate Law with a legally binding domestic and economy-wide target for reaching net-zero greenhouse gas emissions by 2050 at the latest (and intermediate EU targets for 2030 and 2040 to be finalized as part of that law by, at the latest, the time of its adoption by the legislators, based on impact assessments as well as a strong governance framework).

Climate Law must reflect the best available science, with the aim of limiting global warming to 1.5 C, and that it should be kept up to date, reflecting developments in the EU legal framework and the review cycle of the Paris Agreement; and include specific adaptation components, namely by requiring all Member States to adopt adaptation action plans.

European Green Deal calls for an increase of the EU's domestic greenhouse gas emissions reduction target for 2030 to 55 % compared to 1990 levels; urges the Commission to bring forward a proposal to this end as soon as possible in order to allow the EU to adopt this target as its updated nationally determined contribution (NDC) well in advance of COP26. Also, this target to be subsequently integrated into the European Climate Law (European Green Deal 2019).

In order to reach the Paris Agreement objectives, enforcement at national and EU level is crucial, calling on the member states and the Commission to ensure that the national energy and climate plans are fully in line with the EU's targets. European Green Deal recalls the competence of the Member States to decide on their energy mix within the EU climate and energy framework (point 23).

Industrial competitiveness and climate policy are mutually reinforcing and that innovative and climate-neutral reindustrialisation will create local

jobs and ensure the competitiveness of the European economy. The fundamental role of digital technologies in supporting the green transition (by improving resource and energy efficiency and through improved environmental monitoring, and through the climate benefits of a full digitalisation of transmission and distribution and of smart applications).

The most important part of the European Green Deal is an ambitious new circular economy action plan, which must aim to reduce the total environmental and resource footprint of EU production and consumption while providing strong incentives for innovation, sustainable businesses and markets for climate-neutral and non-toxic circular products, with resource efficiency, zero pollution and waste prevention as key priorities. It highlights the strong synergies between climate action and the circular economy, in particular in energy - and carbon-intensive industries. EU calls for the establishment of an EU-level target for resource efficiency.

In accordance with the Paris Agreement, there are the provisions in the European Green Deal which stipulate Planned revision of State aid guidelines should reflect the policy objectives of the European Green Deal and aim at reinforcing and simplifying investment in sustainable solutions, ensuring a rapid phase-out of direct and indirect subsidies for coal and fossil fuel in the EU and providing guidelines fully consistent with GHG reduction and environmental objectives for national, regional and local authorities. Their role will be instrumental in an effective and innovative implementation of the European Green Deal. The revision should allow for national support for structural changes due to coal phase-out following the same conditionality as the Just Transition Fund and that revision should not weaken the EU's strong set of competition rules.

As a result of analyzing the international environmental regime and agreements as case studies, author can agree that „transnational environmental problems pose real problems for established notions about the role and significance of states and nature and limits of state sovereignty“ ... The dominant tradition within international relations is state-centric, centred around concepts of state sovereignty and „the belief that states are the primary actors in the international affairs and that international politics is largely driven by states pursuing their interests“ according to the theory of realism (Baylis, Smith 2001, 398). President Donald Trump U.S. withdrawal from the Paris Agreement (2017) is obvious case for it, but President Joseph Biden who re-joined Paris Accord (2021) is the case of cooperation in the development and implementation of international regimes, which corresponds to the liberal theory of international relation.

4. COVID-19 PANDEMIC AS A MILESTONE IN THE NEW ENVIRONMENTAL DEVELOPMENT

The countries are focusing their efforts, for more than one year on saving lives and fighting COVID-19 pandemic. According to the data of Johns

Hopkins University and Medicine for 192 countries (10 April 2021), the global cases infected are 134 719 328, and global deaths are 2 915 972 (USA-561074; Brasil-348718; Mexico-207020; India-168436; United Kingdom-127284), (Coronavirus Resource Center, Johns Hopkins University and Medicine 2021).

As it stated in Agenda 21, the socioeconomic impact of the pandemic (HIV infection) is expected to be devastating for all countries, and increasingly for women and children. While direct health costs will be substantial, they will be dwarfed by the indirect costs of the pandemic - mainly costs associated with the loss of income and decreased productivity of the workforce. The same has been proven concerning COVID-19 pandemic.

COVID-19 pandemic is „the most urgent threat facing humanity today, but we cannot forget that climate change is the biggest threat facing humanity over the long term“ said UN Climate Change Executive Secretary Patricia Espinosa (World Meteorological Organization 2020).

COVID-19 pandemic has the need for climate action, because of the „past experience suggests that greenhouse gas emissions declines during economic crises are followed by a rapid upsurge“. The world and the experts should change that trajectory. The economic and industrial downturn as a result of the COVID-19 pandemic is not a substitute for concerted and coordinated climate action (World Meteorological Organization 2020).

COVID-19 pandemic experience is an unprecedented opportunity to build and to make significant progress on climate change and urged all nations to build forward with more sustainable and climate-resilient economies. Thus, 2021 is a make or break year to confront the global climate emergency, in order to limit global temperature rise to 1.5C, the countries must cut global emissions by 45% by 2030 from 2010 levels. The direction of the development of environmental protection will also depend on trend of the COVID-19 pandemic, the appearance of new strains of the virus and the success of vaccination. With the actual level of vaccination (April 2021), the demand for petroleum has increased, and thus the price of this energy source. The success of the fight against the pandemic could lead to return of air traffic, cruises and tourism rapidly, in general, after the pandemic, thus returning the carbon dioxide emission at the level of prepandemic period.

COVID-19 pandemic has caused a global health and economic crisis which should be time-limited and „failure to reduce greenhouse gases and tackle climate change will have a negative impact on global economies, human living conditions and marine and land ecosystems, which may last up to centuries“... „Carbon dioxide remains in the atmosphere and oceans for centuries. This means that the world is committed to continued climate change regardless of any temporary fall in emissions due to the Coronavirus epidemic“ (World Meteorological Organization 2020).

In light of the ongoing, worldwide effects of COVID-19 pandemic, only when economies restart, this will be an opportunity to „shape the 21st century economy in ways that are clean, green, healthy, just, safe and more resilient“ (Climate Commitments Not On Track to Meet Paris Agreement Goals as NDC Synthesis Report is Published 2021).

4.1. Environmental issue in Serbia

The elaboration of plans related to the harmonization of national regulations was made in the National Program for the adoption of the *acquis communautaire* of the European Union (2013-2016), which states that „the issue of climate changes has taken an increasingly important place in the priorities of the government of Serbia“. This is primarily taking into account that the Republic of Serbia is located in a region already affected by changed climatic conditions, but also from the point of view that Republic of Serbia should join the EU's efforts in the field of climate changes mitigation, all in accordance with the strategic goal of the Republic of Serbia to join the EU (Todić, Mart 2013, 786). Serbian parliament passed law on climate change (March 2021), laying the foundation for the establishment of a system for limiting greenhouse gas emissions, which will have positive effects on public health and economic development including water management, forestry and agriculture.

Serbia signed and ratified Paris Agreement. The law on climate changes fulfills international obligations those that concern the UN Framework Convention on climate change and Paris Agreement and that it harmonizes domestic legislation with the European Union's *acquis communautaire*. The law on climate change came after years of negotiations. The draft law was completed in May 2018. It sets out the adoption of a national low-carbon development strategy with an action plan in the next two years. The plan will be introduced for ten years.

The European Bank for Reconstruction and Development (EBRD) is the leading institutional investor in Serbia. It has invested so far more than 6,6 billion euros in nearly 300 projects in the country related to supporting private sector development, improving public utilities and the transition to a green economy. An example of this is Subotica with a modern infrastructure for wastewater treatment in accordance with EU standards (Clean water and Environment in Serbia 2021). Although Serbian citizens are aware of the importance of sustainable development and the environment, the Green parties are in the process of forming and gaining more significant influence.

Serbia achieved success in combating the COVID-19 pandemic by great efforts of medical and governmental sectors, ensuring four types of vaccines for its citizens but also for the people from neighboring countries, as a sign of regional cooperation in the saving the human lives and a healthy environment.

5. CONCLUSION

Environmental issue emerged as a focus for international politics in the nineteenth century in the context of international agreements aimed: 1) to manage resources (River Commissions for the Rhine and the Danube connected with environmental policy) to facilitate economic use of the rivers and waterways and the same went on with international shipping and navigation; and 2) to prevent the spread of infectious diseases caused by flora and fauna, but later by climate changes as well. Both set of regulations have led to legal regulation of environmental issue which has always been associated with the need to protect human health, which is the basic thesis of this research paper.

In the COVID-19 pandemic there is a need to find the environmental solutions in the line with potential health issue through new set of deeply transformative policies, mobilizing industry for a clean and circular economy and education, or new growth model different from the current neoliberal concept. This means that the complementarity of the development and of implementation of environmental and trade regimes and agreements became a key issue for the future of the planet. The unique example is European Green Deal (2019) proposing an ambitious climate law with a legally binding domestic and economy-wide target for reaching net-zero greenhouse gas emissions by 2050. Thus, right to healthy climate and environment should be legally regulated as an extended area of human rights at the national and international level. Because of the multilayer character of the environmental issue and the effects of the dual crises of climate changes and the COVID-19 pandemic, there is a need for mixed involvement of the states, international organizations, transnational and domestic organizations, thus advocating the liberal theory of international relations over the theory of realism centered around the concept of state sovereignty and the states, as a primary actors in the international politics, driven by their interests.

By promulgating the law on climate change (2021), Serbia maintained the right to create a legislative framework and set development goals taking into account the country's economic, energy and other national socio-economic characteristics. Thus, it continues the harmonization with EU legislation and standards in the environmental matters, which will gradually encompass all elements of *acquis communautaire*, which is also the objective of the other EU candidate states of Western Balkans.

LITERATURE

1. Baylis, John & Smith, Steve (2001) *The Globalization of World Politics, An introduction to international relations*, Second Edition. Oxford University Press.
2. Clean water and Environment in Serbia. (2021). EBRD Green, Available from: <https://www.youtube.com/watch?v=sAcqdILUFNY>, 10. 04. 2021.
3. Climate Commitments Not On Track to Meet Paris Agreement Goals as NDC Synthesis Report is Published. (2021). UN Climate change, 26. Feb.2021. Available from: <https://unfccc.int/news/climate-commitments-not-on-track-to-meet-paris-agreement-goals-as-ndc-synthesis-report-is-published>, 11. 04. 2021.
4. Coronavirus Resource Center, Johns Hopkins University and Medicine. (2021). Available from: <https://coronavirus.jhu.edu/map.html>, 10. 04. 2021.
5. E.I.R Strategic Alert, Weekly Newsletter, Volume 35, No. 13-14, April 1, 2021. Available from: <file:///C:/Users/Predrag%20Simi%C4%87/Downloads/alerte13-14-21.pdf>, 3. 04. 2021.
6. European Green Deal. (2019). Available from. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52019DC0640>, 19. 04. 2021.
7. European Parliament resolution of 15 January 2020 on the European Green Deal. (2020). (2019/2956(RSP)). Strasbourg. Available from. https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2020-0005_EN.html, 25. 04. 2020.
8. Handbook for the Montreal Protocol on Substances that Deplete the Ozone Layer. (2020). Fourteenth edition. Available from: <https://ozone.unep.org/sites/default/files/Handbooks/MP-Handbook-2020-English.pdf> 17. 04. 2021.
9. Nationally Determined Contributions (NDCs, The Paris Agreement and NDCs. (2021). Available from: <https://unfccc.int/process-and-meetings/the-paris-agreement/nationally-determined-contributions-ndcs/nationally-determined-contributions-ndcs>, 10. 04. 2021.
10. Pajvančić Marijana. (2018). „Konstitucionalizacija razvojnih resursa u svetlu komparativne ustavnosti“. U urednica Biljana Đorđević. *Konstitucionalizam i ustavni dizajn u demokratskoj recesiji*. Zbornik radova sa redovne međunarodne konferencije Udruženja za političke nauke Srbije, (pp. 87-111), Beograd.
11. Report of the United Nations Conference on environment and development. (1992). Rio de Janeiro, 3-14 June 1992. Available from: [file:///C:/Users/Predrag%20Simi%C4%87/Downloads/A_CONF-151_26_Rev-1\(Vol-II\)-EN%20\(2\).pdf](file:///C:/Users/Predrag%20Simi%C4%87/Downloads/A_CONF-151_26_Rev-1(Vol-II)-EN%20(2).pdf), 18. 04. 2021.
12. Report of the UN Conference on the Human Environment. (1972). Stockholm, 5-16 June 1971. Available from: https://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/CONF.48/14/REV.1, 17. 04. 2021.
13. Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future. (1987). Available from: <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf>, 17. 04. 2021.
14. Todić Dragoljub, Mart Saša. (2013). „Strateški pravci i determinante politike Republike Srbije u oblasti klimatskih promena i EU“. U priređivači: Marko Nikolić i Dragoljub Todić. *Strateški pravci razvoja i utvrđivanja položaja Srbije u savremenim međunarodnom odnosima*. Zbornik radova sa naučne konferencije, Institut za međunarodnu politiku i privredu, (pp.778-791), Beograd.
15. The Kigali Amendment to the Montreal Protocol: HFC Phase-down. (2016).

Available from: https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/26589/HFC_Phasedown_EN.pdf?sequence=1&isAllowed=y, 18. 04. 2021.

16. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. (2015). Available from: https://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/70/1&Lang=E, 18. 04. 2021.

17. United Nations Conference on Environment & Development Rio de Janeiro, Agenda 21. (1992).Brazil, 3 to 14 June 1992. Available from: <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf>, 18. 04. 2021.

18. United Nations framework Convention on climate change. (1992). Available from: https://unfccc.int/files/essential_background/background_publications_htmlpdf/application/pdf/conveng.pdf, 18. 04. 2021.

19. Vey Tristan. (2020). „Il faut prendre conscience que nous sommes en état de guerre“. *Le Figaro*, 15. 03. 2020. Available from: <https://www.lefigaro.fr/sciences/coronavirus-il-faut-prendre-conscience-que-nous-sommes-en-etat-de-guerre-20200315>, 18. 04. 2021.

20. „Will the IMF Become the ‘Umpire’ for Climate Change?“. (2021). *EIR Daily Alert Service*, Volume 8, Number 98. Washington, April 9, 2021, Available from: <https://www.eirdailyalert.com/v08n9820210409fri.pdf>, 13. 04. 2021.

21. World Meteorological Organization. (2020). COP26 is postponed because of Coronavirus pandemic. Available from: <https://public.wmo.int/en/media/news/cop26-postponed-because-of-coronavirus-pandemic>, 11. 04. 2021.

SOCIAL INNOVATIONS FOR THE DEVELOPMENT OF ACCESSIBLE TOURISM IN CITIES

Abstract: The social innovations are a vibrant approach for developing place-based and local solutions for different policy areas. They are already well recognized as an instrument for social impact. These characteristics are of growing importance in post-pandemic times, when various economic sectors, cities, and societies will try to recover. The tourism industry is one of the most suffering economic sectors due to the pandemic months. In such a situation, sustainable forms of tourism, as accessible tourism, are left behind victims of the crisis. Nowadays, more than ever before the society needs sustainable solutions. The authors' idea is that social innovations can be seen and implemented as a policy instrument to develop accessible tourism on the local and regional levels. This paper focuses on the relation between social innovations and accessible tourism. The result is a suggested approach in using social innovations as a policy instrument to develop accessible tourism.

Keywords: social innovations, accessible tourism, region, city, Ljubljana, Access City Award

Introduction

“The conflicts, military interventions, and natural disasters can be seen as risk tourism factors, and responsible for a redirection of the tourist flows to other destinations with similar characteristics” (Милева, 2015, p. 2). The pandemic from 2020 – 2021 changes this well-known axiom. Nowadays, every place on earth faces the COVID 19 crises and its highly negative effect on tourism in all regions and destinations. The tourist flows have no options for interest changing. Today's tourism leadership is based not only on many international tourism investors and their hotels and services. Also, other private local and regional approaches in tourism offers are not the needed answer for the tourists' attention. On-time, marketized, and conducted public authorities' policy for safety guarantees is the only key for success, despite the most desirable destinations, despite prices, etc. For this new era in tourism offering, we believe that the implemented and needed innovations in the sector are changing. Based on previous research, our understating is that social innovations have a growing place in developing sustainable forms

1 Georgi Nikolov, Assoc. Prof. PhD, Department of Regional Development, University of National and World Economy, Sofia, Bulgaria, email: gnikolov@unwe.bg

2 Veselina Lyubomirva, PhD, Assist. Prof., Department of Regional Development, University of National and World Economy, Sofia, Bulgaria, email: veselina@unwe.bg

3 Nikola Tanakov, PhD, Chief Assist. Prof., Department of Regional Development, University of National and World Economy, Sofia, Bulgaria, email: ntanakov@unwe.bg

and services in tourism. Our interest in the topic “tourism” is meditated from work on the theme of accessibility for people in cities and accessibility in urban tourism (Nikolov, Lyubomirova, Tanakov, 2020). Another interesting point in the tourism topic is the subject “social innovations” and their policy role for more sustainable and resilient cities and regions. The crossline between social innovations and accessible tourism in the city policy is the core accent in this paper.

Social innovations as a city policy

The concept of social innovation has many dimensions, including the one that there is only a buzzword, not a policy, system, approach, or even idea. But there is evidence for the policy place they have - mainly as a political philosophy for impactful community innovation-driven policy (Lyubomirova, 2020). We see a place for such policy lines in the city development and management. A broader concept of social innovations is described as a universal answer to well-known policy and city problems. We are not such utopists in our understanding. For us, social innovation is an enhancement of technological innovation which impacts socially responsive issues. Social innovations are “being used across the world and different sectors – the public and private sectors, civil society and the household” (Murray, Caulier-Grice, Mulgan, 2010, p. 2). There is a broad definition for social innovation activities. In this meaning, it includes the development of new products, services, and programs; social entrepreneurship and the activity of social enterprises; the reconfiguration of social relations and power structures; workplace innovation; new models of localeconomic development; societal transformation and system change; non-profitmanagement; and enterprise-led sustainable development” (TEPCIE Project, 2014, p. 10). These large varieties of scope and place of implementation lead to the conclusion that “the term social innovation has become popular as an umbrella concept describing an array of social programs and initiatives deserving attention. Unfortunately, this flurry of social innovation activity has, as of yet, not led to the development of a comprehensive theory of social innovation” (Pue, Vandergeest, Breznitz, 2016). And here comes the most significant criticism of social innovations – that their role and meaning are overestimated, optimistic, and presented with extra favorable packages from its supporters. But what can be the driven motive of researchers to advocate for a vague concept? Yes, the social innovations are integrated into the EU territorial development strategies and funding (Bennenworth at all, 2015, p. 5), but is this a sufficient reason for the over-evaluation of the policy approach? We agree that social innovations are extra included in different areas as possible solution drivers. There is a mix of their role in policy and politics (Lyubomirova, 2020). Our positive attitude to the concept lines not at all dimensions but on concrete exploitation of the concept. Social innovations can be an approach in city policymaking, with the capacity for local and regional impact and sustainable development results. We are supporting the conclusions that social innovations should

follow and be driven more from the nature of their existence – the technological innovations and the innovations in general (Bennenworth at all, 2015, p. 19). The predicate „social“ works to understand community and city use for economic and sustainable implementation of innovations in city management and proactive thinking for sustainable economic and development solutions. In this regard, social innovation is interpreted as a social initiative for cities’ sustainable and smart development (Wagner, Wilhelmer, 2017). The paper aims to impact integrated and innovative territorial and city-focused policy plans and find a new place for implementing social innovations for regions and cities after the pandemic and other crises. Nevertheless, the tourism development plans are significant part of the regional policy. The most common normative and strategic framework for regional development integrated “national legislation and strategy of regional development, regional development plans, district sectoral strategies, municipal development plans” (Tsolov, Tanakov, 2020, p. 702). Together with other specialized national, regional and local strategies, including regarding tourism and urban development is organized the regional planning and the city management.

Accessible tourism as a social innovation

Accessible tourism is the concept developing in practice the idea of tourism for differently able people. In an era of the rapidly aging European population, this means first and for most elderly tourists and people with different disabilities and families with differently aged members. The European Commission developed and monitored different policies in this area across EU cities. The city and regions around are the critical areas for the implementation of accessible tourism practices. Despite the efforts and some promising results in several European cities, the idea for accessible tourism as a common policy in city management is still an exception, especially in the Central and South-East European cities. But the COVID 19 pandemic challenged society on another level. At once, every tourism destination, attraction, or service became inaccessible. This gives us the reason to argue that accessible tourism has a place in the city policy – even more – new implementations are now in the trend. The society already met online museum tours, which is the latest open door of accessibility, and it wasn’t even in the concept months ago. The more adaptive museums made their significant step to a new level of accessibility. However, there is still time for local authorities to adopt and support this opportunity as a city practice in non-crises and after lockdown time. “Accessible tourism can have a major impact on regional resilience, the improvement of the city image, and the possibility for better crises recovering. It can also be developed from regional and city governance as a proactive and innovative practice of territorial governance. Such initiatives and policies are a good example for other territories and cities and the national governance so to start and support such an approach in the whole country” (Vasileva, Lyubomirova, 2021, p. 709).

Cities in the tourism development

“Maintaining high competitiveness in tourism business contributes both to the long term development and management of regions and to the sustainable and competitive development of regional tourist destination” (Касабова, 2013, p. 42). „But the rise and the redirected interest to many new destinations challenges the traditional destinations in Europe and the USA. Thus, the public investments for tourism are more often directed to the development of tourism infrastructure, socialization of the tourism attractions and tourism information centers but with more implementation of IT instruments, and more concrete these for smart traveling and green and other sustainable investments. Some of the new arenas in the tourism competition are the applications and host of international sports events, different professional congresses, and other international events“ (Милева, 2015, pp. 4-5). In this regard, the capacity of cities to meet the highest requirements of the investors and organizers of these forms of tourism and economically impactful opportunities also includes the newest tendencies for accessibility, smartness, innovatively in the offered services. The competition for new tourism flows based on accessibility, smartness, innovations, and mix is the city’s chance of changing the tourism map. The city and its urban area are the critical subjects of competitiveness with other cities in Europe for hosting events and new standards of comfort in tourism services. “The municipality is rising as a leading player in the tourism policy. Even in the EU statistics – the municipalities are the core of the data, collected from the regions from NUTS 2” (Кушева, 2016, pp. 46-47). But the city is an even more important subject of interest and more important for tourism development in a time of new competitions for the innovatively of the tourism services as the Accessible City Award and the Smart Tourism Award. The first one is held for 11 years, but the second is still a young competition with only three years of history. Both are designed to compare EU cities in their innovative capacity to meet accessibility, digital, green, and other sustainable development needs of cities for more tourism attractiveness and better quality of city life as a whole. We think this the way for regionalization of the tourism offering nowadays. According to the narrow definition of their nature, all innovations implemented in cities for achieving more sustainable and welcoming services can be categorized as social innovation. But cities can serve as the good practice for national approach (with policy and public investment support) for a cluster of cities or regions, which to be placed on new socially innovative, sustainable, and smart tourism destinations. “The achievement of higher efficiency of the national marketing and branding in tourism depends on the development of regional tourism products and relies on the coordination and management of tourism on a regional level” (Кушева, 2016, pp. 41).

Cities in competitiveness for accessibility

The Access City Award is “a prize for Europe’s most accessible cities. All EU cities with a population over 50 000 are eligible“(European Commission, 2021). It is held for 11 years, but a small number of central and east European cities are participating or winning places. We see this award as an excellent example of a new culture of accessibility for work and living in cities and an opportunity for tourism products and services from a new generation and standard. Nevertheless, the official competition is for cities from at least medium size and bigger. The excellent practice promoted through the contest can be implemented in smaller cities, urban and rural areas. Some countries in Europe, like Sweden, have their national award too. This is how other countries can develop, spread and support accessible policy in different size municipalities and places in their regions and territory. Such a wider spread of good practice is the main idea in this kind of EU competition – to give an example for new approach and policy necessity and open a space for other regional and national initiatives, encouraged and even inspired from the main campaigns.

Every year a few dozen EU cities are applying for the accessibility award – the total number of candidates line on 50 in 2021. Information of all applicants is not available, but all winners are publicly announced.

Table 1. Accessible City Award (2011 – 2021)

Year	Awarded city	Country	Award
2021	Jönköping	Sweden	Winner 1 st prize
	Bremerhaven	Germany	Winner 2 nd prize
	Gdynia	Poland	Winner 3 rd prize
	Florence	Italy	Special mention award
	Komotini	Greece	Special mention award
	Poznan	Poland	Special mention award
2020	Warsaw	Poland	Winner 1 st prize
	Castellón de la Plana	Spain	Winner 2 nd prize
	Skellefteå	Sweden	Winner 3 rd prize
	Chania	Greece	Special mention award
	Évreux	France	Special mention award
	Tartu	Estonia	Special mention award

2019	Breda Évreux Gdynia Kaposvár Monteverde (urban zone in Rome) Viborg Vigo	The Netherlands France Poland Hungary Italy Denmark Spain	Winner 1 st prize Winner 2 nd prize Winner 3 rd prize Special mention award Special prize under the European Year of Cultural Heritage awarded in 2019 Special prize under the European Year of Cultural Heritage awarded in 2019 Special mention award
2018	Lyon Ljubljana Luxemburg Viborg	France Slovenia Denmark	Winner 1 st prize Winner 2 nd prize Winner 3 rd prize Special mention award
2017	Chester Rotterdam Jūrmala Alessandria Funchal Skellefteå	UK The Netherlands Latvia Italy Portugal Sweden	Winner 1 st prize Winner 2 nd prize Winner 3 rd prize Special mention award Special mention award Special mention award
2016	Milan Wiesbaden Toulouse Kaposvár Vaasa	Italy Germany France Hungary Finland	Winner 1 st prize Winner 2 nd prize Winner 3 rd prize Special mention award Special mention award
2015	Boras Helsinki Ljubljana Arona Budapest Logroño Luxemburg	Sweden Finland Slovenia Italy Hungary Spain	Winner 1 st prize Winner 2 nd prize Winner 3 rd prize Special mention award Special mention award Special mention award Special mention award
2014	Gothenburg Grenoble Poznan Belfast Burgos Dresden Malaga	The Netherlands France Poland North Ireland Spain Germany Spain	Winner 1 st prize Winner 2 nd prize Winner 3 rd prize Special mention award Special mention award Special mention award Special mention award

2013	Barnsley Nantes Stockholm Gdynia Pamplona Tallaght	UK France Sweden Poland Spain Ireland	Winner 1 st prize Winner 2 nd prize Winner 3 rd prize Special mention award Special mention award Special mention award
2012	Salzburg Bilbao Grenoble Ljubljana Olomouc Terrassa Kraków Marburg Santander	Austria Spain France Slovenia Czech Republic Spain Poland Germany UK	Winner 1 st prize Special mention award Special mention award Special mention award Special mention award Special mention award Runner-up Runner-up Runner-up
2011	Avila Grenoble Barnsley Dublin Malmö Barcelona Cologne Turku	Spain France UK Ireland Sweden Spain Germany Finland	Winner 1 st prize Special mention award Special mention award Special mention award Special mention award Runner-up Runner-up Runner-up

Source: Authors' systematization by year based on the European Commission alphabetically ordered awarded cities.

In the last 11 years, 20 EU countries were participating, presented from their cities. Fifty-nine are all awarded cities, some of them – several times. The interesting part here is that the cities with many participations are evolving year after year. They are starting unusually with a special prize and then achieving a higher award. This outlines the effect and purpose of such competitions. Cities are showing their level of accessibility in different areas, so to be laced on European cities' accessibility and innovation map. Then the city management planned and started policies to upgrade, implement, and develop new accessible city services, infrastructure, etc., and apply again for the higher place in the same competition. Eight capitals of EU cities are also among the awarded cities in this chart. Spain cities are the leader in the number of participation – 9 times, followed from France – 8 participations, Italy, Sweden, Germany – each has five-time some of their cities in the awarded list. From the CEE countries, only Poland has five winnings in different categories. 10 are the cities from 5 CEE countries, awarded so far:

- Poland: Krakow (2012) – Runner-up; Gdynia (2013) – Special mention award; (2019, 2021) – Winner 3rd prize; Poznan (2014) – Winner 3rd prize, (2021) – Special mention award, Warsaw (2020) – Winner 1st prize
- Slovenia: Ljubljana (2012) – Special mention award; (2015) – Winner 3rd prize;

- (2018) – Winner 2nd prize
- Czech Republic: Olomouc (2012) – Special mention award
- Hungary: Budapesta (2015) – Special mention award; Kaposvar (2016, 2019) – Special mention award.
- Greece: Chania (2020) – Special mention award; Komotini (2021) – Special mention award

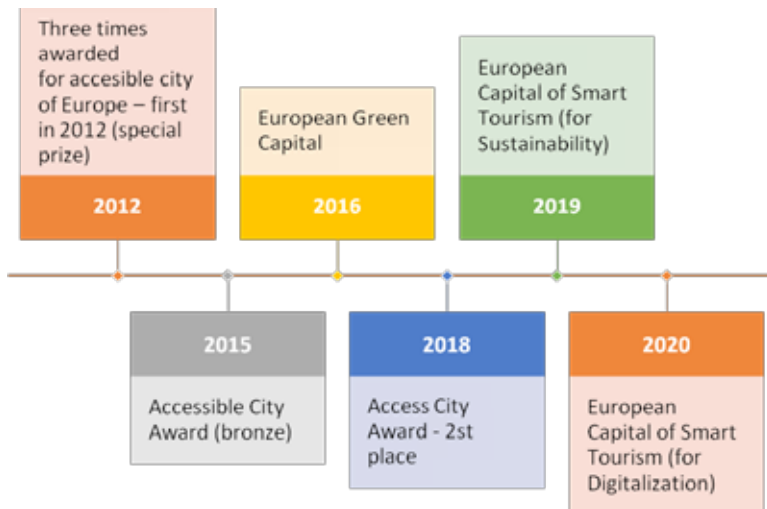
Even that from the CEE region, five countries have their cities in the accessibility map of Europe, from the south-east region of Europe only two countries are presented – Greece in the last two years, and Slovenia more regularly during the lifetime of the award.

The essence of the concept of this award is that cities, not countries are under attention — cities are applying in the competition and implementing measures for an accessible urban environment. Three tendencies can be outlined as the main effect of this award – cities have the leading role, not countries; the urban area can participate and find their place in the city concept (as a group of smaller cities or as an area from a bigger city); city innovation policy and city development planning are more connected with city competitiveness. Some cities participated only once and gained a special mention prize, given for a concrete project in accessibility. Such approaches we explain with the strategy every or more possible prizes and area of competitions to be included in the city portfolio regarding investors and other city interests. But some cities are developing complete policy in the area, participating several times and upgrading the gained award and in a period from 2 – 5 years, moving from a special mention prize (for a concrete project, initiative) to one of the three winning places as a result of the implemented city policy. The competition has in the award list leading tourism destinations and not-so-popular cities (see table 1). This is important because of the opportunity for smaller or not-so-popular cities to become more visible on the tourism and tour operators map and for new investors in the sustainable development area.

Ljubljana – the good practice of south-east Europe

The capital city of Slovenia is one of the good examples for policy implementation of innovations with social and sustainable impact. A growing number of researchers and institutions are underling the leading role of the cities for the future development of the democracy, policy implementation, and trends (Стайкова, 2020). The cities are the future agora for building and collecting the community vision for sustainable living. Future development led by cities and regions is still a not clear perspective because state domination and competition is the dominant and understandable reality for our society. But time is coming where another level of competition will take its respectful place. City management with a vision for smartness, sustainability, accessibility, etc., has the historic chance to change the city's future. In this context, social science has a new object of interest – the city leadership and the city leaders as a collective subject of impacts.

Figure 1 shows the strategic policy approach of the Ljubljana city management from 2010 until 2020 and further. The first prize in this chart is the Special award for the accessible city. To win such an evaluation, the city must start preparing earlier, at least two years, to fulfill the criteria. Three years later, the systematic efforts in this area given the city a bronze in the EU tourism accessibility competition. In 2016, the city was eligible and won the prize for European Green Capital. Then in 2018 is back again in the tourism accessibility competition and take the second place among all candidate for the title Accessible City. In 2019 Ljubljana was jumping into the new competition – for the European Capital of Smart Tourism and was awarded sustainability. From the first edition of this chart, the capital of Slovenia managed to be placed as the most sustainable smart tourism capital in the EU. One year later, in 2020, again in this chart, the city reaches the award for European Capital of Smart Tourism in the area of digitalization. We guess that we will see Ljubljana at least once again in this competition for another sectoral award or all-around first prize.

Figure 1. Ljubljana success in innovative city development (2012 – 2020)

Source: Systemized by the authors

The achievements in figure 1 are only part of the won international places from Ljubljana among cities and capitals worldwide. For example, back in 2010, the city already won recognition for UNESCO World Book Capital. Only 6 European cities have such marks from 19 awarded. And from the Central East European cities, three earned the privilege – Athens (Greece), Wroclaw (Poland), and Ljubljana (Slovenia). The local and city development aspects of the placement of the cultural map of Europe and the world will be the focus of the other paper.

The work of the local governance and the city management of the capital of Slovenia is a case study with significant importance for education and research in the area of the city development and future. The example of Ljubljana regarding accessible tourism and their enhancement with other social and sustainable innovations present the opportunity and an obligation in front of local authorities of other cities. Different innovation in tourism offerings like 3D presentation and virtual reality in museums, and archaeological objects is a widespread good practice and trend today (Василева, Кабакчиева, Сабриева, 2020, p. 7). Further systematic policy approach like the Slovenian case is the challenge for today's and the next city leaders.

Conclusion

Social innovations from a policy perspective are innovations of all kinds with the social and sustainable, socially responsible, and impactful result. Accessibility in cities is a policy for the better quality of services and conditions for life in the city. Accessibility in tourism can be the entrance door for policymakers and city management in city transformation regarding accessibility issues. The scale and success of such policy depend on the vision and settled goals of its implementors. Can close in the tourism sector but could be included in other area life. For example, the pandemic lockdown opens space for museum tours from a distance, which means social innovation. The regional competition is already the territory of cities. In front of the local authorities are opening many innovative opportunities for the city development. The tourism industry is vital for the cities economic profile. "Tourism industry is changing rapidly after the digitalized customer behavior. The private providers of tourism services depending on the global digital platforms as a dominant trend in tourism offering" (Velikova, 2019, p. 8). City management faces the same challenge in the city infrastructure and services' smartness development, including in the accessibility area. Smart decisions and solutions for cities are expensive and include regular taxes for support. Their implementation has to be part of systematic strategic policy for city development to prevent dependence and additional cost risks. At the same time, smartness and innovations in the city services build a sustainable and welcoming tourism and living environment, essentially helpful for the tourism sector. In an already growing trend among tourist for more holistic ways of vacation and living such as "Digital detox" and "Selfness" (Velikova, 2019, p. 9-10), policy for accessible, green, smart, digital cities in the future and the city of Ljubljana is the good practice in this approach. Our final conclusion is that tourism accessibility in cities via social innovative approach have a place in an extended tool for „valorization of urban tourism“ (Dimitrov, Metodjieski, 2017).

References:

Василева, В., Кабакчиева, Д., Сабриева, С. (2020). Съвременни тенденции в усвояването и използването на антропогенните туристически ресурси в България, в: „Науката и дигитализацията в полза на науката, образованието и туризма“, Годишник на ВУМ, том XIII, 2020, с. 191-199[Vasileva, V. Kabakchieva, D., Sabrieva, S. 2020, Current trends in the development and use of anthropogenic tourist resources in Bulgaria, in: „Science and digitalization in favor of science, education and tourism“, Yearbook of VUM, volumeXIII, 2020, pp. 191-199] Retrieved from:

https://www.researchgate.net/publication/344784318_SVREMENNI_TENDENCII_V_USVOAVANETO_I_IZPOLZVANETO_NA_ANTROPOGENNITE_TURISTICESKI_RESURSI_V_BLGARIA

Касабова, С. (2013). Изследване на конкурентоспособността на туристическия бизнес в РБългария (Оценка на различия на предлаганите услуги), сп. Диалог, (2) 2013, 42-53 [Kasabova, S. 2013, Studying the competitiveness of tourism business of the Republic of Bulgaria (Evaluation of the differences of the services offered), Dialog, (2) 2013, pp. 42-53]

Кушева, Г. (2016). Анализ на развитието на туристическите региони в България, сп. Диалог, (1) 2016, с. 40-58 [Kusheva, G. 2016, Analysis of the development of tourism regions in Bulgaria, Dialog, (2) 2016, pp. 40-58]

Милева, С. (2015). Инвестиции и заплахи за развитието на туризма, сп. Диалог, (4) 2015, с. 1-14 [Mileva, S. 2015, Investments and threats for tourism development, Dialog, (4) 2015, pp. 1-14].

Стайкова, Е. (2020). Градски политики и местна демокрация в началото на 21 век, Нов български университет, София [Staykova, E. 2020, City policies and local democracy in the beginning of 21 century, New Bulgarian University, Sofia]

Benneworth, P., Amanatidou, E., Schachter, M.E., Gulbrandsen, M. (2015). Social innovation futures: beyond policy uncertainty and conceptual ambiguity, Working-Paper for the TIK Group Series, Centre for technology, innovation and culture, University of Oslo, pp. 1-26.

Dimitrov, V. N., Metodijeski, D. (2017). Tourist vaporization of urban tourism: the case of regional centres in Republic of Macedonia, in: International Scientific Conference Geobalcanica, Geobalcanica Society, Skopje, Republic of Macedonia, pp. 231-238.

European Commission, (2021). Access City Award, Employment, Social Affairs and Inclusion, accessed on 4 May 2021, available at: <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1141&intPageId=5378&langId=en>

Lyubomirova, V. (2020). Social innovations between politics and policy, Yearbook of UNWE, (1) 2020, pp. 265-283.

Murray, R., Caulier-Grise, J., Mulgan, G. (2010). The open book of social innovation, NESTA, The Young Foundation.

Nikolov, G., Lyubomirova, V., Tanakov, N. (2020). Key factors for accessible tourism in South East Europe, in: Zemon, R (Ed.) Contemporary challenges on

protecting and managing the natural and cultural heritage, Conference Proceedings, Institute for Socio-Cultural Anthropology of Macedonia pp. 53-63.

Pue, K., Vandergeest, Ch., Breznitz, D. (2016). *Toward a Theory of Social Innovation*, Innovation Policy Lab White Paper, University of Toronto.

TEPCIE Project, (2014), *Social Innovation Theory and Research. A Guide for Researchers*.

Tsolov, G. Tanakov, N. (2020). *Implementation of state policy for regional development*, Regional development and cross-border cooperation, in: *Regional development and cross-border cooperation*, Pirot, Serbia, pp. 699-708.

Vasileva, E., Lyubomirova, V. (2021). *Accessible tourism as a tool for resilience in regions*, in: *Regional Development and Cross-border cooperation*, Faculty of Management Zajecar, Serbia, pp. 709-716.

Velikova, E. (2019). *Innovation and digitalization in tourism – restriction or development for business in Bulgaria*, Medical Journal of Trakia University, DOI: 10.15547/tjs.2019.s.01.041

Wagner, P., Wilhelmer, D., (2017), *An integrated transformative process model for social innovation in cities*, in: *Procedia Engineering* 198, 2017, pp. 935-947.

Dejan Metodijeski, Faculty of tourism and business logistics, University Goce Delcev, Stip, dejan.metodijeski@ugd.edu.mk

Kristijan Dzambazovski, Hotel Ambasador, Skopje, kristijan@hotelambasador-sk.com.mk

Oliver Filiposki, Faculty of tourism and business logistics, University Goce Delcev, Stip, oliver.filiposki@ugd.edu.mk

Tosho Cocoroski, Hotel Sileks - Ohrid, cocoroski.t@gmail.com

THE EFFECTS OF COVID-19 PANDEMIC UPON TOURISM: THE CASE OF TOURISM POLICY IN NORTH MACEDONIA

Abstract

Tourism is one of the largest and fastest growing sectors in the world economy, also one of the sectors most affected by the COVID-19 pandemic on all continents. All parts of tourism value-chain have been affected from the pandemic. The subject of this paper is analysis of the effects of COVID-19 pandemic upon tourism in North Macedonia. The paper presents basic data on the distribution of tourism in 2020 in the country and abroad. Tables showing world tourism statistics and national tourism and hospitality statistics are presented in the text. For the purpose of the paper, a research methodology and secondary data sources have been used by consulting relevant literature on tourism crises. Also, official government measures taken are used for collecting data and analysis of economic impact of COVID-19 pandemic on tourism sector in the Republic of North Macedonia. Concluding observations refer to the prospects and directions for future tourism development policy, responses and recovery in the country and rebuilding tourism in post COVID-19 world.

Key words: tourism, tourism policy, COVID-19, North Macedonia.

Вовед

Туризмот претставува еден од најбрзорастечките сектори во светската економија. Според Светската Туристичка Организација при Обединетите Нации (UNWTO), доаѓањата на туристи во 2019 година на меѓународно ниво ја достигнале бројката од 1.500 милиони. Во 2018 година туристичката потрошувачка изнесувала 1.700 милијарди американски долари, а туристичката индустрија учествува со 10% во глобалниот бруто домашен производ (БДП). Секој десетти вработен човек во светот, е вработен во овој сектор.

Како во светски рамки, така и во нашата земја, статистиката поврзана со туризмот во изминатите декади константно бележи позитивни показатели. Во Република Северна Македонија, податоците поврзани со бројот на туристи и остварени ноќевања во 2019 година се следните: бројот на туристите изнесува 1 184 963, од кои 427 370 се домашни

туристи, а 757 593 се странски туристи; а бројот на ноќевањата во 2019 година изнесува 3 262 398, од кои 1 684 627 отпаѓаат на домашните туристи, а 1 577 771 на странските туристи.

Покрај сите позитивни социјални, културни и економски влијанија кои ги има туризмот, тој сепак е најмногу „чувствителен“ на влијанија како воени дејствија, тероризам, природни непогоди и катастрофи, како и ширење на различни болести кои го ограничуваат или спречуваат патувањето на туристите. Токму COVID-19 кризата, која се појави кон крајот на 2019 година доведе до прогласување на глобална пандемија од страна на Светската Здравствена Организација (WHO), а со ширењето на овој вирус дестинациите ширум светот на различен начин го ограничува движењето на луѓето со цел запирање на ширење на болеста. Пандемијата (ширење на болест на големи територии), покрај промената на животните навики на луѓето во светот доведе и до стагнација на економските активности во целокупното стопанство.

Методологија

Целта на овој труд е да се спроведе истражување за ефектите врз секторот туризам и угостителство кој е погоден од здравствената и економската криза предизвикана од вирусот COVID-19 преку случајот на туристичката политка во Република Северна Македонија. За постигнување на целта на трудот во основа е користена методологија на анализа на секундарни извори на податоци.

Во главно, методолошки користени се резултати од спроведено анкетирање и интервјуирање на учесници од секторот туризам и угостителство преземени од изработените две студии каде учество земаат и авторите на овој труд. При изработката на овие студии користени се различни истражувачки методи и инструменти како: анализа на содржината на европски и светски студии поврзани со кризи во туризмот и препораки на релевантни институции од областа на туризмот и здравството во однос на COVID-19; анализа на стратешки документи и законска регулатива поврзана со туристичката и угостителска дејност во земјата; анализа на статистички извештаи поврзани со угостителството и туризмот во земјата; анализа на електронско анкетирање на претставници од секторот туризам и угостителство во земјата; анализа на спроведени интервјуа со претставници од секторот туризам и угостителство во земјата; кабинетска анализа на релевантна литература и интернет извори; и др.

Состојба со туризмот и COVID-19 во светот

Низ историјата ширењето на заразни болести и вируси не е непознато за човештвото. Поголемите пандемии како чумата во средниот век, „Шпанскиот грип“ во првата половина на минатиот век, довеле

до рестрикции во начинот на живеење, патувањата и туризмот иако во овие историски периоди туризмот не е третиран како посебен сектор. Историски погледнато, во минатото во најпозната туристичка дестинација во земјата градот Охрид, црквата „Св.Никола Болнички“ служела како болница и карантин за патниците кои доаѓале во градот. Појавата на епидемија со Вариола Вера во 70-тите години на минатиот век во бивша Југославија е исто така еден од предизвиците со кои се сретнале и денешните генерации.

Во изминатите години во повеќе наврати во светот се среќаваа зголемен број на заразени лица со болести како птичји и свински грип. Поврзаноста на туризмот со корона вирусите исто така постоела во минатото. Најсвежи примери имаме од 2002-2003 година и епидемијата на SARS, исто така корона вирус како и COVID-19. Епидемијата на SARS довела до намалување на туристичките активности во редица земји од Азија како и Канада, а ова придонело во постоечката литература да се зголеми обемот на студии и истражувања поврзани со мерките кои ги преземаат дестинациите. Во овие публикации се опфаќаат загубите на секторот туризам, како и анализи на спроведените мерки на национално и регионално ниво кои довеле до спречување на ширење на епидемијата, потоа преземените мерки од страна на угостителските објекти, изработката на стратегии за соочување со кризи и др. Токму овие искуства поврзани со корона вирусот придонеле и во пандемијата во 2020 година, овие дестинации да бидат повеќе „спремни“ за разлика од дестинациите како Италија, Шпанија, Франција и САД кои се едни од најголемите генератори на меѓународниот туризам, како за дојдовен така и за појдовен туризам.

Предизвикот кој го донесе со себе COVID-19 кризата е еден од најголемите (социјален и економски) во човечката историја, а поради таа причина за потребите на трудот во материјалот подолу е направен осврт на меѓународните искуства од секторот туризам и угостителство. Од појавата на кризата поврзана со COVID-19, организирани се повеќе меѓународни онлајн состаноци, конференции и панел дискусии, во насока на пронаоѓање соодветни мерки и преземање на чекори за успешно справување во секторот туризам и угостителство. Организацијата за економска соработка и развој (OECD), во однос на мерките преземени од страна на земјите поврзани со COVID-19 кризата и туризмот, прави поделба на три категории на преземени мерки: заштита на луѓето (туристи и вработени во сектор туризам); бизнис сектор (опстанок на фирмите во туризмот и угостителството преку пакет мерки); и секторска политика (координација на секторот туризам и угостителство и негово заздравување, промоција и др.).

Светска туристичка организација при обединетите нации (UNWTO) е најзначајната меѓународна организација која го третира секторот туризам и угостителство на глобално ниво. Директно е поврзана со останати организации во Обединетите Нации. Речиси и да не постои земја во светот која не е членка на оваа организација. Нејзина цел е подобрување на статусот на светскиот туризам и негов иден развој. Оваа организација предвидува опаѓање на туризмот од 20-30% во 2020 година

споредбено со 2019 година, поради COVID-19 кризата. Организацијата, преку својот Комитет за глобални кризи во туризмот, истакнува 23 активни препораки, поделени во три клучни области:

Прва клучна област - Управување со кризата и ублажување на влијанието: Препораките се однесуваат на задржување на работни места, поддршка на самовработени работници, обезбедување ликвидност, промовирање на развој на вештини и реорганизација на даноци, такси и прописи поврзани со патувањето и туризмот. Препораките се дадени бидејќи постојат изгледи за глобална економска рецесија. Со оглед на неговата трудоинтензивна природа, туризмот ќе биде погоден, со милиони работни места во ризик, особено оние што ги работат жените и младите, како и маргинализираните групи.

Втора клучна област - Обезбедување стимул и забрзување на закрепнувањето: Овој пакет на препораки ја нагласува важноста за обезбедување финансиски стимул, вклучително и поволни даночни политики, укинување на ограничувањата за патување веднаш штом тоа ќе го дозволат здравствените власти, намалување на процедурите и ослободување на визниот режим, зајакнување на маркетингот и довербата на потрошувачите, со цел да се забрза закрепнувањето. Препораките исто така, потенцираат, дека туризмот треба да се стави во центарот на националните политики за обновување и акционите планови.

Трета клучна област - Подготовки за утре: Истакнувајќи ја уникатната способност на туризмот да бележи локален и национален раст, Препораките повикуваат да се стави поголем акцент на одржливиот развој на туризмот и да се преземат активности околу „научените лекции“ од оваа криза. Се препорачува на владите и приватниот сектор да изработат планови за подготовка и претпазливост од идни вакви кризи.

Оваа организација предвидува опаѓање на туризмот од 65-80% во 2020 година споредбено со 2019 година, поради COVID-19 кризата.

Табела 1. Месечна промена во проценти на доаѓањето на странски туристи во светот во 2020 во споредба со 2019 година (според регионална поделба на Светска Туристичка Организација)

Регион	Јануари	Февруари	Март	Април	Мај	Јуни	Вкупно (%)
Европа	5	2	-61	-98	-96	-90	-66
Азија и Пацифик	-5	-51	-82	-99	-99	-99	-72
Америка	0	3	-49	-94	-93	-92	-55
Африка	2	1	-43	-99	-99	-99	-57
Блискиот Исток	5	-25	-45	-94	-94	-94	-57
Свет	1	-16	-64	-97	-96	-93	-65

Извор: <https://www.unwto.org/international-tourism-and-covid-19>

Од табелата 1, може да се забележи, дека во светски рамки, процентот на намалување на странските туристи во периодот јануари-јуни 2020

година е 65%, а за регионот Европа, овој процент изнесува -66% намалување во споредба со 2019 година.

Состојба со туризмот и COVID-19 во земјата

Покрај здравствените и социјални аспекти кои произлегуваат како последица од COVID-19 кризата во земјата, ќе ги споменеме и економските аспекти. Кризата предизвика економски загуби во повеќе сектори и зголемување на невработеноста. Секторот туризам и угостителство е директно погоден од кризата и голем дел од објектите беа затворени или работеа со различни ограничувања и рестрикции поради здравствените протоколи, воведувањето на вонредна состојба, полициски час и сл.

За зголемување на невработеноста во земјата, соопштението кое може да се пронајде на официјалната веб страна на Агенцијата за вработување на Република Северна Македонија (се однесува за периодот на месеците јануари-август 2020 година), ни дава увид во бројот на невработени лица во земјата. Бројот на невработени лица не е поделен по сектори на дејност. Вкупниот број на невработени лица во периодот јануари-август во земјава е зголемен за 40350 невработени лица. Според соопштението, со состојба на 31.08.2020 година евидентирани се 12580 невработени лица по основ на прилив од работен однос за кои престанокот, односно одјавата од задолжително социјално осигурување е регистрирана во периодот после 11.03.2020 година, односно во периодот на кризата предизвикана од COVID-19 вирусот.

Табела 2. Преглед на невработени лица евидентирани во Агенцијата за вработување на Република Северна Македонија (јануари-август 2020)

Месец	Јануари	Фев.	Март	Април	Мај	Јуни	Јули	Август
Невработени лица	104409	105816	107732	114762	121187	133455	141777	144759

Извор: https://av.gov.mk/content/Statisticki%20podatoci/%D0%90%D0%B2%D0%B3%D1%83%D1%81%D1%82%202020/Nevraboteni%20_avgust_2020.pdf

Еден од најважните податоци во туристичката статистика се бројот на туристи и остварените ноќевања. Во табелата 3 и 4 подолу, даден е приказ на статистичките податоци поврзани со бројот на туристи и остварени ноќевања во земјата во периодот јануари-август 2020 година (за времетраење на кризата), споредбено со истиот период во 2019 година.

Табела 3. Број на туристи јануари-август 2020

Месец	Туристи	Намалување на туристи во однос на 2019 во проценти	Намалување на домашни туристи во однос на 2019 во проценти	Намалување на странски туристи во однос на 2019 во проценти
Јануари	55266	Зголемен за 12.7	Зголемен за 1.0	Зголемен за 20.6
Февруари	47288	Зголемен за 8.3	Зголемен за 6.2	Зголемен за 9.5
Март	17943	67.3	60.5	70.4
Април	741	99.1	97.7	99.7
Мај	838	99.2	97.8	99.7
Јуни	5210	95.6	88.9	97.9
Јули	75591	56	4.8	94.9
Август	133704	38.2	Зголемен за 8.9	92.8

Извор: <http://www.stat.gov.mk/PrethodniSoopstenijaOblast.aspx?id=69&rbrObl=25>

Август. Според податоците на Државниот завод за статистика, бројот на туристите во август 2020 година изнесува 133 704, а бројот на ноќевањата изнесува 684 719. Бројот на туристите во август 2020 година, во однос на август 2019 година, е намален за 38.2 %, а бројот на ноќевањата е намален за 24.3 %. Бројот на домашните туристи во август 2020 година, во однос на август 2019 година, е зголемен за 8.9 %, а бројот на странските туристи е намален за 92.8 %. Бројот на ноќевањата на домашните туристи во август 2020 година, во однос на август 2019 година, е зголемен за 1.1 %, а бројот на ноќевањата на странските туристи е намален за 91.3 %.

Јули. Според податоците на Државниот завод за статистика, бројот на туристите во јули 2020 година изнесува 75 591, а бројот на ноќевањата изнесува 436 180. Бројот на туристите во јули 2020 година, во однос на јули 2019 година, е намален за 56.0 %, а бројот на ноќевањата е намален за 36.1 %. Бројот на домашните туристи во јули 2020 година, во однос на јули 2019 година, е намален за 4.8 %, а бројот на странските туристи е намален за 94.9 %. Бројот на ноќевањата на домашните туристи во јули 2020 година, во однос на јули 2019 година, е намален за 6.3 %, а бројот на ноќевањата на странските туристи е намален за 93.4 %.

Јуни. Според податоците на Државниот завод за статистика, бројот на туристите во јуни 2020 година изнесува 5 210, а бројот на ноќевањата изнесува 14 179. Бројот на туристите во јуни 2020 година, во однос на јуни 2019 година, е намален за 95.6 %, а бројот на ноќевањата е намален за 94.6 %. Бројот на домашните туристи во јуни 2020 година, во однос на јуни 2019 година, е намален за 88.9 %, а бројот на странските туристи е намален за 97.9 %. Бројот на ноќевањата на домашните туристи во јуни 2020 година, во однос на јуни 2019 година, е намален за 90.1 %, а бројот на ноќевањата на странските туристи е намален за 96.6 %.

Табела 4. Број на ноќевања јануари-август 2020

Месец	Ноќевања	Намалување на ноќевања во однос на 2019 во проценти	Намалување на ноќевања на домашни туристи во однос на 2019 во проценти	Намалување на ноќевања на странски туристи во однос на 2019 во проценти
Јануари	109733	Зголемен за 6.9	Зголемен за 1.5	Зголемен за 11.4
Февруари	94883	Зголемен за 3.4	Зголемен за 0.9	Зголемен за 5.2
Март	17943	62.8	50.3	69.6
Април	4690	97.2	96.1	97.8
Мај	4946	97.6	96.7	98
Јуни	14179	94.6	90.1	96.6
Јули	436180	36.1	6.3	93.4
Август	684719	24.3	Зголемен за 1.1	91.3

Извор: <http://www.stat.gov.mk/PrethodniSoopstenijaOblast.aspx?id=69&rbrObl=25>

Мај. Според податоците на Државниот завод за статистика, бројот на туристите во мај 2020 година изнесува 838, а бројот на ноќевањата изнесува 4 946. Бројот на туристите во мај 2020 година, во однос на мај 2019 година, е намален за 99.2 %, а бројот на ноќевањата е намален за 97.6 %. Бројот на домашните туристи во мај 2020 година, во однос на мај 2019 година, е намален за 97.8 %, а бројот на странските туристи е намален за 99.7 %. Бројот на ноќевањата на домашните туристи во мај 2020 година, во однос на мај 2019 година, е намален за 96.7 %, а бројот на ноќевањата на странските туристи е намален за 98.0 %.

Април. Според податоците на Државниот завод за статистика, бројот на туристите во април 2020 година изнесува 741, а бројот на ноќевањата изнесува 4 690. Бројот на туристите во април 2020 година, во однос на април 2019 година, е намален за 99.1 %, а бројот на ноќевањата е намален за 97.2 %. Бројот на домашните туристи во април 2020 година, во однос на април 2019 година, е намален за 97.7 %, а бројот на странските туристи е намален за 99.7 %. Бројот на ноќевањата на домашните туристи во април 2020 година, во однос на април 2019 година, е намален за 96.1 %, а бројот на ноќевањата на странските туристи е намален за 97.8 %.

Март. Според податоците на Државниот завод за статистика, бројот на туристите во март 2020 година изнесува 17 943, а бројот на ноќевањата изнесува 41 948. Бројот на туристите во март 2020 година, во

однос на март 2019 година, е намален за 67.3 %, а бројот на ноќевањата е намален за 62.8 %. Бројот на домашните туристи во март 2020 година, во однос на март 2019 година, е намален за 60.5 %, а бројот на странските туристи е намален за 70.4 %. Бројот на ноќевањата на домашните туристи во март 2020 година, во однос на март 2019 година, е намален за 50.3 %, а бројот на ноќевањата на странските туристи е намален за 69.6 %.

Од табелите 3 и 4 можеме да забележиме дека пред здравствена-та пандемија Северна Македонија регистрира пораст на посети и ноќевања на странски туристи и тоа за 21% зголемување на бројот на странски туристи и 11% на бројот на ноќевања за месец јануари, односно 10% зголемување на бројот на странски туристи и 5% на ноќевањата за месец февруари. Периодот кој следува по месец март односно по прогласувањето пандемија процентуалното намалување на бројот на странски туристи по месеци се движи помеѓу 70% и 100% за да забележиме намалување од 82% на бројот на туристи за периодот јануари – август во 2020-та година во однос на истиот период 2019-та година, додека кај ноќевањата бележиме речиси идентично намалување на бројот на ноќевања кој се движи помеѓу 70% и 98% по месеци или намалување од 83% на бројот на ноќевања за периодот јануари – август 2020-та година во однос на истиот период 2019-та година.

Преземени мерки од страна на Владата

Покрај редицата здравствени мерки преземени од страна на Владата на Република Северна Македонија од почетокот на пандемијата со COVID-19, преземени се и поголем број на економски мерки. Економските мерки можеме да ги поделиме на директни и индиректни мерки кои се однесуваат на секторот туризам и угостителство. Индиректните мерки (за сите сектори) се субвенционирање на придонеси и плати, преференцијални кредити и сл. Преземените мерки кои се директно поврзани со секторот туризам и угостителство (прв, втор и трет пакет мерки) се следните:

- Формирање на фонд за туризам;
- Одложувањето на важноста на туристичките ваучери;
- Продолжување на важноста на лиценците за вршење угостителска и туристичка дејност;
- Продолжување на важноста на категоризацијата на објектите за сместување, исхрана и пијалаци; и
- Туристички ваучери за домашен туризам (реализирани 61.648 од 117.531) од кампања „Дома си е дома“.

Мерки кои се директно поврзани со секторот туризам и угостителство (четврт пакет мерки) се следните:

- Субвенционирање на 50% од придонесите за вработените во компании од секторите туризам, транспорт и угостителство и други компании погодени од корона вирусот;

- Поддршка со плати за туристичките водичи;
- Поврат на туристичката такса за 2019 година за поддршка на секторот туризам, како еден од најпогодените од кризата;
- Грантови за туристички агенции од 3.000 до 7.000 евра;
- Грантови за ресторани за свадби;
- Продолжување на лиценците за работа на дискотеките, ноќните клубови како и за компаниите од транспортната заедница;
- Грантови за игротеки за деца;
- Намалување на стапката за ДДВ за ресторански услуги и служење на храна и пијалаци, со која овие услуги ќе се даночат со нова повластена стапка на ДДВ од 10% наместо сегашната редовна стапка од 18%.

Улогата на туристичката политика во земјата

Под поимот „туристичка политика”, се подразбира свесната активност на државата, односно општеството во областа на туризмот. Основна задача на оваа политика е да преземе мерки и активности со кои максимално ќе се активираат факторите за развој на туризмот со цел да се зголеми туристичкиот промет и потрошувачка како и да ги подобрува нивната структура и квалитет. Поконкретно, туристичката политика ги исполнува следните функции: ги дефинира правилата на играта - условите под кои туристичките оператори мора да функционираат; ги поставува активностите и однесувањето кои се прифатливи за посетителите; обезбедува заедничка цел за сите заинтересирани страни во дестинацијата; олеснува консензус околу специфичните стратегии и цели за дадена дестинација; обезбедува рамка за јавни/приватни дискусии за улогата и придонесот на туристичкиот сектор кон економијата и општо во општеството; и овозможува поефикасно поврзување на туризмот со другите сектори на економијата. Туристичката политика има директни и индиректни носители, односно извршители. Директни носители и извршители на туристичката политика се: претставничките органи на власта на сите нивоа (собранија, парламентите, одделните собори, домови, комисии и слично); извршните органи на управата (владата) на сите нивоа (секретаријати, министерства за туризам, комитети за угостителство и туризам, главни дирекции за угостителство и туризам на државно, регионално, општинско, градско и слично ниво).

Дијаграм 1. Организација на туристичката политика на Република Северна Македонија на централно, регионално и локално ниво

На почетокот на пандемијата поврзана со COVID-19 во земјата беше формирано Координативното тело за превенција од последиците од вирусот COVID-19. Целта на ова Координативно тело е преку координиран пристап на претставниците од сите комори, асоцијации и претставници од туристичко угостителска индустрија, како и претставници од Министерството за економија и Агенцијата за промоција и поддршка на туризмот да се дадат предлози и усвојат мерки за справување со здравствената и економска криза во секторот туризам и угостителство. Од страна на Координативното тело беа спроведени поголем број на состаноци и беа поднесени редица иницијативи.

Препораки за унапредување на секторот туризам и угостителство

Земјаќи ги предвид моменталната состојба со секторот туризам и угостителство во земјата, од аспект на COVID-19 кризата, наместо заклучок во овој труд, можеме да направиме неколку препораки за понатамошно унапредување на туризмот. Препораки за унапредување на туризмот во услови на пандемија и негово рестартирање после пандемијата се однесуваат на следното:

- Создавање на гарантен фонд за туризам;
- Подобрување на програмите за едукација (преку формално и неформално образование);
- Промена на концептот за туристички развојни зони;
- Субвенционирани вложувања во рурални средини за сместувачки капацитети;
- Подобрување на законската регулатива, (тур. и угост. дејност, автокампови), инспекција;
- Промоција на домашниот туризам и регионална реклама;
- Создавање на услови за транзитен туризам;

- Создавање услови за изградба на планински домови и куќи и зголемување на мрежите на планинарски патеки и планински велосипедски патеки;

- Изработка на Стратегија за справување со кризи во туризмот;

- Продолжување со поддршка на придонесите на вработените и финансиската поддршка на платите за вработените и кредитните линии; и

- Конституирање Комитет за туризам како највисоко тело за туризам (поделба на ингеренции), а во поблиска иднина формирање и Министерство за туризам.

Овие препораки би придонеле за успешен развој на туризмот во земјата во „пост ковид“ периодот кој следи и би ги подобриле условите за раст на туризмот.

Користена литература

Granville, F., Mehta, A., Pike, S. (2016) Destinations, disasters and public relations: Stakeholder engagement in multi-phase disaster management. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 28, pp. 73-79.

Henderson, J. (2003) Managing a health-related crisis: SARS in Singapore. *Journal of Vacation Marketing*, 10(1), pp. 67-77.

Henderson, J., Ng, A. (2004) Responding to Crisis: Severe Acute Respiratory Syndrome (SARS) and Hotels in Singapore. *International Journal of Tourism Research*, 6, pp. 411-419.

Mansfeld, Y., Pizam, A. (2006) *Tourism, security, and safety: From theory to practice*. Oxford: Elsevier.

Mao, C., Ding, C., Lee, H. (2010) Post-SARS tourist arrival recovery patterns: An analysis based on a catastrophe theory. *Tourism Management*, 31, pp. 855-861.

Ritchie, B., Campiranon, K. (2015) *Tourism Crisis and Disaster Management in the Asia-Pacific*. Oxfordshire: CABI.

UNWTO (2019) *International Tourism Highlights, 2019 Edition*. Madrid: UNWTO.

UNWTO (2020) UNWTO Briefing Note – Tourism and COVID-19, Issue 3. *Understanding Domestic Tourism and Seizing its Opportunities*. Madrid: UNWTO.

UNWTO (2020) UNWTO Briefing Note – Tourism and COVID-19, Issue 1 – How are countries supporting tourism recovery?. Madrid: UNWTO.

UNWTO (2020) UNWTO Briefing Note – Tourism and COVID-19, Issue 2. *Tourism in SIDS – the challenge of sustaining livelihoods in times of COVID-19*. Madrid: UNWTO.

UNWTO (2020) *UNWTO World Tourism Barometer, May 2020 – Special focus on the Impact of COVID-19*. Madrid: UNWTO.

Wang, Y. (2009) The impact of crisis events and macroeconomic activity on Taiwan's international inbound tourism demand. *Tourism Management*, 30, pp. 75-82.

Zeng, B., Carter, R., De Lacy, T. (2005) Short-term Perturbations and Tourism Effects: The Case of SARS in China. *Current Issues in Tourism*, 8(4), pp. 306-322.

Методијески, Д. (2019) Туристичка политика. Штип: УГД.

Џамбазовски, К., Методијески, Д. (2020) Последователна студија за ефектите врз приватниот сектор - туризам и угостителство погоден од здравствено-економската криза предизвикана од пандемијата COVID-19, со препораки за справување со економските ефекти. Скопје: Епи Центар Интернационал.

Џамбазовски, К., Методијески, Д. (2020) Студија за ефектите врз приватниот сектор - туризам и угостителство погоден од здравствено-економската криза предизвикана од пандемијата COVID-19, со препораки за справување со економските ефекти. Скопје: Епи Центар Интернационал.

д-р Љупчо Јаневски , Агенција за промоција и поддршка на туризмот на РС Македонија

Email: ljupcho.janevski@gmail.com

д-р Климент Наумов , Факултет за туризам и угостителство-Охрид

Email: kliment.naumov@gmail.com

ЕКОТУРИЗМОТ КАКО СПЕЦИФИЧНА ТУРИСТИЧКА ФОРМА ВО НАЦИОНАЛНИТЕ ПАРКОВИ НА РС МАКЕДОНИЈА

АБСТРАКТ

Во последната деценија еко-туризмот се повеќе се наметнува како посебен облик на туристичка понуда во РС Македонија. Токму нашата земја поседува одлични потенцијали за континуиран расвој на еко-туризмот за кој е потребно соодветно да се валоризира во насока на заштита на природните ресурси и концептот на оддржливост на туристичката дестинација. Еко-туризмот може да се развива во националните паркови и заштитените подрачја односно неговите форми можат да се пронајдат и во останатите облици на туристичка понуда која нема негативно влијание врз животната средина. Состојбата со пандемијата создаде нова туристичка реалност во која се повеќе туристите престојуват во дестинации со природа, мали сместувачки капацитети, локална храна и практикувајќи активни форми на туристичка понуда во кои еко-туризмот зазема водечка улога. Практикувањето на мекиот и тврдиот еко-туризам во националните паркови, заштитените подрачја и руралните предели со специфична флора и фауна овозможува директно учество на локалното население во неговото практикување. Практикувањето на оваа туристичка форма и мултипликативниот нејзин ефект создава услови за директни финансиски бенефити и позитивно поместување во локалната економија.

Клучни зборови: Еко-туризам, оддржливост, дестинација, национални паркови , туристичка дестинација

ВОВЕД

Еко-туризмот во својата суштина го содржи одговорното патување, одржливоста на дестинациите, користење на еколошки норми и стандарди. Ваквиот вид на туризам сè повеќе започнал да мотивира туристи да патуваат и истражуваат во дестинации каде тој се развивал. Тоа произлезе од глобалните трендови на побарувачката за откривање на нови простори со недопрена и зачувана природа, контакт со нови култури преку истражување на целокупната дестинација и потреба од социјализација со локалното население.

Може да се каже дека во одредена мерка оваа туристичка форма ја утилизира животната средина во дестинациите, а специфичноста се состои во тоа што не претставува неповратен искористувач на природните ресурси. Доколку е добро конципиран еко-туризмот, неговиот развој и градење на соодветни сместувачки капацитети (со воведени

еко-стандарди) во сооднос со законската легислатива најчесто води до оплеменување и трајно зачувување на просторот на дестинацијата.

Еко-туризмот пројавува интерес за експертите од различни научни области, како што се еколозите, конзерваторите, експерти од областа на угостителството и туризмот, интерпретаторите на природно и културно наследство. Постојат бројни туристички активности и форми во кои може да се пронајде еко-туризмот, додека аналогни поими би биле етичкиот туризам, зелениот туризам, како и одржливиот туризам.

Разликата во научните пристапи кон оваа проблематика се состои во клучните критериуми кои ги опфаќа еко-туризмот, неговиот однос кон атракциите, образовната компонента, како и еколошката и социјалната димензија со што се создаваат два концептуални пристапи. Првиот концепт може да се окарактеризира како сеопфатен модел кој всушност претставува холистички пристап кон природните атракции, стремејќи се кон идеалниот концепт на одржливост во туризмот. Според глобалните трендови и практики клучот на прифаќањето и успех на еко-туризмот како концепт е градење на силни врски што ќе овозможат повеќекратни цели на заштита, одржливост и рамномерен развој и јакнење на локалните капацитети во туризмот. Партнерствата често можат да бидат тешки за формирање поради големиот број на заинтересирани страни и чинители со различни интереси, но довербата претставува клуч за успех кој мора да се гради и темели на взаемна почит и разбирање за постигнување на крајните цели.

Во Р.С. Македонија не постои системски и програмски уреден пазар кој се темели на природата и нејзините убавини, односно еко-туристички содржини кои се нудат на туристите. Голем број на настани и манифестации се одвиваат во природата, националните паркови или руралните средини и по своите карактеристики ги задоволуваат критериумите на еко-туризмот, но сеуште така не се доживуваат или ги сертифицираат во таа насока.

Еко-туризмот би можел да биде скапоцена алатка за финансирање на заштитата на осетливите природни области и социо-економскиот развој на локалната заедница во областа и јакнење на соработката на туристичката индустрија и самите туристи. Може да се очекува позитивен развој на еко-туризмот во областите во кои се поддржува и стимулира одржливоста на културните и природни убавини на дестинациите. На овој начин воведувајќи го еко-туризмот во дестинациите ќе се креираат нови туристички атракции, ќе се зајакне локалната заедница, ќе се развие услужната дејност и претприемништвото на локалното население, ќе се изградат долгорочни силни врски помеѓу локалното население и одржливоста од туристички аспект.

МЕТОДОЛОГИЈА НА ИСТРАЖУВАЊЕ

За потребите на научниот труд е користена комбинација на повеќе методи кои произлегуваат од карактерот на туристичката дејност и

темата која се обработува. Употребена е дескриптивна анализа на добиените резултати од теренското истражување за прибирање податоци преку користениот структуриран прашалник и интервју. Прибраните податоци се ставени во компаративен однос со останати податоци добиени од други примарни и секундарни извори. За да може да се добијат релевантни заклучни согледувања користен беше еден од најважните инструменти за прибирање на примарни податоци – интервјуа со стејкхолдерите во туризмот на регионално и национално ниво. Во таа насока изведени беа длабински и непосредни интервјуа со голем број на чинители во туризмот од владината, невладината и бизнис-сферата, како што се Министерството за економија, односно секторот за туризмот во негови рамки, националните паркови како јавни установи и нивните раководства, Агенцијата за промоција и поддршка на туризмот (АППТ). На овој начин со изведените интервјуа се добиени искуствени податоци и практики на ова поле, како и примарни информации добиени од непосредните учесници во туристичката понуда и креаторите на одредени туристички развојни стратегии. Теоретско – методолошкиот пристап е применет и во фазата на презентирање на добиените резултати во делот на заклучните согледувања на научниот труд.

ЕКОТУРИЗМОТ КАКО СПЕЦИФИЧНА ТУРИСТИЧКА ФОРМА ВО НАЦИОНАЛНИТЕ ПАРКОВИ НА РС МАКЕДОНИЈА

Концептот на класични летувања сè почесто почнало да се менува преку активното откривање на нови дестинации кои изобилуваат со недопрени природни пејзажи, култури, традиции, локална храна. Во осумдесеттите години од минатиот век овој концепт на нови интереси со јака тенденција за зачувување на природата придонесол за спојување на овие влијанија, при што како производ на оваа синергија се појавил еко-туризмот. Денес во време на глобална пандемија концептот на еко-туризмот претставува еден од најбрзо растечките сегменти во глобалниот свет и туристички феномен развивајќи се како алтернатива на масовниот туризам и ограничувањата во патувањата, новите правила и реалност во туризмот овозможувајќи креирање на еколошка рамнотежа на одредени туристички дестинации.

Потребата кои се наметнати со пандемијата на Сарс ков 2 за патување во мали групи, рурални дестинации богати со природа, мали сместувачки капацитети далеку од градот и гужвата создава услови за развој на руралниот и еко-туризмот во дестинациите кои го практикуваат. Еко-туризмот го поттикнал менувањето на пристапот кон туризмот во голем број на дестинации кои сè повеќе создавале одржливост и заштита на животната средина како адут за еко-туристички дестинации.

Со појавата на еко-туризмот се спомнува и развивањето на еколошката свест во туристичката побарувачка и во туристичката понуда на дестинацијата. Еко-туризмот не претставува само поим за здраво еколошко туристичко патување, туку и напор во рамките на туризмот да се

спроведе одговорна заштита на природните ресурси кои ги нуди дестинацијата (Vukonić, 2001).

Големiot број на активности и содржини кои ги интегрира еко-туризмот ја покажува неговата сложеност при неговото дефинирање. Неговата динамичност гледана низ призма на креирање на производи е многу голема кои често се создаваат според интересот на туристите и уникатноста на дестинацијата. Според неговата широка примена и континуирано надградување се сретнуваат во светската литература и дополнителни две негови дефинирања на еко-туризмот. Првата дефиниција гласи: „Еко-туризмот има потенцијал да создава позитивно влијание врз природното окружување и социјалното влијание доколку може да ја добие поддршката и прифаќањето од локалната заедница, изградените партнерства во еко-туристичкиот процес и контролираните влијанија врз околината“ (Epler-Wood, 2002).

Втората дефиниција е понудена од страна на Новаковиќ-Костиќ според кој: „Секој облик на туризам кој се базира на природата и на кој основната функција е набљудувањето и престојот со максимално почитување на природата, традицијата, локалната заедница и културата која преовладува на тој простор“ (Novaković- Kostić, 2016).

Разликата во овие две пристапи претставуваат клучните критериуми кои ги опфаќа еко-туризмот, а тоа се: односот кон атракциите, образовната компонента и еколошката и социјалната димензија. Првиот пристап може да се окарактеризира како сеопфатен модел третирајќи го холистичкиот пристап кон природните атракции, стремејќи се кон идеалниот концепт на одржливост на дестинациите во туризмот. Од друга страна, минималистичкиот пристап, се движи на границата на одржливост и претставува површински пристап на производот акцентирајќи ја повеќе површната одржливост. Поделбата на сеопфатниот и минималистичкиот пристап е понова појава во литературата разликувајќи притоа „тврда“ и „мека“ димензија на еко-туризмот како теоретска и емпириска конструкција.

Табела 1. Карактеристични типови на Еко-туризам

ТВРД ЕКО - ТУРИЗАМ	МЕК ЕКО - ТУРИЗАМ
Силна евиromентална поврзаност	Мека евиromентална поврзаност
Специјализирани посети	Повеќе наменски посети
Долго патување	Кратко патување
Мали селективни групи на туристи	Големи групи на туристи
Физичка активност на туристите	Физичка пасивност на туристите
Физички предизвик	Физички комфорт
Очекувани малку услуги	Очекувано многу услуги
Длабока интеракција со природата	Плитка интеракција со природата

Извор: (Јаневски, 2021)

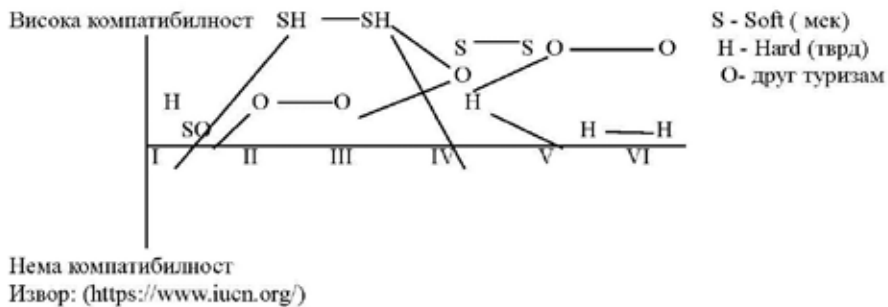
Четири национални паркови во нашата земја избобилуваат со атракции за потенцијалните еко-туристи кои сè повеќе се заинтересирани за можностите од посета и можноста за откривање нови вредности и искуства. Регионалните и глобалните практики на управувањето со националните паркови на полето од еко-туризмот овозможуваат одржливост и сè поголемо фокусирање кон создавањето на нови атракции кои ќе генерираат поголеми финансиски придобивки. Секоја година сè поголем број на туристи во регионот ги посетуваат националните паркови кои се адаптираат и создаваат содржини според побарувачката на туристите (најчесто еко-туристите). Интересот за националните паркови во Р.С. Македонија сè повеќе се зголемува, но недостасува јасен план за нивно управување од еко-туристички аспект кој ќе овозможи унапредување на развојот и заштитата на флората и фауната.

Почитувајќи ги принципите на кои е базиран еко-туризмот, националните паркови имаат потреба од фокусирање на следните фактори за постигнување на одржливо работење:

- Строга контрола на посетителите во одредените зони на заштита со цел да се предизвикаат минимални штети на локациите и намалување на одлагањето на отпадот кој произлегува од големата концентрација на посетителите во еколошко осетливите дестинации;
- Определување на активностите кои се дозволени во националните паркови и утврдување на правила за однесување на посетителите и на локалното население и
- Прилагодување кон системите за планирање и јасен план за управување со националните паркови за развивање еко-туризам.

Класификацијата на заштитените подрачја IUCN (International Union from Conservation of Nature) овозможува да биде оценета компатибилноста помеѓу различните нивоа на заштитени појаси и еко-туризмот. (Weaver, 2001)

Шема бр. 1- Компатибилност на туризмот и еко-туризмот во различните нивоа на заштита според категоризацијата на IUCN

Шемата погорепретставува општа оценка при што сезема во предвид „мекиот“ (Soft) и „тврдиот“ (Hard) еко-туризам и останати видови на туристички активности во зоните на заштита во националните паркови. Конвенционалните туристички активности се компатибилни со заштитените подрачја со означување на повисоки броеви (помала заштита) во кои на туристите име се дозволени голем број на активности. Кај еко-туризмот и неговите два основни типа („мек“ и „тврд“) состојбата е многу посложена. „Мекиот“ еко-туризам не е компатибилен со подрачјата со високо ниво на заштита (категирија Iи II) во националните паркови, туку е соодветен за подрачјата со понизок степен на заштита (категирија III и повеќе). Доколку се погледнат и другите зони на заштита во националните паркови „мекиот“ еко-туризам станува повеќе компатибилен со намалувањето на степенот на заштита. Од друга страна, „тврдиот“ еко-туризам пројавува висока компатибилност со зоните на строга заштита (категирии I и II). Компатибилноста потоа опаѓа во зоните со помал степен на заштита во рамките на националните паркови. Тоа произлегува од можноста за изразена модификација на содржините кои се дозволени да се вршат од страна на туристите. Генерално, ниското ниво на компатибилност со првите три категорији на заштита произлегува поради високото ниво на забрани и ограничувања за изведување туристички активности. Ниската компатибилност на останатите три категорији на заштита е поврзано со ниската мотивираност од страна на еко-туристите за окружувањето и пејзажот. Во националните паркови не постои стриктна забрана за практикување на „мекиот“ и „тврдиот“ еко-туризам, но условите на заштитата и атрактивноста ги одредуваат можностите за нивна примена.

Еко-туризмот може да претставува носител на туристичката понуда во националните паркови за што се потребни јасни стратегиски насоки имплементирани во плановите за управување со овие јавни установи. Креирањето на нови атракции за еко-туристите треба да биде надолнето со ангажирање и распоредување на соодветен и стручен кадар за да се презентира богатството на флората и фауната со кои изобилуваат националните паркови во Р.С. Македонија. Спроведените истражувања во рамките на овој научен труд јасно ја потенцираат улогата на националните паркови во развојот, применувањето на еко-туризмот и неговите можности за развој на територијата на Р.С. Македонија. Со зголемениот интерес за еко-туризам, се јавува и потребата за креирање на еко-сместување, хотели со зелени маркички во категоризацијата, понудување на локална кујна, со цел да се зголеми посетеноста од страна на еко-туристите. Покрај законските подобрувања на полето од еко-туризмот во Р.С. Македонија се наметнува и потребата за туристичка валоризација во националните паркови (во смисла на еко-туризмот) што претставува круцијална развојна компонента на ваквите заштитени простори.

Од аспект на еко-туризмот Р.С. Македонија припаѓа во категоријата на земјите кои ги привлекуваат туристите со прекрасната природа, заштитените подрачја, Националните паркови, гастрономијата, зачуваните рурални средини и традицијата отколку квалитетот на понудата

или појавата на нови атракции. Недостатокот на еко-рути, малиот број на велосипедски и планинарски патеки по светски стандарди, еко-смесување, еко-хотели и голем број на други еко-туристички елементи, претставува голема потешкотија во брендирањето на една дестинација како еко-дестинација или нејзината понуда да биде примарно базирана на еко-туризмот.

Согледувајќи ја моменталната состојба од повеќе аспекти, можноста и условите за развивањето на еко-туристичкиот вид на туризам којво најопшта смисла се дели на „мек“ и „тврдо“, во Р.С. Македонија би можеле да се применуваат интегрирани понуди кои ќе се модулираат и градат според условите кои ги нуди дестинацијата. Гледано од холистичката страна на примената на еко-туризмот и неговите предизвици во нашите дестинации, се наметнува потребата од негова поширока примена, значајна за локалната заедница која во целост треба да го применува еко-туризмот во зависност од реалните можности кои постојат во дестинацијата.

Со користењето на интегрираниот модел на еко-туризам (се мисли на комбинација од „мек“ и „тврдо“ еко-туризам), овој селективен вид може да прерасне во еден од доминантните факторина промени во социо – културна и економска смисла во согласност со принципите на одржливост на националните паркови . На овој начин во Р.С. Македонија би се развил и практикувал еко-туризмот во модел кој би ги нудел неговите форми и содржини според потребите на туристите и нивните интереси, но исто така и според можностите кои се нудат во дестинацијата незагрозувајќи осетливите еко-системи на флората и фауната со примена на контролирани посети на туристите.

ЗАКЛУЧНИ СОГЛЕДУВАЊА

Еко-туризмот како специфична туристичка форма идеал од поширокиот концепт на одржливиот туризам кој е дефиниран како одговорно патување во природата, заштитата на животната средина, културните вредности, поддржувајќи ја локалната економија претставува голема развојна можност за Националните паркови во Р.С. Македонија. Еко-туризмот има можност да претставува заокружена целина на примарните елементи кои ја карактеризираат дестинацијата (природни, културно-историски, етнографски) и секундарните елементи на туристичката понуда кои се наменети за одредени целни пазари или се креираат по барање и интерес на туристите во дестинацијата.

Поделбата на еко-туризмот на „тврдо“ и „мек“ тип првично може да изгледа многу слично на веќе обработената типологија во овој научен труд според која се одвојуваат целовитиот и минималистичкиот еко-туризам. Спомнатата типологија се базира на холистичко согледување за ефектите и филозофијата на еко-туризмот (кој се стреми кон одржливоста) додека типовите на „тврдо“ и „мек“ еко-туризам се изведени врз база на основните пазарни потреби, интереси и квалитетот на

доживувањата кај учесниците (помали или поголеми групи, услужни активности, поле на интерес, атракции во дестинациите) (Weaver, 2006).

Обработувајќи го овој модел на еко-туризам и неговата поделба и ставајќи го во функција на развивање на оваа форма Националните паркови во Р.С. Македонија, се создава можноста за градење на прилагоден модел според условите кои постојат. Оваа потреба се јавува од добиените резултати на истражувањето кои јасно покажуваат во кои точки е потребно да се подобрува и развива еко-туризмот во заштитените подрачја и националните паркови. Образложувајќи ја оваа идеја за одреден микс на „мекиот“ и „тврдиот“ еко-туризам се поаѓа од фактот дека и двете форми се значајни, односно „мекиот“ еко-туризам поради својата поголема масовност и големите економски приходи во локалната заедница се овозможува финансирањето на заштитата и унапредувањето на еко-туристичката дестинација. „Тврдиот“ еко-туризам кој се концентрира на одредени форми кои се одвиваат во индивидуални патувања или мали групи развива специфични форми на еко-туризам (фото-сафари, набљудување на птици, научна – едукативни содржини) ја етаблира еко-дестинацијата на високо ниво, подолг престој, овозможува максимална интеграција со локалното население и одржливост на дестинацијата. Миксот на овие два пристапи („мек“ и „тврд“ еко-туризам) во суштина го зголемуваат портфолиото на атракции и форми на еко-туризам кои ги нуди дестинацијата од ненаметливи и малубројни до голем диверзитет на рекреативни и адреналински содржини.

Табела бр. 2 - Предлог модел за развој на еко-туризмот во Р.С. Македонија

Холистички пристап на еко-туризмот со микс на „мекиот“ и „тврдиот“ модел	
„ТВРД“ ЕКО-ТУРИЗАМ	„МЕК“ ЕКО-ТУРИЗАМ
Мали групи	Аранжмански патувања
Наменски патувања	Пасивни содржини
Активни содржини	Високо ниво на услуга
Ниско ниво на услуга	Фокусирани на група
Личен однос со природата	Туроператори и аранжмани
Индивидуални патувања	Краток престој
Подолг престој	Дневен престој
Голема одржливост	Делумна одржливост

Овој модел би бил одличен да се применува во заштитените подрачја и националните паркови каде сите типови на еко-туризам би се поттикнале во соработка со туроператорите, туристичкиот сектор, локалното население, локалната власт, централната власт, невладиниот сектор. Преку оваа соработка трајно би се согледале придобивките и

сите чинители активно би учествувале во синергетски врски на заштита на природата и одржливоста на дестинацијата.

Ваквиот модел пројавува можност да се моделира и прилагодува во зависност од потребите на дестинацијата во кој еко-туристите стануваат важен фактор на позитивни промени во природно – еколошката и социо- културната сфера. Суштински предуслов за имплементирање на овој модел претставува создавањето на Дестинациски Менаџмент Организации – ДМО (Destination Management Organisation – DMO) во кои би се практикувале сите форми на еко-туризам со воспоставена рамноправност и партнерски однос помеѓу сите стејкхолдери значајни за управувањето на дестинацијата.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

- Vukonić, B. (2001) Rječnik turizma, Masmedia, Zagreb
- Epler -Wood, M., (2002) Ecotourism: Principles, Practices & Policies for Sustainability, UNEP, TIES
- Novaković- Kostić, R.(2016) “Ekoturizam”, Visoka poslovno –tehnička škola strukovnih studija, Užice
- Weaver, D. B., (2001) ”The Encyclopedia of Ecotourism”, CABI
- Јаневски,Љ (2021) „ Еко-туризмот како современ концепт за развој на туризмот во РС Македонија“ ФТУ Охрид
<https://www.iucn.org/>

Rubin Zemon Ph.D.

Centre for Advanced Researches, Skopje North Macedonia

“SOCIAL DISTANCE, NEW NORMALITY, “ANTHROPAUSE”... VS. TRADITION, RELIGION, HABITUS... ”

Abstract

With a Pandemic crisis of COVID 19, perhaps a lot medical problems and economic challenges appeared also some phenomenon and issues related with social habits of people and communities. State and medical authority have call for “social distance” and “New Normality”, but not always had a full respect for implementation of them by the people. Furtherer, some people publicly refused the restrictive calls by organizing private fun parties, avoiding of holding of masks, and even some religious institutions and authorities organized religion rituals, funerals, public feasts, announcing “victories against the virus”, demagogies etc.

A wide publicly use of not proper terms like “social distance” instead of “physical distance”, or “new normality of life” instead of for example “temporary way of life” or “extra-ordinary life”, as well as other similar examples of terms brought a bigger confusion in already great panic and chaos among different local communities and nations. People and communities very often reacted very open on accepting of different fake or not proper terms, like is a case with many “advices” of laics from the so-called “alternative” or “folk medicine”. The power of superstition was very strong even when a metropolite of Serbian Orthodox Church in Montenegro Ampliofie died from the COVID 19 virus believers did not doubt to kiss a dead priest.

With this paper, we will try to explore some of terms and phenomenon that appeared or are significant in a social and public life.

Keywords: Social distance, physical distance, “New Normality”. Habitus, tradition

Social Phenomenon

With appearing of a pandemic crisis with Covid- 19, the term “**social distance**” started to be used widely in a public, with or without any critical approach to the phenomenon. This term has several meanings, one of which is distance from other people in terms of emotional relationships. While some complain about the content and meaning of the term, others believe that its form should also be changed. Therefore, we hear encouragement from different sides that not only should we not keep a social distance, but also that we should not call it that at all. The term social distance is considered by many to be more appropriate, and what we need to adhere to is physical distance or distance. However, social connection with others is desirable, either through various communication technologies or by helping others who need it.

The concept of social distance is not new, but in this period of the global coronavirus pandemic it has gained new meaning in the public health sense, namely: maintaining a safe distance from others, frequent and appropriate hand washing and other hygiene habits to protect yourself and others. .

After the firsts months of pandemic crisis in public in addition to social the term **physical distance** is increasingly beginning to use, precisely in order to clarify the meaning. This term is specific and encompasses the behavior that is expected of us during the coronavirus pandemic, and probably during a certain period after it, so some believe that the term is more appropriate to use.

With the COVID-19 pandemic people have suddenly been forced to adapt to the **'new normal'**: work-from-home setting, parents home-schooling their children in a new blended learning setting, lockdown and quarantine, and the mandatory wearing of face mask and face shields in public. For many, 2020 has already been earmarked as 'the worst' year in the 21st century. Ripples from the current situation have spread into the personal, social, economic and spiritual spheres. The term 'new normal' first appeared during the 2008 financial crisis to refer to the dramatic economic, cultural and social transformations that caused precariousness and social unrest, impacting collective perceptions and individual lifestyles. This term has been used again during the COVID-19 pandemic to point out how it has transformed essential aspects of human life. Cultural theorists argue that there is an interplay between culture and both personal feelings (powerlessness) and information consumption (conspiracy theories) during times of crisis. Nonetheless, it is up to us to adapt to the challenges of current pandemic and similar crises, and whether we respond positively or negatively can greatly affect our personal and social lives. Indeed, there are many lessons we can learn from this crisis that can be used in building a better society. How we open to change will depend our capacity to adapt, to manage resilience in the face of adversity, flexibility and creativity without forcing us to make changes. **(G Courpus:2021)**

The **anthropause** is a global reduction in modern human activity, especially travel, that occurred during the [COVID-19 pandemic](#), particularly in March and April 2020. It was coined by a team of researchers in June 2020 in an article discussing the positive impact of the [COVID-19 lockdown](#) on wildlife and environment. The word is a blended [lexical item](#) with phonological overlap, combining the prefix anthropo-, from anthropos ([Ancient Greek](#): ἄνθρωπος) meaning "human", and the English word "pause"; its literal translation is "human pause". The researchers explained in their article that they noticed that people had started referring to the [lockdown](#) period as the [Great Pause](#), but felt that a more precise term would be helpful. The word anthropause intentionally links to the proposed [geological epoch](#) [Anthropocene](#).[\[citation needed\]](#) It is not capitalised as it is conceivable that the anthropause caused by the [COVID-19 pandemic](#) will not remain the only such event. **(Loreto, 2020)**

Several global research projects are underway to investigate the effects of the [COVID-19 anthropause](#).[\[14\]](#) [\[15\]](#) For example, a July 2020 study

documented a global reduction of high-frequency seismic noise.[16] Another study, the COVID-19 Bio-Logging Initiative, uses animal tracking data collected before, during, and after lockdown, to assess how changes in human activity levels affected the movements and behaviour of a wide range of marine, terrestrial, and avian species.[9][17] In 2021, an article published in The Geographical Journal historically situated the COVID-19 anthropause amongst other anthropause events that led to significant reductions in human activity, such as the Chernobyl nuclear disaster and the formation of the Korean Demilitarized Zone. The authors drew attention to how the anthropause experienced unevenly by different groups of people and animals, and shed light on a range of pre-existing inequalities, as many humans were not afforded the opportunity to pause during this time. (Searle & others, 2021).

Reactions

COVID-19 pandemic and establishing of New Normal had many challenges in real life. People reacted on different ways against restrictions, lockdowns, vaccination etc. Some have protested against governmental failure to stem the spread of the virus effectively, while others have been driven by the financial hardship resulting from government measures to contain the virus, including restrictions on travel and entertainment, hitting related industries and casual workers hard. Protests continue against restrictions on people's movements, compulsory wearing of face masks, lockdowns, vaccinations and other measures that were undertaken. Some of the protests have criticized governments for not acting effectively enough in their responses to the pandemic, while others have been opposed to preventative measures and called for their revocation. According to analysis as part of the Global Peace Index, as of July 2021, there had been around 50,000 protests linked to the pandemic worldwide, 5,000 of which were violent. COVID-19 lockdowns have inspired protests in many territories, and from late 2020 deployment of COVID-19 vaccines also inspired protests.

The protests have varied in scale, motivations and type, with protesters drawn from a wide range of backgrounds and inspired by a range of reasons. One of the main drivers has been the economic distress brought about by businesses having to close for long periods, leading to widespread unemployment, especially of casual workers in the hospitality industry. Uncertainty about the future and the feeling of lack of control has led to a predilection for believing in conspiracy theories. Anti-vaxxer beliefs, including that COVID-19 vaccinations and restriction of citizens' movements are part of a government plot to control people, Bill Gates is behind implanting microchips into people via vaccinations. The spread of COVID-19 misinformation has been a driving factor in some countries' protest movements, with some organizers making money out of the protests.

Elements of right leaning and libertarian groups as well as right-wing politicians have been involved in the protests in some countries. In the

US, ex-president [Donald Trump](#) spread some potentially misleading information. The [Proud Boys](#), [American religious fundamentalists](#) and [various militia groups](#) as well as [Black Lives Matter of Greater New York](#), have been active in protests. Across Europe the extreme right has been active in the UK, far-right [hate groups](#) have been involved in spreading misinformation, [scapegoating](#) minority groups and trying to organize lockdowns, while former politicians such as [Martin Daubney](#) and journalists such as [Julia Hartley-Brewer](#) have either supported or joined protests. In Australia, the Proud Boys, the neo-Nazi [National Socialist Network](#) and a few politicians have become involved in spreading misinformation and stirring discontent. [www.1]

The [Telegram](#) and [Instagram](#) apps are popular means for spreading messages about planned protests, and some events posted on [Facebook](#).

A German group called Worldwide Demonstration, operated out of the city of [Kassel](#) by individuals self-described as “Freie Bürger Kassel” (Free Citizens of Kassel), coordinated a series of 129 events around the world in March 2021, each one dubbed “World Wide Rally for Freedom», using the [hashtag](#) “#WewillALLbethere”. Misinformation, [QAnon](#) beliefs, [anti-semitism](#) and COVID-19 denial were prevalent in the groups’ chat.

Some cases in the Balkans

Tradition and/or religion were used as a kind of reaction against the COVID 19 circumstance in some Balkan communities. An exit channel from the great social and psychological frustrations, people found in tradition experiences and religious rituals. With participation in great public religious rituals, meetings, rallies, funerals, with not respecting of procedures of safety distance and protection, followers believe that are doing something good for themselves, their families and communities.

The first such reaction in North Macedonia was in Struga on 5 May, 2020, when traditionally every year organizing a Lithia for the honor of St. George. People/believers led by the episcopo are walking with relicts throughout the streets of the city. Even public events were prohibited in that time, thousands of people were present in this ritual mainly without any physical distance and protection with masks. They believing and publicly declare that were protected by St. George. Curiosity, number of infected people in coming weeks was not increas in Struga.

Interesting case was with a Head of the Islamic religious Community in Macedonia, reis-ul-ulema Suljeman Redzepe, who declare during the holiday od ‘Eid Mubarak on 24 May 2020, that because of the prayer for the holiday “proclaimed the COVID dead”. Few days before it was a great discussion the authorities to release public event Muslim believers to hold the Morning Prayer for ‘Eid Mubarak (Bayram) in or near the mosques.

Much more dramatic and tragic case was with the Serbian Orthodox Church, a dead of Metropolitan Amfilohije, senior bishop in Montenegro,

because of infection with COVID 19. He died on 30 October 2020, his funeral was very massive, his body was not covered and believers kissed him into the mouth according to the tradition. [www.2] This caused a massive spreading of the infection among the population. His funeral religiously was led by a Patriarch of a Serbian Orthodox Church Irinej, who was infected and few weeks after died in a hospital in Belgrade [www.3]. This time Serbian authorities did not allow kissing of the patriarch and security measures were much more restrictive during the funeral. However, many Serbian priests died in a period of one month after the death of Amfilohije, like episcopes Artemije of Rashka and Prizren, episcopes David of Krusevac, Milutin of Valjevo etc. [www. 4]

One of the oldest carnivals in North Macedonia is a village of Vevchani near Struga, with a tradition with many centuries ago. Macedonian authorities prohibited at the any kind of massive traditional meetings or events at the end of 2020 and beginning of 2021, including the carnivals for the holiday "Vasilica" (St. Basil) on 13-14 January. Although the Municipality of Vevchani as the main organizer of the "Vevchani Carnival" canceled the concerts and called for compliance with the rules in order to prevent the spread of Covid-19, said that the municipality "has never intervened and has no right to intervene, let alone postpone the holiday." of St. Basil ". This was a signal that municipal authorities can't manage people celebrate the holiday, so on 13 January 2021 police forces were in village to stop the carnival. The clash with the police, in which the special units intervened, took place in the center of Vevchani, where the participants of the carnival gather to show their masks, after marching, as in previous years, from Dolno Maalo to Gorno Maalo (Lower quart and Upper quart).[www.5].

A most challenging element of conflict between pandemic restrictions and traditional heritage in year 2020 was organizing of weddings. Young couples and their families were on very delicate situation should they organize or not weddings. In North Macedonia and other neighbor countries weddings party in restaurants were strongly prohibited. So families mainly choose weddings to be only with a modest party or without party. Some rich families organized massive weddings in Turkey, where was not any prohibition for massive parties. One of the famous Roma politician and businessman Amdi Bajram organized wedding party for his grandson in Turkey, with providing transportation and hotel accommodation for all guests. Unfortunately, few weeks after the wedding party he died because of the COVID 19 infection.

Conclusion

Every global change, trend or threat made influence on the habitus and everyday life of people on global, regional, national or local level. Actually cultural heritage is a collection of layers of folk knowledge, oral history, skills and empirical experiences heritage through generation and upgraded by

contemporary information.

Experiences and knowledge that this generation is getting by the pandemic of COVID – 19, mixed and adopted with heritage knowledge, traditions, customs, rituals, probably will be new added values in an everyday life, contemporary habitus and social capital.

A clash between tradition values, religion, habitus, New Normal, COVID- 19 restrictions, will be very interesting to follow from the scientific and anthropological view, with focus on how they will be modify in function people to implement and fulfil their needs.

Bibliography

G Corpuz Jeff Clyde, 2021, Adapting to the culture of ‘new normal’: an emerging response to COVID-19 (<https://academic.oup.com/jpubhealth/article/43/2/e344/6158063>).

Rutz C, Loretto MC, Bates AE, Davidson SC, Duarte CM, Jetz W, et al. (September 2020). [“COVID-19 lockdown allows researchers to quantify the effects of human activity on wildlife”](#)

Searle, Adam; Turnbull, Jonathon; Lorimer, Jamie (2021). [“After the anthropause: Lockdown lessons for more-than-human geographies”](#). *The Geographical Journal*. **187**: 69–77.

[www.1] https://en.wikipedia.org/wiki/Protests_over_responses_to_the_COVID-19_pandemic

[www. 2] <https://balkaninsight.com/2020/10/30/montenegros-senior-orthodox-cleric-amfilohije-dies-of-pneumonia/>

[www. 3] <https://www.rtl.hr/vijesti-hr/novosti/svijet/3932524/iz-pogreba-u-korona-party-skoro-cijelo-vodstvo-srpske-pravoslavne-crkve-je-umrlo-ili-umire-od-korone/>

[www.4] <https://www.rtl.hr/vijesti-hr/novosti/svijet/3932524/iz-pogreba-u-korona-party-skoro-cijelo-vodstvo-srpske-pravoslavne-crkve-je-umrlo-ili-umire-od-korone/>

[www. 5] <https://www.aa.com.tr/mk/%D0%B1%D0%B0%D0%BB%D0%BA%D0%B0%D0%BD/%D1%83%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BD%D0%B8%D1%86%D0%B8%D1%82%D0%B5-%D0%BD%D0%B0-%D0%B2%D0%B5%D0%B2%D1%87%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%BE%D1%82-%D0%BA%D0%B0%D1%80%D0%BD%D0%B5%D0%B2%D0%B0%D0%BB-%D1%81%D0%B5-%D1%81%D1%83%D0%B4%D1%80%D0%B8%D1%98%D0%B0-%D1%81%D0%BE-%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D1%86%D0%B8%D1%98%D0%B0%D1%82%D0%B0-%D0%BF%D0%BE%D1%80%D0%B0%D0%B4%D0%B8-%D0%BC%D0%B0%D1%81%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%BE-%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%B8%D1%80%D0%B0%D1%9A%D0%B5/2108886>

Photos:

Photo 1. Litia in StrugaPhoto

2. Reis-ul-ulema Selejman Redzeqi "I proclaim tha COVIC is dead"

Photo 3. Funeral of Amfilohije in Podgorica, Monte Negro

Photo 4. Fight between police and carnival participants in Vevchani, 13 January 2021

ZORAN MATEVSKI, PHD

FULL PROFESSOR AT SS. CYRIL AND METHODIUS UNIVERSITY
IN SKOPJE, R. NORTH MACEDONIA

DUSHKA MATEVSKA, PHD

ASSOCIATE PROFESSOR AT SS. CYRIL AND METHODIUS UNIVERSITY
IN SKOPJE, R. NORTH MACEDONIA

THE RELATIONSHIP BETWEEN RELIGION AND THE PANDEMIC OF COVID-19

ABSTRACT

In the joint document of the World Council of Churches and the Popes Council for Interreligious Dialogue, Christians are invited to be there for their neighbours, to find ways to witness suffering, or to please as well as to challenge any force that trips to silence or exclude the voice of the wounded and vulnerable. The topic of the relationship between religion and society, now fuelled by the pandemic, has proven to be very complex. On the one hand, religious gatherings in some countries, primarily in Asia, were seen as zero points from which the virus has spread in those countries. In many countries, the issue of closing temples has caused conflicts between religious communities and politicians, and then societies and religious communities within themselves. In those under communist rule, voices were heard closing churches as they were then, and health reasons were seen in the light of repression and discrimination. At the same time, churches and religious communities around the world are trying to help, donate money for health equipment, go to the elderly and those in need, offer food and their own premises. Of course, there is a spiritual and psychological component, important for those who they are believers, especially in times of crisis. The Christian tradition, set by the example of Jesus as a healer, stands out. Helping the sick was one way to ensure a trip to Heaven, so risking death from a disease's spread was encouraged. Other religions did not promote such extreme altruism. Islamic teachings disavowed the existence of contagious disease, despite some Arabic scholars thinking otherwise at the time. Thus, Muslims believed there was no sense in trying to avoid sick people, and the emphasis was on caring for one's family. Jewish doctrine attributed death to God's will and promoted the idea that only God could heal someone, so there was less incentive to treat the sick.

Key words: religious communities; pandemic; suffering; altruism; solidarity

INTRODUCTION

Hernan Cortes fled the Aztec capital of Tenochtitlan in 1520 after a fierce attack, and by the time, he reached the coast he had lost many of his soldiers. However, the Spanish conqueror did not know that he had left behind much more destructive weapons than rifles and swords - he left smallpox. When

he returned to try to conquer the city again, Tenochtitlan collapsed in an epidemic that destroyed the Aztec people, the structure of his government, and led to the brutal defeat of the Aztec empire. It was the beginning of the age-old disintegration of indigenous societies, from the Land of Fire to the Bering Strait.

From the plague of Justinian in the sixth century and the Black Death in the 14th century to polio and AIDS, pandemics have violently changed civilizations since humans began living in cities thousands of years ago. Pandemics have claimed many lives and caused major changes in medicine, technology, government, education, religion, art, social hierarchy, and sanitation. Before the outbreak of cholera in the 19th century, wastewater and drinking water mixed in cities, for example.

No one knows how the pandemic of COVID-19, the respiratory disease caused by the new coronavirus, will change the world. Nations are closing. Rulers aspire to greater authoritarian power. The collapse of the American leadership is accelerating. The economy expects a recession. People live in fear and mistrust; many have lost their jobs and may experience poverty like never before. At the same time, scientists, technocrats, and some companies are working hard to stop this pandemic and better prepare us for the new one to come. There is no doubt that new technology will emerge from this epic crisis (Tomeo, 2020).

Pandemics known for causing chaos, but also for the ability of man to adapt to changing circumstances. There is a saying among those who study the pandemic: "If you have seen a pandemic, you have seen a pandemic." Pandemics and epidemics have led to a major breakthrough in public health, allowing cities and civilizations to grow and prosper. As a result of the response to these mass infections, urban sewers and systems for water supply, vaccination, penicillin, better hygiene, isolation wards, and a scientific method have emerged that has introduced rationality into modern medicine. Nations and societies grew and fell in waves of pandemics.

The plague pandemic in the 14th century, which cost half the population at the time, dealt a fatal blow to the feudal movement. The plague that followed for centuries shook faith in the Roman Catholic Church and, as some historians have suggested, enabled a renaissance and a reformation. However, the changes caused by the smaller epidemics, even the barely recorded ones in history, also had major consequences. Just think of how the United States gained a lot of territory, which allowed it to expand west to California and become the richest country in the world. In 1802, Napoleon sent the world's largest army to the Caribbean to quell a slave revolt and rebuild the French colony into the most lucrative French colony of Santo Domingo. However, the yellow fever epidemic killed nearly 50,000 troops and forced the army to withdraw. Left without a wealthy colony to finance his grand plans on the American continent, Napoleon focused on Europe, facing England. Santo Domingo later became Haiti, the world's first free black republic, and President Thomas Jefferson cheaply bought large French territory stretching from New Orleans to the Rocky Mountains and Canada.

An even greater biological catastrophe was the Spanish flu pandemic of 1918, which claimed between 20 and 50 million lives at the end of World War I. It was almost insignificant in terms of major social change. Some historians have called it a “forgotten pandemic,” and even great American writers living at the time, such as Hemingway, Faulkner, and Fitzgerald, either ignored it or barely mentioned it in their works. “Nothing else, no infection, no war or no famine has killed so many people in such a short time. “And yet it never aroused awe, either in 1918 or later,” Crosby wrote in *The Forgotten American Pandemic*. How this new virus, SARS-Cov-2, will affect human society is unknown. The pandemic is just beginning. However, thanks to modern medicine and everything we know so far about the virus, no one expects a new Spanish flu or black death.

1. THE IMPACT OF RELIGIOUS ORGANIZATIONS ON THE CODE 19 PANDEMIC IN THE WORLD

In the joint document of the World Council of Churches and the Popes Council for Interreligious Dialogue, Christians are invited to be there for their neighbours, to find ways to witness suffering, or to please as well as to challenge any force that trips to silence or exclude the voice of the wounded and vulnerable. It is also stated importance of highlighting culture that celebrates differences as God’s gift and fight against all sign’s exclusivity. Then making site for dialogue, involvement and support young people whose energy can be a counterweight to “the temptation of cynicism,” restructuring project and process interreligious solidarity and education of majority the number of those in the church to work with others.

Surrounded by increasingly crowded passers-by, on the outskirts of Chantiniketan, a university town north of Calcutta, he picks up his khamak; a stringed instrument used by mystical singers in Bengal, and begins to sing. Rhythm breaks the afternoon silence around the hut, where tea is shared in earthenware cups, the rough cloth swaying as the singer circles his hips to the beat of the music, his deep voice, and then quotes the song: “We can win the crown, but wear masks and wash your hands immediately.” He belongs to the nomadic Baul community, a mystical cult whose members are Muslim Sufis and Hindus Vishnuists (Vaishnava’s). Some also call them “God’s troubadours”, who sing songs about the secrets of life, but also about modern problems. The singer from the report wrote seven songs to alert the local population, which affected in many ways by the corona virus pandemic. When he sings verses in which he calls for social distance, wearing masks and washing his hands, he will distribute food packages to his listeners who are on the very edge of existence.

“I think it is significant that the leading Christian leaders of all denominations have worked together for solidarity and action, both at the ecumenical and interreligious levels” (Maria-Paz Lopez, a Berlin-based reporter for the Spanish daily *La Vanguardia*). As an important step in the joint response, Maria-Paz Lopez cites the document *Serving the Wounded World*

in *Interreligious Solidarity (a Christian Call to Think and Act During and After the Kovid-19 Pandemic)*, compiled by the World Council of Churches, Orthodox Churches, Anglican Churches and the Pontifical Council for Inter-religious Dialogue. The document encourages churches and Christian organizations to show solidarity, not only during a pandemic but also in other issues important to humanity and the planet. He calls on believers to understand the challenges and seek creative solutions. It was written in a way that can be useful to other religions. It provides a framework for what religious communities have done spontaneously so far, as an act of good will, and gives more encouragement to strive for unity against the coronavirus on a global scale (Jones, 2020).

The very introduction to the document: “We must ask ourselves: who was hurt and when did we hurt and neglect him? In addition, where could we be surprised to see Christ like compassion in action? This story (about the good Samaritan) asks us to overcome religious prejudice and cultural bias in a twofold relationship - to the one we serve and to the one we serve, seeking to alleviate suffering, to heal and restore integrity in a plural world. “Christians are then called upon to help their neighbours, to find ways to witness suffering, that is, to draw attention to those who suffer and to the responsibilities of the people and structures responsible for that suffering, and to challenge any force that seeks to silence or exclude the voice of wounded and vulnerable. They also mention the importance of emphasizing a culture that celebrates differences as a gift from God and the fight against all signs of exclusivity, then creating a place for dialogue, inclusion and support for young people whose energy can counterbalance the “temptation of cynicism”, restructuring projects and processes of interreligious solidarity (Jones, 2020).

“It was very important to me how quickly all the churches in Norway went through one digital transformation this spring,” Astrid Dalehavg Norheim, vice president of the IARJ board of directors and journalist of the Norwegian Christian newspaper *Dagen*, told *Vreme* about her impressions. “Norway was not much affected by the pandemic compared to other countries. By March 12, however, all churches and mosques closed. This lasted for weeks and gradually opened from June to August,” she continues. Services, prayers, music, everything was available online. Some congregations even had digital communion.” Churches asked people if they needed concrete help, but as far as I know (we have a welfare state that, although it has some problems, still works very well), there was not much response,” explains Astrid Dalehavg Norheim. Today, in many churches in Norway, a believer must enrol before coming to church, so as not to create a crowd.

The International Association of Journalists Dealing with Religion organized a series of talks on “Kovid-19 and Religion, a Source of Conflict and Consolation”, the title of which well reflects the situation on the ground. The topic of the relationship between religion and society, now fuelled by the pandemic, has proven to be very complex. On the one hand, religious gatherings in some countries, primarily in Asia, were seen as zero points from which the virus has spread in those countries. In many countries, the issue of closing temples has caused conflicts between religious communities

and politicians, and then societies and religious communities within themselves. In those under communist rule, voices were heard closing churches as they were then, and health reasons were seen in the light of repression and discrimination (“No one is bothered by the queues in front of the store, but they are bothered by outdoor service”). Some did not follow the rules, so the word “discrimination” resonated on the other side. Those who are not believers regretted that the majority churches are in a privileged position because it were seen through their fingers, when almost no one else were looked at and when it comes to public health issues that concern everyone. At the same time, churches and religious communities around the world are trying to help, donate money for health equipment, go to the elderly and those in need, offer food and their own premises. Of course, there is a spiritual and psychological component, important for those who they are believers, especially in times of crisis.

When it comes to the Balkan Orthodox Churches, it, differently from diocese to diocese, was engaged in certain humanitarian activities. Religious charitable guardianship was very active, as it usually is. Some dioceses offered groceries and food supplies, medical equipment and money for that equipment were donated and psychological counselling was available. Individuals from the Churches complained that no one writes about what they do well, and that, again, they are constantly criticized in the media, in which, at least when the first part of the sentence is in question, there really is truth. Part of the public, again, believes that the Churches has not helped, at least not enough, and that the acceptance of millions given by the state for the construction of the Temple - while the crisis lasts and while hospitals are collapsing, while health workers are trying to get enough masks and expect there are only big economic problems - it should not have happened. The Serbian Orthodox Church is one of the members of the World Council of Churches, and thus probably stands behind the mentioned document where Christians are asked to raise their voice whenever they see suffering and against those power structures that cause that suffering, where they are asked, they emphasize diversity as a value, to inspire open conversation, as well as to develop a sensitivity to recognize Christ where they would not expect it. Unfortunately, in the times to come, there will certainly be opportunities for the church leadership to show how much it will follow these guidelines(Wright, 2020).

2. THE SITUATION IN MACEDONIA

The latest public opinion poll “practicing religion in conditions of a pandemic”, conducted by the internet portal religija.mk and the Institute for Political Research in Skopje with the support of the Konrad Adenauer Foundation, shows that a high 80.3% of respondents believe that Easter and Ramadan Bajram should be celebrated in a homely atmosphere, as opposed to 10.4% who believe that these holidays should be celebrated in churches and mosques. This first, such research conducted in North Macedonia, reveals that believers justify the two largest religious communities, MOC-OA and

IRC, which have accepted the state recommendations for protection against the spread of the pandemic. 75.1% of the respondents believe that the MOC-OA and the IRC did the right thing by joining the state emergency measures, while 79.6% of the respondents believe that the ban on mass visits to churches and mosques is an appropriate and justified prevention of the spread of the corona virus. 51% answered in the affirmative that religious communities respond appropriately to the challenges of the corona virus. This research, which aimed to detect the perception of believers regarding the restrictive measures of the state and the attitude towards religion, showed interesting results. Although Macedonian society in a high percentage (51%) declares itself religious and (32%) somewhat religious, it still believes that emergency protection measures and bans on the presence of believers in temples do not mean restriction of the right to religion. This was confirmed by a high 63.4 percent of respondents.

Interesting is the data obtained in response to the question “Do you think that if you go to a church or mosque, there is a risk of contracting the coronavirus?”, Almost more than half, or 57.1% of respondents answered in the affirmative, and only 20, 9% are not afraid of it. In this context, the believers agreed that all church events, such as weddings, baptisms should be postponed during this period. Such an opinion was shared by a high 70.5% of the respondents and only 15.6% agree to do so now and in a limited number of attendees. The research shows that the fear of the corona virus among the citizens is great, and for that reason, almost seven out of ten respondents said that since the beginning of the pandemic they have not gone to church or mosque, precisely because of the fear of infection. In that fear, if they need help more than half, or 58.7% of the respondents, they would ask for help from a psychologist, as opposed to 11.9% who would turn to their priest for psychological help.

CONCLUSION

Between 800 B.C.E. and 200 B.C.E., cities flourished, deadly plagues arose capable of killing off up to two-thirds of a population, and several modern religions emerged. These religions all had a different take on disease, which affected how people responded to epidemics such as polio, measles, and smallpox. The belief systems, for example, influenced whether people fled from disease or tried to help those who were sick.

The Christian tradition, set by the example of Jesus as a healer, stands out. Helping the sick was one way to ensure a trip to Heaven, so risking death from a disease's spread was encouraged. Other religions did not promote such extreme altruism. Islamic teachings disavowed the existence of contagious disease, despite some Arabic scholars thinking otherwise at the time. Thus, Muslims believed there was no sense in trying to avoid sick people, and the emphasis was on caring for one's family. Jewish doctrine attributed death to God's will and promoted the idea that only God could heal someone, so there was less incentive to treat the sick (Hughes and his colleagues).

While religions were influencing peoples' responses to epidemics, the epidemics themselves may have helped shape religions. "When people feel threatened, they tend to form cooperative groups," says Michael Blume, an expert in religious studies at the Friedrich Schiller University of Jena in Germany, who was not involved with Hughes's study. Blume suggests that as people moved into cities, they needed to find a substitute for families, and religion served that purpose. "When you have disease, it's augmenting this process." Particularly among Christians, being part of a congregation ensured some help would be available in times of need, Blume proposes.

Today, that promise of care is helping to shape the religious makeup in Malawi, Hughes reported. Trinitapoli surveyed 3000 people from 1000 villages across that African country, asking questions about religion and AIDS, which affects one in 14 Malawians and is the leading cause of death in adults there. Some regions were Christian communities, others were Muslim, and some were mixed. About 30% of the Christians regularly visit the sick, whereas only 7% of the Muslims do, Hughes reported. The survey also revealed that the prospect of getting help was enticing. In the past 5 years, about 400 of those responding has shifted religions, many of them moving to Pentecostal or the African Independent Churches, places where the promise of receiving care is greater and the stigma of having AIDS is less, Hughes noted.

Linking early epidemics to the emergence of disease is "a bold hypothesis," says Stephen Stearns, an evolutionary biologist at Yale University. However, he contends that the roles of different religions may be more complex and heterogeneous than Hughes has portrayed them and that there may be alternative explanations for the rise of some religions. The rise of upper classes with more time to think about religious questions may have played a role, for example (Scannell, 2017).

REFERENCES

- Jones, Rachel. 2020. *Five Things to Pray in a Global Crisis*. Publisher: 5 Things
- Scannell, Updike Alice. 2017. *Building Resilience (When There's No Going Back to the Way Things Were)*. New York: Morehouse Publishing
- Simon, Dein. 2020. *Covid-19 and the Apocalypse: Religious and Secular Perspectives*. *Journal of Religion and Health*. Springer
- Tomeo, Teresa. 2020. *Conquering Coronavirus: How Faith Can Put Your Fears to Rest*. Sophia Institute Press
- Wright, N. T. 2020. *God and the Pandemic: a Christian Reflection on the Coronavirus and Its Aftermath*. Zondervan, Harper Collins Christian Publishing

Zoran Matevski, as a doctor of sociological sciences, is a full professor at the Institute of Sociology at the Faculty of Philosophy at Ss. Cyril and Methodius University in Skopje, Republic of North Macedonia. At the same time, he is the director of the Centre for Intercultural Studies and Research at the Faculty of Philosophy in Skopje. As President of the International Scientific Program Board, he organized the First European Conference of Religious Dialogue and Cooperation. He is currently the Editor-in-Chief of the international scientific Journal Religious Dialogue and Cooperation. Some info on the CV (H-index 3, i10-index 1; number of people supervised: 21 PhD Candidates who have defended their doctoral dissertations and 43 Masters Candidates who have defended their Masters Theses; published books: 11; published articles: 55).

E-mail address: zmatevski@fzf.ukim.edu.mk ; phone number: ++389 78 489 331

Dushka Matevska, as a doctor of sociological sciences, is an associate professor at the Faculty of Pedagogy at Ss. Cyril and Methodius University in Skopje, Republic of North Macedonia. She has published 2 monographs, and over 50 papers in renowned domestic international journals and collections, in the field of the sociology of religion and the sociology of education. She has been involved as an expert in numerous domestic and international projects. She is a member of the International Institute of Sociology, the International Sociological Association, the International Society for the Sociology of Religion, the European Association for the Study of Religion, the International Study of Religion in Eastern and Central Europe, the European Sociological Association and Global Research & Development Services.

E-mail address: dmatevska@hotmail.com ; phone number: ++389 78 489 334

Габриела Топузовска,

Научен советник, ЈНУ Институт за национална историја, Скопје

Лидија Ѓурковска,

Научен советник, ЈНУ Институт за национална историја, Скопје

КРАТОК ПРЕГЛЕД И РЕТРОСПЕКТИВА НА НАЈВАЖНИТЕ ПАНДЕМИИ ВО СВЕТОТ И ВО НАШАТА ЗЕМЈА

A SHORT REVIEW AND RETROSPECTIVE OF THE MOST IMPORTANT PANDEMICS IN THE WORLD AS WELL AS IN OUR COUNTRY

Abstract

World epidemics and pandemics have always been one of the greatest challenges the humanity has ever faced and battled with. As human consciousness grew and developed so did people's opinions and beliefs regarding the appearance and cause of the diseases became more determined and established. This applied to the ways and possibilities for protection and treatment, as well.

Today, when the world is again in a state of pandemic, we cannot help but recall the past. Cholera, plague, malaria, smallpox, Spanish flu are some of the most brutal killers in human history.

A brief overview of some of these deadly diseases will be discussed in this paper.

Keywords: pandemic, Spanish flu, malaria, smallpox.

Кога гледаме назад кон историјата, тешко е да пронајдеме период од човековото постоење којне бил погоден од епидемија на заразна болест. Уште од лепрата, па преку црната чума, грипот и колерата, човештвото има преживеано епидемии и пандемии во секаква форма и големина. Кога ќе направиме ретроспектива на најзначајните епидемии и нивното влијание врз човештвото, може да заклучиме дека стапката на смртност сама по себе не секогаш го отсликува вистинскиот долготраен импакт што заразните болести ги имале врз населението. Тоа е еден взаемен сплет на случувања во кои и здравствената состојба и економијата и општествените прилики меѓусебно влијаат едни на други, а особено на исходот на пандемијата.

Откако Светската здравствена организација излезе со изјавата „Европа стана центар на епидемијата на новиот тип на коронавирусот Ковид-19“,¹ на дневен ред повторно се најдоа епидемиите и болестите

---

1 Anadolu Agencu, Serife Cetin, *Diseases that devastated Europe*, 17.03.2020, https://www.aa.com.tr/mk/%D0%B6%D0%B8%D0%B2%D0%BE%D1%82/%D0%B1%D0%BE%D0%BB%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B8-%D0%BA%D0%BE%D0%B8-%D1%98%D0%B0-%D0%BE%D0%BF%D1%83%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%88%D0%B8%D1%98%D0%B0-%D0%B5%D0%B2%

со кои стариот континент се борел низ историјата. Европа е еден од континентите во светот кој во минатото монгу страдаше од епидемии.

Масовното ширење на заразните болести е познато уште од најдалечното минато. Имено пандемиите и епидемиите на одредени заразни заболувања, биле одговорни за големиот геноцид над човештвото. Одсекогаш се водела полемика во научните кругови, за разликите помеѓу епидемијата и пандемијата.

Според епидемиологот **Rebecca S.B.Fischer**, професор на Универзитетот A&M во Тексас, разликата помеѓу епидемија и пандемија е прашање на обемот на ширење на болеста. Со следење на болеста, временски и географски, епидемиолозите учат да предвидат колку случаи н аболеста вообичаено треба да се појават во даден временски период, место и популација. Кога ќе се појави ново заболување, појавата на болеста станува забележлива бидејќи претходната бројка била нула. Веднаш штом ќе се открие болеста, локалните здравствени власти мора да го утврдат предизвикувачот на болеста и бројот на новозаболените случаи, со цел да се спречи нејзиното понатамошно ширење и истата да биде ставена под контрола. Пандемија е највисок степен на глобална здравствена криза и го означува ширењето на епидемија која влијае на повеќе региони во светот.²

Поимот пандемија потекнува од грчкиот збор (грчки: πανδημία: сите луѓе), кој значи ширење на одредена болест на големи територии, односно на неколку земји, на целиот континент или на целиот свет.³

Инфекцијата со вирусот COVID-19 е прогласена за пандемија од страна на Светската здравствена организација. Имено, за да се прогласи пандемија потребно е да бидат исполнети следниве услови:

- Појава на нова, дотогаш непозната болест кај населението;
- Болест предизвикана од нов причинител, кој лесно и брзо се шири и остава тешки последици (висока смртност);
- Причинителот бргу се шири и останува меѓу луѓето.⁴

Епидемиологијата е гранка на медицината која ги проучува заразните болести, факторите кои влијаат врз здравјето и болестите, начинот на ширење кај човечката популација и определување на оптималните пристапи на лекување. Спречувањето и сузбивањето

D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%B0/1769418(проверено на 01.12.2021).

2 Telegram, Eva Benedik, *Koja je uopce razlika izmedu epidemije i pandemije*, 12.03.2020, <https://www.telegram.hr/zivot/koja-je-uopce-razlika-izmedu-epidemije-i-pandemije/>

3 Pandemija. *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 30. 11. 2021. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=46397>>.

4 Rade Biočanin, *Najveće svetske epidemije i pandemije*, <https://defendologija-banjaluka.com/files/Rad%20prof.dr%20Rade%20Bio%20C4%8Danin,%20Najve%C4%87e%20svjetske%20epidemije%20i%20pandemije.pdf>(проверено на 09.01.2021).

на заразните заболувања претставува обврска на секоја држава посебно. Сепак тоа е **обврска и одговорност кон колективното здравје на што се обврзани сите земји, согласно меѓународните стандарди и договори. Со воведување на редовни вакцинации секоја држава води сметка и грижа за колективното и јавното здравје.**⁵

Историјата памети пандемии и епидемии, кои биле причина за голема смртност кај населението, кои неминовно влијаеле и на историските текови на човештвото. Империите се издигнувале и исчезнувале пред налетот на овие природни катастрофи. Болестите биле причина да запираат и долгогодишни војни. Со развојот и напредокот на цивилизациите се појавата на градовите, воспоставувањето на трговски врски, но и со големите војни меѓу народите, се зголемувала можноста за ширење на заразните болести.

Пред појавата на новиот коронавирус, современиот свет не беше заобиколен од големи смртоносни пандемии и епидемии меѓу кои се:

Големи епидемии во 21 век:

-Ебола(2013-2016), смртоносната епидемија однесе повеќе од 11.300 луѓе. Откриена во 1976 година. Болест со висока смртност при што речиси 40% од заболените имаа смртен исход.

-МЕРС, блискоисточен респираторен синдром – коронавирус (Middle East respiratory syndrome coronavirus, MERS-CoV), е вирусна респираторна инфекција која првпат е регистрирана во Саудиска Арабија во 2012 година. Предизвикана е од коронавирусот кој е наречен MERS-CoV. Кај речиси 40% од заболените болеста има смртен исход.

-Свински грип (2009-2010), првпат е откриен во Мексико и во САД во март 2009 година, од кој починале 18.500 луѓе. Трае од 11 јуни 2009 годин до 10 август 2010 година.

-Тежок акутен респираторен синдром (САРС) 2002-2003. Тешкиот акутен респираторен синдром првпат се појавува во Јужна Кина, во ноември 2002 година. Болеста однела околу 774 животи, од кои 4/5 во Кина и во Хонг Конг. Вирусот се проширил од лилјак и се раширил во околу 30 земји.

-Птичји грип (2003-2004), смртоносниот вирус на птичји грип H5N1 убива повеќе од 400 луѓе, главно во Југоисточна Азија, во 2003 година. Се појавува на фарма за птици во Хонг Конг пред да се пренесе на луѓето. Светската здравствена организација прогласи вонредна состојба.⁶

Големи пандемии во 20 век:

-СИДА, од 1981 година до денес, досега најсмртоносна епидемија. Според УНАИД, 32 милиони луѓе умреле од болеста која влијае врз имунолошкиот систем и ги става луѓето во поголем ризик од заразни заболувања.

-Грипот од Хонг Конг (1968-1970), од кој умреле околу еден милион

⁵ Rade Biočanin, *Najveće svetske epidemije i pandemije*, <https://defendologija-banjaluka.com/files/Rad%20prof.dr%20Rade%20Bio%C4%8Danin,%20Najve%C4%87e%20svjetske%20epidemije%20i%20pandemije.pdf> (проверено на 09.01.2021).

⁶ Ibidem.

луѓе. Се шири низ целиот свет од средината на 1968 година и почетокот на 1970 година, почнувајќи од Хонг Конг па се до САД кон крајот на 1968 година, за да на крајот на 1969 година стигне до Европа.

-**Азиски грип** (1957-1958), од кој умираат околу 1,1 милион луѓе. Првпат се појавува во Јужна Кина 1957 година, а неколку месеци подоцна во САД и Европа. Болеста, предизвикува сериозни компликации на белите дробови.

-**Шпански грип** (1918-1919), болест која опфати голем дел од светската популација на крајот од Првата светска војна.⁷

*<https://www.aa.com.tr/mk/>

Иако поголемиот број на заразни заболувања денес се сосема искоренети или се ставени под контрола, во оваа прилика ќе дадеме кус осврт на шпанскиот грип, вариола вера и маларијата, кои ќе останат запаметени како најголеми пандемии во светски размери а и кај нас.

Шпански грип

Во јануари 1918 година, во текот на Првата светска војна, нов и застрашувачки вирус започнал да се шири низ целиот свет. Во три последователни бранови, од 1918 до 1919 година, грипот погубил повеќе

⁷ <https://www.fakulteti.mk/news/05022020/najgolemite-epidemii-i-pandemii-vo-svetot-vo-izminatite-100-godini?fbclid=IwAR3cb8JxII-GdCmVmAGjKyuIN-1n1FuYf4fXpNP0mpARvxmDJUVnED0zJkA>

од 50 милиони луѓе⁸, споредено со жртвите од војната кои биле нешто повеќе од 8 милиони луѓе⁹, претставувало една третина од светската популација, која во тоа време броела околу 1,8 милијарди. Иако болеста има специфично име врзано за географска одредница, сепак податоците кажуваат дека ова заболување не е потекнува од Шпанија. Со оглед на политичките околности од овој период, Шпанија како неутрална земја во војната имала можност медиумски да известува за болеста,¹⁰ додека другите земји имале ограничување во пласирање на информациите за текот, ширењето и смртноста од пандемијата, со цел да се заштити моралот на јавноста. Она што и беше познато на медицината за Шпанскиот грип во 1918 година, беше фактот дека ова заболување е заразно и дека се пренесува од човек на човек, носе сметаше дека Шпанскиот грип е последица на бактериска, а не на вирусна инфекција.¹¹ Причината за смртност била пневмонија, придружена со обилни крварења. Започнувала со класични симптоми на грип, Инфицираните имале висока температура и воспаление на белите дробови.¹² Неколку часа од појавата на првите симптоми, се појавувал екстреман замор, треска и главоболка, а кај болниот се појавувала и цијаноза. Силната и упорна кашлица предизвикувала и руптура на стомачните мускули. Од устата и од носот избивала пена и крв, а се јавувале и крварења од ушите, повраќање, а понекогаш не можеле да го контролираат мокрењето и дефекацијата. Шпанскиот грип го погодил светот толку силно што голем дел од заразените починале за неколку часа од појава на првите симптоми. Ситуацијата била крајно алармантна. Била воведена забрана за движење, одредени региони биле ставани во карантин, се давале препораки за носење заштитни марами. Плукањето и кашлањето биле забранети во јавноста и се давале препораки за често миење на рацете. Училиштата и јавните институции биле затворени, а масовните собири биле ограничени.¹³ Она што е познато и потврдено од американскиот

---

8 Catharine Arnold: *Pandemic 1918*, The American Writers Museum, <https://americanwritersmuseum.org/program-calendar/catharine-arnold-pandemic-1918/> (проверено на 11.01.2021)

16 Rade Biočanin, *Najveće svetske epidemije i pandemije*, <https://defendologija-banjaluka.com/files/Rad%20prof.dr%20Rade%20Bio%C4%8Danin,%20Najve%C4%87e%20svjetske%20epidemije%20i%20pandemije.pdf> (проверено на 09.01.2021).

10 Dragan Štavljanin, "EPIDEMIJE OD TROJE I ŠPANSKE GROZNICE DO KORONA VIRUSA", 1918: ŠPANSKA GROZNICA, [HTTPS://WWW.SLOBODNAEVROPA.ORG/A/HISTORIJA-BOLESTI-ZARAZA-PANDEMIJA-KUGA-KOLERA-GRIP/30478110.HTML](https://www.slobodnaevropa.org/a/historija-bolesti-zaraza-pandemija-kuga-kolera-grip/30478110.html) (проверено на 09.01.2021).

11 Fernando Duarte, "BBC Svetski servis", *Španski grip: Kako je svet izgledao posle pandemije 1918 godine*, 6 maj 2020, <https://www.bbc.com/serbian/lat/svet-52461408> (проверено на 09.01.2021).

12 Реконструиран предизвикувачот на шпанскиот грип, Наука, DW, 17.10.2005, <https://www.dw.com/mk/реконструиран-предизвикувачот-на-шпанскиот-грип/a-2539554> (проверено на 11.01.2021).

13 Шпанска грозница, Симптоми, <https://sr.wikipedia.org/wiki/> (проверено на 09.01.2021).

Центар за контрола и спречување на болестите (CDC), до 1918 година постоеле вакцини за сипаници, беснило, тифус, колера и чума. Во 1918 и 1919 година, научниците и лекарите сметале дека Шпанскиот грип е предизвикан од бактерија, подоцна во 1930-тите е откриен вирусот X_1N_1 ¹⁴, а во 1940-те и вакцината против грип.¹⁵ Лекарите во 1918 и 1919 година создале бактериски вакцини, кои што имале превентивно влијание кон појава на секундарни бактериски инфекции. Базичен проблем на сите вакцини во 1918/19 година, е тоа што тие биле развивани против бактерии. Според тоа, вакцините се технички создадени против „погрешен организам“ и теоретски немале заштитна вредност. Вакцините во тоа време биле прилично груби¹⁶ и луѓето не се чувствувале добро по примање на вакцината¹⁷, изјавил д-р Питер Хабинс¹⁸ за [AAP FactCheck](#).¹⁹ Поголемиот број на жртви од Шпанскиот грип биле на возраст помеѓу 20 и 40 години и тоа мажи, поради појавата на заразата во воените кампови. Како резултат од пандемијата, економските последици биле големи, со пад на бруто домашниот производ. „Жртвите од Првата светска војна и од Шпанскиот грип довеле до вистинска економска катастрофа (...)“²⁰, истакнува Катарина Арнолд во својата книга „Пандемија 1918“.²⁰

Вариола вера

Вариолата е акутно заболување предизвикано од Pox virus.²¹ Како една од најзаразните болести познати во човештвото, предизвика милиони смртни случаи. До пронаоѓањето на вакцината од страна на Едвард

---

14 Rade Biočanin, *Najveće svetske epidemije i pandemije*, <https://defendologija-banjaluka.com/files/Rad%20prof.dr%20Rade%20Bio%20C4%8Danin,%20Najve%20C4%87e%20svjetske%20epidemije%20i%20pandemije.pdf>(проверено на 09.01.2021).

15 Пандемијата на Шпанскиот грип од 1918 година „филивана“ со дезинформации – Truthmeter, Sep 3, 2020, <https://vistinomer.mk/pandemijata-na-shpanskiot-grip-od-1918-godina-filuvana-so-dezinformacii/>(проверено на 11.01.2021).

16 Се мисли на технологијата на производство на вакцини, која денес е на многу високо ниво.

17 Flu vaccine did not kill 50 million during the 1918 Spanish Flu - Australian Associated Press, FACTCHECK SOCIAL MEDIA, July 17, 2020, <https://www.aap.com.au/flu-vaccine-did-not-kill-50-million-during-the-1918-spanish-flu/>(проверено на 11.01.2021).

18 Dr Peter Hobbins, BA BSc Melbourne MMedicalHum PhD Sydney, Honorary Associate Department of History, историчар на медицина и стручњак за Шпанскиот грип во Австралија.

19 Australian Associated Press, FACTCHECK-СОЦИЈАЛНИ МЕДИУМИ.

20 Fernando Duarte, “BBC Svetski servis”, *Španski grip: Kako je svet izgledao posle pandemije 1918 godine*, 6 maj 2020, <https://www.bbc.com/serbian/lat/svet-52461408>(проверено на 09.01.2021).

21 Покс вирусот припаѓа на вируси од групата Poxviridae.

Ценер²², Европското население масовно умираше од големи сипаници. Вариолата се манифестира со висока телесна температура и со кожни промени кои многу бргу преминуваат во пликови, пропратено со внатрешно крварење и смрт.²³ Покрај високата стапка на смртност, преживеаните се здобивале со големи последици, од лузни по телото и лицето, до слепило.

И додека денес светот бара спас против новиот смртоносен корона вирус, ред е да се потсетиме на уште една епидемија која само пред околу 50 години го пустошеше светот, а не беше заобиколен ниту просторот на поранешна Југославија. Смртоносниот вирус однело колу 300 милиони животи и денес претставува една од ретките болести во светот, која е искоренета. 1972 година, засекогаш ќе остане запаметена како година кога во Југославија избувнува големата епидемија на Вариола Вера.

Се претпоставува дека на 14 март 1972 година, Ибрахим Хоти, го донесе вирусот во Југославија по враќањето од ацилак. Слабоста и заморот што ги чувствувал ги припишувал на заморот од патувањето, но набргу добива треска и благосип. Преживеал полесна форма на вариола, но ненамерно започнал да ја шири инфекцијата. Се воведува карантин, а стравот меѓу населението бил голем. Карантинот кој бил контролиран од војската, а земјата не смеела да биде напуштена без таканаречениот жолт картон.²⁴

Вариолата беше избришана од Југославија за два месеци. За само неколку недели здравствените работници успеаа да вакцинираат 18 милиони луѓе, вакцинацијата беше задолжителна.²⁵ Вариолата беше многу смртоносна, болните беа најзаразни по појавувањето на првите симптоми, па инфекцијата можеше полесно да се контролира. Се објавуваа имињата на заразените, како и личните податоци на бегалците од карантин. Во 1972 година, дневниот печат во Југославија ги објавуваше најновите податоци за епидемијата на дневна основа. Вакцинацијата започна на 23 март 1972 година, додека на 4 април беа објавени написи во весниците дека „(...) За неколку недели сипаниците ќе бидат надминати(...)“. На 12 април медиумите објавија дека сипаниците се повлекуваат. Епидемијата на Вариола заврши со вкупно 175 заразени и 40

22 Edward Jenner (1749 - 1823), англиски лекар, пронаоѓач на вакцината против големи сипаници.

30 “BBC News на срpskom”, *Variola vera: strašna rođaka malih boginja*, 25 март 2018, <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-43512417> (проверено на 13.01.2021).

24, „Македонски медиа сервис“, *Епидемијата на вариола вера заврши со 175 заразени и 35 починати: Југославија за неколку седмици вакцинираше 18 милиони*, 12.12.2020, <https://mms.mk/187511/епидемијата-на-вариола-вера-заврши-со-17/> (проверено на 14.01.2021).

25 Anamarija Burazer, “24sata”, *Акција Сјепиво, Југославија је 1972. zbog velikih boginja procijepila 18 milijuna ljudi u nekoliko tjedana*, 9.12. 2020 у 9:45, https://www.24sata.hr/news/jugoslavija-je-1972-zbog-velikih-boginja-procijepila-18-milijuna-ljudi-u-nekoliko-tjedana-732949?utm_medium=Status&utm_source=Facebook (проверено на 14.01.2021).

починати во Југославија. Последниот преживеан пациент ја напушти болницата на 19.05.1972 година.²⁶

1967 година, Светската здравствена организација започнува со планот за искоренување на сипаниците, и се спроведуваше имунизација низ целиот свет, во период од неколку години. Југословенската епидемија на Вариола Вера во 1972 година, е последната епидемија на сипаници на европскиот континент. Последниот активен случај бил забележан во Сомалија 1977 година, а 1980 година, СЗО ја прогласи болеста за искоренета.²⁷

*<https://mms.mk/187511/епидемијата-на-вариола-вера-заврши-со-17/>

Маларија

Маларијата е сè уште една од најраспространетите заразни заболувања во светот, географски распространета во тропските и субтропските

26 Anamarija Burazer, "24sata", AkcijaCjepivo, Jugoslavija je 1972. zbog velikih boginja procijepila 18 milijuna ljudi u nekoliko tjedana, 9.12. 2020 u 9:45, https://www.24sata.hr/news/jugoslavija-je-1972-zbog-velikih-boginja-procijepila-18-milijuna-ljudi-u-nekoliko-tjedana-732949?utm_medium=Status&ut...1 (проверено на 14.01.2021).

27 "World Health Organization", Smallpox, https://www.who.int/health-topics/smallpox#tab=tab_1 (проверено на 13.01.2021).

подрачја. Болеста ја предизвикува паразит од родот *Plasmodium*²⁸, кој го пренесува преку женката на комарецот анофелес. Според податоците на Светската здравствена организација, годишно во светот заболуваат од 300 до 500 милиони луѓе од маларија, 1 до 3 милиони умираат, а половина од нив се деца.²⁹ Инкубацијата на болеста во просек трае од 10 -30 дена. Маларијата се карактеризира со појава на треска, главоболка, слабост, малаксаност, потење, болки во мускулите, болки во stomакот, гадење, пролив, повраќање, губиток на апетит, зголемен црн дроб.³⁰

По завршувањето на Втората светска војна Македонија била една од најзагрозените подрачја од маларија. Во 1946 година, во Македонија биле регистрирани 600 000 случаи на маларија, што претставувало речиси три четвртини од вкупниот број заболени во Југославија. Во наредните години на територијата на Македонија биле забележани сезонски варијации на болеста.³¹ Тогашната Југословенска влада се приклучува на светската кампања за ерадикација на маларијата, која е организирана од Светската здравствена организација како меѓународно синхронизирана акција.³² Во 1960 година македонскиот Централен хигиенски завод изготвил и презентирал сопствена програма и план за ерадикација на маларијата. За таа цел и за поуспешно изведување на акцијата, Македонија била поделена во три подзони.³³ Како резултат на интензивната активност на здравствената служба, за релативно кусо време биле постигнати значајни резултати, а програмата и заедничката соработка на сојузните институции со УНРРА/УНИЦЕФ/СЗО биле успешно завршени. На 19 декември 1973 година во Скопје, генералниот директор на Светската здравствена организација, д-р Тибор Лепеш³⁴, му го предава

28 Маларијата ја предизвикуваат четири вида паразити од родот *Plasmodium*, и тоа: *P. falciparum*, *P. vivax*, *P. ovale* и *P. malariae*, „Упатство за медицина заснована на доказа при дијагноза, терапија и превенција на маларија кај пациентите“, *Службен весник на Република Македонија* бр. 49/2014, Скопје, 13 март, 2014, <http://www.slvesnik.com.mk/Issues/91e1819cbfb54f8a9fc0b5bfcee7ae6.pdf> (проверено на 15.01.2021).

29 „Malaria“, *Nacionalni inštitut za javno zdravje*, Ljubljana, <http://www.nijz.si/sl/malaria>(проверено на 15.01.2021).

30 “MSD medicinski priručnik za pacijente”, *Malaria*, <http://www.msd-prirucnici.placebo.hr/msd-za-pacijente/infekcije-i-zarazne-bolesti/zarazne-bolesti-izazvane-parazitima/malaria>(проверено на 15.01.2021).

31 Повеќе во: Габриела Топузовска, „Маларијата во Македонија во периодот од Првата светска војна до нејзиното искоренување во 1973 година“, *Историја*, ЛП, бр.2, 2017, 167-186file:///C:/Users/Gabriela%20Topuzovska/Downloads/JOURNAL_OF_HISTORY__LV__1.pdf(проверено на 17.01.2021).

32 Ibidem.

33 Ibidem.

34 Тибор Лепеш (Tibor Lepes, 1922 – 2012). Студирал на медицинските факултети во Белград (1940 – 1941) и во Будимпешта (1941 – 1945). Бил специјалист во Институт за паразитологија во Белград, како и директор на Одделот за искоренување на маларијата – Светска здравствена организација, Женева, 1971 – 1973. <https://prabook.com/web/tibor.lepes/758410> (проверено на 15.01.2021).

на д-р Ѓорѓи Гаврилски³⁵ Сертификатот на Светската здравствена организација со кој се потврдува дека маларијата во СФРЈ е искоренета.³⁶

Иако болеста е ставена под контрола, сепак на светско ниво сеуште се регистрираат околу 216 милиони случаи на инфицирани и околу 445 000 смртни случаи од маларија, на годишно ниво. Според податоците од Институтот за јавно здравје на Република Северна Македонија, „ (...) во периодот од 1976 – 2017 година во Р. Македонија се регистрирани 74 случаи, од кои најголем број заболени лица се регистрирани во 1988 година. Во последните 5 години, од 2012 до 2017 година, регистрирани се поголем број на импортирани случаи и нивниот број се движи од 4 до 6 случаи годишно, со по еден смртен случај во 2014, 2016 и 2017 година, вкупно 3 случаи (...)“.³⁷

Заклучок

Она што неминовно може да се заклучи од прегледот на само неколкуте од бројните пандемии кои го зафатиле човештвото, е фактот дека тешките форми на пандемии и епидемии се јавуваат на секои 50 до 100 години. Затоа епидемиолозите, микробиолозите, здравствените власти и сите одговорни чинители во едно општество, треба да бидат во тек со новите програми, планови и стратегии за заштита на човековото здравје, за да не дојдат во ситуација „АКО“ туку „КОГА“³⁸ ќе се појави нова опасност да бидат подготвени бргу, ефикасно и навремено да реагираат.

Во некоја догледна иднина, епидемиите секако дека ќе останат одлика на ритамот на човековото живеење. Ние како општество, можеме само да се надеваме дека сме ги научиле лекциите од предходните пандемии, доволно добро за да не дозволиме некоја наредна да биде пострашна од предходната.

35 Ѓорѓи Гаврилски (1911 – 1987), прв примариус и прв специјалист по општа медицина во Македонија. Учесник во НОВ, член на АСНОМ, секретар на Владата на НР Македонија и помошник-министер за народно здравје. https://mk.wikipedia.org/wiki/Ѓорѓи_Гаврилски (проверено на 15.01.2021).

36 Боро Николовски, *Прилози за историјата на здравствената култура на Македонија*, Скопје Македонско фармацевтско друштво, Скопје, 1995, 344.

37 „Институт за јавно здравје“, *Светски ден за борба против маларија*, 25 април, 2018, <https://www.iph.mk/svetski-den-za-borba-protiv-malarija/> (проверено на 15.01.2021).

38 Richard Gunderman, Chancellor's Professor of Medicine, Liberal Arts, and Philanthropy, Indiana University, “Academic rigour, journalistic flair”, *The 'greatest pandemic in history' was 100 years ago – but many of us still get the basic facts wrong*, January 11, 2018, <https://theconversation.com/the-greatest-pandemic-in-history-was-100-years-ago-but-many-of-us-still-get-the-basic-facts-wrong-89841?fbclid=IwA...1> (проверено на 13.01.2021).

И како што пишува историчарот на медицината Марк Хонигсбаум³⁹, „ (...) и покрај големите лекции кои требаше да ги научиме од големите светски пандемии, а кои со себе ги однесоа животите на голем број знајни и незнајни луѓе, деца и жени, сепак нема да најдеме споменици, или организирани комеморации за појртвувачите на лекарите и медицинските сестри (...)“, кои секогаш беа во првите борбени редови за спас на човечките животи“⁴⁰.

Новата светска пандемија со Ковид-19 ја освежи меморијата на луѓето и не потсети на поговорката која вели:

ОНИЕ ШТО НЕ УЧАТ ОД ИСТОРИЈАТА, ОСУДЕНИ СЕ ДА ЈА ПОВТОРАТ!!!

---

39 Dr Mark Honigsbaum, Senior Lecturer in Journalism, Academic at the School of Arts and Social Sciences of City, University of London, <https://www.city.ac.uk/people/academics/mark-honigsbaum>(проверено на 15.01.2021).

40 Fernando Duarte, “BBC Svetski servis”, Španski grip: Kako je svet izgledao posle pandemije 1918 godine, 6 maj 2020, <https://www.bbc.com/serbian/lat/svet-52461408> (проверено на 09.01.2021).

Библиографија:

1. Anadolu Agencu, Serife Cetin, *Diseases that devastated Europe*, 17.03.2020, <https://www.aa.com.tr/mk/>
2. Anamarija Burazer, 24sata, *Akcija Cjepivo, Jugoslavija je 1972. zbog velikih boginja procijepila 18 milijuna ljudi u nekoliko tjedana*, [https://www.24sata.hr/news/jugoslavija-je-1972-zbog-velikih-boginja-procijepila-18-milijuna-ljudi-u-nekoliko-tjedana-732949?utm_medium=Status&ut... 1](https://www.24sata.hr/news/jugoslavija-je-1972-zbog-velikih-boginja-procijepila-18-milijuna-ljudi-u-nekoliko-tjedana-732949?utm_medium=Status&ut...)
3. BBC News na srpskom, *Variola vera: strašna rođaka malih boginja*, 25 mart 2018, <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-43512417>
4. Catharine Arnold: *Pandemic 1918*, The American Writers Museum, <https://americanwritersmuseum.org/program-calendar/catharine-arnold-pandemic-1918/>
5. **Dr Peter Hobbins**, BA BSc Melbourne MmedicalHum PhD Sydney, *Honorary Associate Department of Histor*
6. Dr *Mark Honigsbaum*, Senior Lecturer in Journalism, Academic at the School of Arts and Social Sciences of City, University of London, <https://www.city.ac.uk/people/academics/mark-honigsbaum>
7. Dragan Štavljanin, *Epidemije od Trojei Španskegroznice do Korona virusa, 1918: Španskagroznic*, <https://www.slobodnaevropa.org/a/historija-bolesti-zaraza-pandemija-kuga-kolera-grip/30478110.html>
8. Fernando Duarte, BBC Svetski servis, *Španski grip: Kako je svet izgledao posl pandemije 1918 godine*, 6 maj 2020, <https://www.bbc.com/serbian/lat/svet-52461408>
9. *Fluvaccinedidnotkill50millionduringthe1918SpanishFlu-Australian Associated Press, Factcheck SocialMedia*, July 17, 2020, <https://www.aap.com.au/flu-vaccine-did-not-kill-50-million-during-the-1918-spanish-flu/>
10. *Malarija, Nacionalni inštitut za javno zdravje*, Ljubljana, <http://www.nijz.si/sl/malarija>
11. MSD medicinski priručnik za pacijente, *Malarija*, <http://www.msd-prirucnici.placebo.hr/msd-za-pacijente/infekcije-i-zarazne-bolesti/zarazne-bolesti-izazvane-parazitima/malarija>
12. *Pandemija. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=46397>>
13. Rade Biočanin, *Najveće svetske epidemije i pandemije*, <https://defendologija-banjaluka.com/files/Rad%20prof.dr%20Rade%20Bio%C4%8Danin,%20Najve%C4%87e%20svjetske%20epidemije%20i%20pandemije.pdf>
14. Richard Gunderman, Chancellor's Professor of Medicine, Liberal Arts, and Philanthropy, *Indiana University*, Academic rigour, journalistic flair, *The 'greatest pandemic in history' was 100 years ago – but many of us still get the basic facts wrong*, January 11, 2018, <https://theconversation.com/the-greatest-pandemic-in-history-was-100-years-ago-but-many-of-us->

still-get-the-basic-facts-wrong-89841?fbclid=IwA...1

15. Telegram, Eva Benedik, *Koja je uopce razlika izmedu epidemije i pandemije*, 2020, <https://www.telegram.hr/zivot/koja-je-uopce-razlika-izmedu-epidemije-i-pandemije/>

16. World Health Organization, *Smallpox*, https://www.who.int/health-topics/smallpox#tab=tab_1

17. Боро Николовски, Прилози за историјата на здравствената култура на Македонија, Скопје Македонско фармацевтско друштво, Скопје, 1995, 344.

18. Габриела Топузовска, Маларијата во Македонија во периодот од Првата светска војна до нејзиното искоренување во 1973 година, Историја, ЛП, бр.2, 2017, 167-186 file:///C:/Users/Gabriela%20Topuzovska/Downloads/JOURNAL_OF_HISTORY_LV_1.pdf

19. Институт за јавно здравје, Светски ден за борба против маларија, 25 април, 2018, <https://www.iph.mk/svetski-den-za-borba-protiv-malarija/>

20. Македонски медиa сервис, Епидемијата на вариола вера заврши со 175 заразени и 35 починати: Југославија за неколку седмици вакцинираше 18 милиони, 12.12.2020, <https://mms.mk/187511/епидемијата-на-вариола-вера-заврши-со-17/>

21. Маларијата ја предизвикуваат четири вида паразити од родот Plasmodium, и тоа: P. falciparum, P. vivax, P. ovale и P. malariae, Упатство за медицина заснована на доказа при дијагноза, терапија и превенција на маларија кај пациентите, Службен весник на Република Македонија бр. 49/2014, Скопје, 13 март, 2014, <http://www.slvesnik.com.mk/Issues/91e1819cbfb54f8a9fc0b5bfceea7ae6.pdf>

22. Реконструиран предизвикувачот на шпанскиот грип, Наука, DW, 2005, <https://www.dw.com/mk/реконструиран-предизвикувачот-на-шпанскиот-грип/a-2539554>

Božica Slavković Mirić

Senior Research Associate, The Institute for Recent History of Serbia,
Belgrade

bozica.slavkovic@gmail.com

EPIDEMIC DISEASES IN KOSOVO AND METOHİJA BETWEEN THE TWO WORLD WARS

Abstract: In our research, in line with the current epidemic situation, we decided to look back at epidemic waves in the past. We focused on the period between the two world wars in Kosovo and Metohija. From 1929 to 1941, this area was divided into the Moravian, Vardar and Zeta banovina. Our research will be an attempt to shed light on this problem through archival reports, relevant professional literature and the daily press. The issue of health in Kosovo and Metohija was closely related to the economic, social and educational situation. The Yugoslav state battled a number of infectious diseases, which erupted due to poor housing conditions and nutrition, hygiene and cultural habits. These were tuberculosis and malaria, as well as typhus, sexually transmitted diseases, but also alcoholism and high infant and child mortality. The state tried to regulate the health situation, but that was a feature of the overall circumstances, so the modernization on that issue was slow.

Keywords: Epidemic diseases, Interwar period, Kingdom of Yugoslavia, Kosovo and Metohija.

Introduction

Modern society is facing the COVID 19 virus, so the interest of scientists and experts in researching epidemic waves from the past is very popular. The area of Kosovo and Metohija, like other parts of the Republic of Serbia, faced an epidemic. Health care was tempted to withstand the pressure of the disease. For that reason, we came up with the idea to look at epidemics and diseases in this area through the past. The period after the Second World War has been partially studied, while the data for the health situation between the two World Wars, as well as for the earlier chronological periods, are fragmentary. We will try to give an overview of the health situation by applying the historical research method. After the First World War, Kosovo and Metohija were part of the area of Southern Serbia, and then from 1929 part of three banovinas - Vardar, Moravia and Zeta. For that reason, the research required more time because the data related to the present-day area of Kosovo and Metohija had to be extracted from the research of the three banovinas (Slavković Mirić 2018). Based on our research of this area, we came to the conclusion that the health condition of the population in Kosovo and Metohija was related to the economic, educational and hygienic situation, so we will direct our research in that direction as well.

1. Socio-economic characteristics of the area of Kosovo and Metohija

In Kosovo and Metohija, people lived for a long time on the basis of the social structure inherited from the time of the Ottoman rule. Illiteracy was a common occurrence, especially in rural areas where over 80% of the population, especially women, could not read or write (Bondžić 2009: 21-22). In addition to illiteracy, unenlightened was a general characteristic of the population. That was the reason why it was difficult to accept the modern health care system in which the state invested great efforts. Rooted traditional conservative conceptions embodied in numerous prejudices and folk beliefs, various customs, economic scarcity, superstition and religious fanaticism defied the achievements of modern science and enlightenment (Pribičević 1996: 297-300).

The health conditions in the rural area were mostly affected by poor hygiene, which was a consequence of unenlightened and low levels of cultural habits. Unlike the urban population, the rural population consumed less water for personal hygiene (except for Muslims and the socially mobile population) (Jovanović 2011: 467). The morning wash was superficial, and the care of the mouth and teeth was almost non-existent. Also, the national costume that remained in the way of dressing in the countryside was impractical and unhygienic, because there was no difference between summer and winter clothing, and people often slept in it. Underwear was worn several times, even for a month (Čupković 1940: 508). The houses were mostly unhygienic, people slept on the floor, there were no bathrooms, and water was mostly used from an uncovered well (Jovanović 2011: 470; Simić 1936: 32-34). In addition to poor housing and hygiene conditions, poor nutrition also affected the development and spread of many diseases. Material scarcity, especially in rural areas, caused inadequate nutrition of the population, which resulted in numerous avitaminosis, which reduced immunity to various diseases (Čupković 1940: 508). Simple and monotonous food with lots of spices and salt, corn bread as a common or sometimes the only part of the table, infrequent use of meat, except for holidays, slight use of milk and dairy products, even for children, insufficient fruits and vegetables on the menu, contributed insufficient intake of vitamins in the body, which manifested itself especially in young children who often suffered from anemia, rickets, eczema, lymphoma, etc (Ivanić 1937: 3; Micić Lebedeva: 1932, 23-53).

Unenlightened and ignorance were the factors that influenced the village, as a social environment, to be more susceptible to outbreaks. The population tried to cure many diseases with folk medicine, divination, sorcery, plants and herbs (Nušić 2007: 136-138). For example, they were treated for tuberculosis by leaving the patient to sleep among the sheep in the mountains for two to three weeks. It was believed that malaria - fever was obtained from green melons, corn and early fruits, and they used various methods for treatment (Darmanović 2004: 167-179; Filipović 1967: 75; Vukanović 1986: 483-484). Namely, it was believed that diseases spread and were treated in very unusual ways. Thus, it was thought that brandy was the best prevention for malaria obtained from plums and watermelons, then that whooping cough could be

cured by flying at an altitude of 2,000 meters, as well as that juice from bee stings could cure a tumor. (Jovanović 2011: 465). It was thought that the disease could be «stepped on», so the patient's snails and hair were thrown into a stream or some secret place (Nikolić-Stojančević 2003: 117-118). So, quackery was very popular and medicines were sold by grocers (Čupković 1940: 511-516). Healers („vidarice“) and older women from the family often cared for the sick, who were not even isolated from other household members, because it was believed that „the one whom God said would be healed» and „the one who was not destined he will die“ (Nikolić-Stojančević 2003: 117-118).

2. Infectious diseases and epidemics in the basis of the health policy of the Kingdom of Yugoslavia

Infectious diseases were widespread, as a result of ignorance, poor housing conditions and poor nutrition. For that reason, they were the basis of the health policy of the Kingdom of Yugoslavia. The Law on the Suppression of Infectious Diseases was passed, hygienic institutions of banovinas and municipalities were established, with special importance of health committees which had the role of an advisory body of doctors, teachers, priests and other prominent citizens along with educational and cultural mission (Dimić 1996: 237–238).

Work on social protection began in 1925, when the Institute for Tropical Diseases in Skoplje was founded, which takes under professional and administrative supervision all hygienic institutions in Southern Serbia. In addition, clinics for skin and venereal diseases, anti-tuberculosis dispensaries and general clinics for the examination of the poor were established. (Antić 1937: 767–776). All municipalities with more than 10,000 inhabitants were obliged to arrange special sick wards for acute infectious diseases with at least 10 beds per 10,000 inhabitants within 5 years and to take care of their maintenance (*Godišnjak o narodnom zdravlju i radu zdravstvenih ustanova i organa 1937–38* 1939:117–120). Also, district doctors were required to provide accurate and timely seven-day reports on infectious disease trends (*Službeni list Vardarske banovine*, br.8 1930: 4). Infectious diseases appeared in three ways - in sporadic cases, and it was difficult to find the source of the infection because the infectious ones did not go to the doctor. Then periodic epidemics of large scale, characteristic of whooping cough or smallpox, as well as seasonal flu and hidden endemics that were characteristic of diphtheria (Pirc 1931: 245-347).

Due to their wide distribution and their harmful impact on the health of the population, certain diseases had been called social diseases. They gave high mortality. First of all, it referred to acute infections and tuberculosis, which caused an increase in general mortality, then to venereal diseases, malaria and alcoholism, which reduced the body's resistance (Konstantinović 1928: 118–139; Pirc 1931: 245–347).

Malaria (swamp fever) or as it was popularly called “treska” belonged to the category of social diseases which was one of the most severe, although

it did not have a high mortality rate. Malaria auxiliary stations were first established (1924), and they soon became general health care facilities in smaller settlements (Konstantinović 1928: 118–139). The state tried to control malaria through a series of “small sanitation measures” with the help of the population and the army in Prizren and Djakovica (draining stagnant water and spraying mosquito beds with “Parisian greenery” (green powder poisonous to mosquito larvae)). It was more important to suppress it more economically and agriculturally than medically. Free quinine and antimalarial drugs were distributed to the population in medical institutions, but also in villages during field work. There were other methods - fish that destroy mosquito larvae in Prizren, Gnjilane, Djakovica. Also, lectures, leaflets and posters were distributed.¹(Antić 1937: 767-776; Jovanović 2011: 474).

Systematic examinations of children in schools (spleen palpation and blood examination) had been introduced. According to the research of the increase or decrease of the parasitic index in 1936. in school children (in relation to 1934 and 1935), this index was reduced only in the Kačanica district. The largest increase was in the Podgora district (compared to 1934) and in Gračanica (compared to 1935) (Simić 1937: 463–474).

The epidemiological type of malaria was present in Metohija (as well as in the whole of southern Serbia), especially in the Djakovica, Peć and Istok counties. Thanks to the measures taken, relatively good roads, easy access to medical control and systematic kinization of the population, malaria was in constant regression. According to research from 1936, the total number of malaria was about 15,000, while previously there were significantly more in the same territory (*Godišnjak o narodnom zdravlju i radu zdravstvenih ustanova i organa 1936* 1937: 103–107). According to the research on the prevalence of malaria from 1936, the number of inhabitants in the endemic malaria zone was the highest in the Gnjilane, Nerodimlje and Šarplanina districts (Simić 1937: 463–474). It was very widespread in the Nerodimlje district, primarily due to the Sazlija pond, as well as due to the large number of irrigation gaps, which were not properly maintained (Čupković 1940: 511–512).

Typhus was also a consequence of primitive social and hygienic conditions. The patients did not consult a doctor, so the illness lasted for several months. The largest nurseries of typhus germs in Kosovo and Metohija were Prizren and Priština, primarily due to widespread lice infestation. Epidemics broke out in these areas in 1929, 1935 and 1936, and the cause was polluted water. In Prizren in 1929, typhus first appeared among the soldiers of the infantry regiment. The cause of these epidemics were water pipes, at a depth of up to 60 cm, which passed through the yards, and the water from them flowed further into the open fountains in the houses. During the epidemic in 1935, there were 14 cases in the boarding school of the Theological Seminary in Prizren. Next, in 1936, there were 61 cases. Almost one third were immigrants to Prizren. The response to vaccinations was very weak. It seems that the cause of these diseases was polluted water from the Maraš and Cvilen. In Priština,

---

¹ Archive of Yugoslavia, Fund “Predsedništvo Ministarskog saveta-Centralni pres-biro”, 38-10-38, Suzbijanje malarije u južnoj Srbiji, 1936.

the epidemic was also linked to a shortage of drinking water (Draškoci 1937: 312–324).

Tuberculosis was the most common social disease due to the low standard of living in the village and the city (*Godišnjak o narodnom zdravlju i radu zdravstvenih ustanova i organa 1937–38* 1939:627). It was known among the population as a cold, although the mortality rate was very high (in Yugoslavia, about 40,000 people died each year, or one in eight people)(Konstantinović 1928: 118–139; Zečević 1936: 126; Čupković 1940: 513–514). Therefore, the provisions of Articles 33–38 of the Law on the Suppression of Infectious Diseases specifically referred to tuberculosis. The state had implemented increasingly comprehensive measures in the fight against this disease. Anti-tuberculosis dispensaries were required to open municipalities with more than 10,000 inhabitants. The work of these dispensaries was regulated by the Ordinance of 6 June 1930, and in administrative terms they were subject to the competent Central Hygiene Institute, ie the Public Health Center. There were 4 dispensaries in the Zeta banovina, 2 in Vardar banovina, and at least one in Moravia banovina(*Godišnjak o narodnom zdravlju i radu zdravstvenih ustanova i organa 1937–38* 1939: 87–96;Konstantinović 1928: 118–139). Highest mortality 1934–1935. from tuberculosis was in the Gnjilane County (out of 7,534 patients there were 626 deaths), as well as 1938–39 (out of 4,254 patients there were 308 deaths) and the lowest in the Gora County (out of 1,302 patients there were 63 deaths, or out of 678 patients there were 45 deaths) (*Statistički godišnjak 1938–1939*, IX, 1939: 412–419; *Statistički godišnjak 1940*, X, 1941: 392–397).

In addition to typhus and malaria, diphtheria was also a contagious disease (almost 1/3 of all deaths). The largest number of patients was in 1934 (from September to January). In the Vardar Banovina, diphtheria was one of the most severe epidemics (752 cases in 1938). (*Godišnjak o narodnom zdravlju i radu zdravstvenih ustanova i organa 1936*1937: 31; *Godišnjak o narodnom zdravlju i radu zdravstvenih ustanova i organa 1937–38*1939: 158).

Venereal and skin diseases had an important place among social diseases. The Law on the suppression of these diseases, primarily syphilis and gonorrhea, was passed in 1934. An important part of the treatment of venereal diseases was determining the source of the infection by submitting a written application with a signature. Most of the patients were men, primarily due to promiscuity. In Yugoslavia, the Law on the Suppression of Prostitution resolved this issue by regulating prostitution and entered into force in the second half of 1934. This also contributed to the reduction of sexually transmitted diseases, although a large number of prostitutes in the Kingdom of Yugoslavia avoided compulsory health control (Jovanović 2011: 475).

In addition to the increase in sexually transmitted diseases, since 1932, the number of people suffering from skin diseases had also increased. Eczema and scabies were common occurrences. Patients were usually not treated, and the biggest obstacle to combating this disease was the lack of personal and bed linen (Čupković 1940: 513).

Alcoholism was not widespread, primarily due to the low standard of living and the high percentage of Muslims who did not use alcohol for

religious reasons (*Godišnjak o narodnom zdravlju i radu zdravstvenih ustanova i organa 1937–38 1939*: 159-162). However, in the Kosovo region, there was a large number of patients with cirrhosis of the liver as well as liver diseases in general. Of the other diseases, the most common were respiratory, rheumatic and cardiovascular diseases. In the summer, there were the most gastrointestinal diseases, primarily in children and infants. Diseases of urate diathesis were common, as well as sand in the bile, in the kidneys, even in small children. Due to poor nutrition, there was a lack of vitamins, mainly vitamin D, anemia, as well as eczema and rickets. Vitamins were inaccessible to the people due to their price (Čupković 1940: 514).

One of the most important problems in the Kingdom of Yugoslavia was the mortality of infants and young children, because that number was twice as high as the number of deaths from tuberculosis. In the Vardar Banovina, the mortality rate was 14–17 per 100 live births, and was particularly pronounced among the rural population (*Godišnjak o narodnom zdravlju i radu zdravstvenih ustanova i organa 1936 1937*: 24, 48). Children most often died in the first years of life (51% of children died by the age of 15), due to poor nutrition, care and hygiene habits (Ivanić 1937: 3; Simeunović 1964: 50). One of the reasons was that the birth was not led by professionals, but by women who gave birth several times or attended births (Jovanović 2011: 470). Institutes for health protection of mothers and children existed on the territory of each banovina. In Djakovica 1937-1938, most infants and mothers were examined (528 and 121), in Uroševac 320 infants and 106 mothers, in Gnjilane 127 infants and young children, in Kačanik 59 infants and young children and 15 mothers, in Istok 28 infants and 8 mothers, and at least 9 infants in Orahovac (*Godišnjak o narodnom zdravlju i radu zdravstvenih ustanova i organa 1937–38 1939*: 57-66, 150-157).

In infants and young children, eating and digestive disorders, acute respiratory diseases, rickets, malaria, tuberculosis, eye, ear and skin diseases were mainly present (*Godišnjak o narodnom zdravlju i radu zdravstvenih ustanova i organa 1936 1937*: 27, 62–75). The main cause was considered to be insufficient attention of the mother towards the child, first of all towards the female child (it was not desired), then poor and irrational nutrition (it was not uncommon for the child to be breast milk for 3-5 years), as well as excessive warming newborns in hard woolen fabrics which caused a general metabolic disorder and poor resistance. Abortions were not uncommon (21%), and were performed either independently (there were extreme examples of jumping from rock to rock, carrying loads, using certain herbs), and there were requests for help from women who “practiced this craft” (Bogdanović, Barjaktarović 1934: 62–71; Petrović 1938, 136–141).

3. State measures in the fight against infectious diseases

Immunization played an important role against diphtheria, shingles, typhus and dysentery. Turkish and Albanian women avoided vaccination, saying women should not show up in front of men (Jovanović 2011: 465).

There was complete immunization in which three injections were received and incomplete immunization. In Kosovska Mitrovica in 1936 there were no immunizations, in Peć there were 1,355 men and 677 women fully immunized against typhus, 275 men and 74 women incompletely, in Gnjilane there were none, in Prizren there were 1,097 men and 828 women completely, 118 men and 67 incompletely immunized with typhus, in Prishtina completely 36 men and 33 women and incompletely 44 men and 42 women (*Godišnjak o narodnom zdravlju i radu zdravstvenih ustanova i organa 1936*: 186–194).

The Law on the Suppression of Infectious Diseases also contained provisions on disinfection and disinsection, which were important „weapons“ in the fight against these diseases. The Law on the Suppression of Infectious Diseases provided in Article 31 that the ban, by his order, determines the schedule of disinfectors in the banovina who performed the service under the supervision of the competent doctors. However, the number of reported disinfections and disinsections lagged far behind the numbers of reported infectious diseases. This can be seen in the example of disinfections performed in 1937–38: in Podujevo 4 disinfections (equal to the number of patients, 3 infected homes), in Gnjilane 5 (out of 7 infected homes and 7 infected), in Uroševac 32 (40 infected homes and 48 infected) and in Prizren 96 (97 infected homes and 155 infected) (*Godišnjak o narodnom zdravlju i radu zdravstvenih ustanova i organa 1936*: 194–196; *Godišnjak o narodnom zdravlju i radu zdravstvenih ustanova i organa 1937–38*: 130–131, 150–157).

Health propaganda (public lectures, brochures, books and leaflets, illustrations, posters, models, appliances and films) was very important in the prevention and control of infectious diseases. All doctors were engaged in propaganda work. In 1936, 295 popular books were published for free in Peć, also 48 brochures, 140 posters, 1,458 leaflets and 51 rented paintings, 275 free brochures and 155 posters were issued in Prizren, and 2,470 free leaflets were issued in Pristina (*Godišnjak o narodnom zdravlju i radu zdravstvenih ustanova i organa 1936*: 207–212). The largest number of lectures was held in Gnjilane 1937–1938 (105), then in Orahovac 14 and Vučitrn 10, and the least in Podujevo 5, in Uroševac 3, in Prizren 2, in Kačanik 1 (*Godišnjak o narodnom zdravlju i radu zdravstvenih ustanova i organa 1937–38*: 150–157).

Of great importance were the courses for housewives whose programs also contained many useful lessons in general hygiene, proper nutrition and care of infants and young children (*Službeni list Vardarske banovine*, br. 834, 28–31). The most comprehensive propaganda about health was carried out in high schools through the teaching of hygiene (Dimić 1996: 245). However, health propaganda did not give the desired results, due to lack of people and resources, as well as due to the large number of ignorance and illiteracy of the population (*Godišnjak o narodnom zdravlju i radu zdravstvenih ustanova i organa 1936*: 207–212).

Clearance conditions had affected the spread of infectious diseases. The aqueducts were shallow, the wells were open, and there were no toilets or

they were primitive. The toilet usually consisted of an ordinary pit built of stone, and was emptied when it rained. There were hammams (bathrooms) in the towns that did not have sufficient ventilation and had common washbasins. As a preventive measure for the suppression of infectious diseases, there were sanitation works (on supplying the settlement with healthy water [wells, artesian wells, fountains], removal of feces and garbage [sewers, toilets, garbage dumps), drainage of wetlands and construction of bathrooms).The undertaken conditions improved the sanitation conditions. Only iron pipes were used for the construction of the water supply system, and the catchments, reservoirs, manholes and fountains were protected from pollution. In the case of masonry wells, the immediate surroundings were taken into account. New pipe wells, drilled with iron pipes wide enough to lower the working cylinder of the pump into the pipe, and were suitable only for shallow groundwater. There were not many artesian wells. Uroševac was supplied with sub-artesian wells. Special attention was paid to hygienic toilets and garbage dumps, because feces could spread intestinal diseases, such as typhus or dysentery. The vectors were flies, contaminated water or people with shoes and domestic animals with feet. Septic tanks were built in Kosovo. The state institute provided wooden houses made in its workshop, the required amount of cement, tiles, nails and iron, as well as skilled labor, while the rest was done by the peasants themselves. The institute also built public baths, at prison institutions, health stations or children's convalescent homes. The bathrooms were with showers. At first, it was difficult to get the rural population used to bathing, but later they asked for it themselves. Until 1931, bathing was free, and from 1936, taxes of two dinars were introduced for the urban population, while for the rural population and school children it remained free (*Godišnjak o narodnom zdravlju i radu zdravstvenih ustanova i organa 1936*1937:218–220;Simić 1937:777–786).

Of the sanitation and technical works, the drying of wetlands and places should be mentioned in particular. In that way, mosquito nests were reduced and complexes for agriculture were obtained. Such wetlands in Kosovo were in the vicinity of the Vrelo colony. In order to make the work on the remediation of the village as successful as possible, on 10 January 1930, the Law on Assistance for the Rehabilitation of the Village was passed, according to which the village was given a loan to carry out these works, but there was little interest(Simić 1937: 777–786).

The modernization of health conditions was also reflected in the Law on the Supervision of Foodstuffs for Life, which took into account the quality of foodstuffs and general hygiene in production (Dimić 1996:241).Among the most important foods were milk, flour and fats. However, there were not enough chemical laboratories, nor were they modernly equipped with enough professional or support staff (*Godišnjak o narodnom zdravlju i radu zdravstvenih ustanova i organa 1937–38* 1939: 179-185).

Spas and thermal springs were also important in the treatment of infectious diseases. There were a large number of spas and thermal springs in Kosovo and Metohija. The springs and spas were owned by the state and managed by the Ministry of Social Policy and Public Health. In each spa,

there should had been a spa administration determined by the ban (*Godišnjak o narodnom zdravlju i radu zdravstvenih ustanova i organa 1937–38* 1939: 18). However, all the spas were primitive and untidy. They were visited by a small number of visitors, mostly from the immediate vicinity, primarily due to traffic conditions but also due to disorder.

Klokotska Banja in the valley of Binačka Morava (Gnjilane County), spa in Banjska or Banja Kralja Milutina, then Miloševa Banja (8 km from Pristina) and Ilidža Spa (7 km northeast of Peć) were known (*Zetski glasnik*, number 59, 1933: 3; *Zetski glasnik*, number 721, 1938: 2). In the Gnjilane County there were springs „Hodžin kamen“, „Kmetovska mineralna voda“, „Pasjanska mineralna voda“, „Mineralna voda“ in Porešje and „Žitinska mineralna voda“. In the first two, the people bathed only for Đurdevdan, when they especially believed in the health power of the spring. There was a fountain of alkaline-acid water in the village of Burnik in the Nerodimlje district. General Janković mineral water was located in the Kačanik district. „Dečanski kiseljak“ under the Dečani monastery, was used to treat gastrointestinal diseases, as well as a spring on the road Peć - Kosovska Mitrovica, near the river Drim (Aleksić 1937: 787–798; *Ilustrovani zvanični almanah - šematizam Zetske banovine 1931*: 366).

Conclusion

Health conditions in Kosovo and Metohija between the two world wars depended on economic, educational and hygienic circumstances. Most residents, especially women, were illiterate. Therefore, ignorance was a general characteristic of the population. Due to that, as well as due to poor nutrition, housing conditions, poor hygiene, infectious diseases were very widespread and were known as social diseases. They were therefore the basis of the health policy of the Kingdom of Yugoslavia. Malaria was the most common social disease, so the Yugoslav state tried to cure it with sanitation measures, so thanks to the measures taken, it was in regression. Typhus was also a common social disease, with the largest epidemics in Pristina and Prizren. Thanks to the low standard of living, tuberculosis was also a common disease and mortality was very high (mostly in the Gnjilane County). In addition to typhus and malaria, diphtheria was also a contagious disease (almost 1/3 of all deaths). Venereal and skin diseases had an important place among social diseases. One of the most important problems in the Kingdom of Yugoslavia was the mortality of infants and young children, because that number was twice as high as the number of deaths from tuberculosis. Immunization played an important role against diphtheria, shingles, typhus and dysentery. The Law on the Suppression of Infectious Diseases also contained provisions on disinfection and disinfection, which were important weapons in the fight against these diseases. Health propaganda (public lectures, brochures, books and leaflets, illustrations, posters, models, appliances and film) was very important in the prevention and control of infectious diseases. Special attention was paid to hygienic toilets and garbage dumps, because feces could

spread intestinal diseases, such as typhus or dysentery. The modernization of health conditions was also reflected in the Law on the Supervision of Foodstuffs for Life. Spas and thermal springs were also important in the treatment of infectious diseases. There were a large number of spas and thermal springs in Kosovo and Metohija. The Yugoslav state tried to regulate the health situation, but that was a feature of the overall circumstances, so the modernization on that issue was slow.

Literature

Antić, D. 1937. „Zdravstvenaslužba“, U: *Spomenica dvadesetpetogodišnjice oslobođenja Južne Srbije*, ur. Aleksa Jovanović. 767-786. Skoplje: Odbor za proslavu dvadesetpetogodišnjice oslobođenja Južne Srbije.

Aleksić, D. 1937. „Banje i mineralne vode“, U: *Spomenica dvadesetpetogodišnjice oslobođenja Južne Srbije*, ur. Aleksa Jovanović. 787-798. Skoplje: Odbor za proslavu dvadesetpetogodišnjice oslobođenja Južne Srbije.

Bogdanović, M. Barjaktarović, S. 1934. „Žena Kosova, Metohije i Vasojevića“, *Glasnik Centralnog Higijenskog zavoda*, 62–71.

Bondžić, D. 2009. „Učitelji u multietničkim sredinama: primer Kosova i Metohije 1945/50“. U: *Obrazovanje i uloga učitelja u srpskom društvu kroz istoriju (XVIII –XX vek)*, 21-39. Sombor: Pedagoški fakultet.

Čupković, S. 1940. „Dvadeset godina naše kolonizacije u srezu Nerodimlje na Kosovu“, *Glasnik Centralnog higijenskog zavoda* 1-4, 504-531.

Darmanović, M. 2004. „O korišćenju bilja u narodnoj tradiciji Srba na Kosovu i Metohiju“, U: *Kosovo i Metohija u svetlu etnologije*, 167-179. Beograd: Etnografski muzej; Muzej u Prištini: Centar za očuvanje nasleđa Kosova i Metohije.

Dimić, Lj. 1996. „Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije: 1918-1941“ (1). Beograd: Stubovi kulture.

Draškoci, J. 1937. „Tifuzna oboljenja na području Higijenskog zavoda u Skoplju 1928–1937“, *Glasnik Centralnog Higijenskog Zavoda*, XX, 312–324.

Filipović, M.S. 1967. *Različita etnološka građa*. Beograd: Naučno delo. *Godišnjak o narodnom zdravlju i radu zdravstvenih ustanova i organa 1936. 1937*. Beograd: Centralni higijenski zavod.

Godišnjak o narodnom zdravlju i radu zdravstvenih ustanova i organa 1937–38. 1939. Beograd: Centralni higijenski zavod.

Ilustrovani zvanični almanah - šematizam Zetske banovine. 1931. Cetinje: Kraljevska banska uprava Zetske banovine.

Ivanić, S. 1937. „Zdravstveni problemi Jugoslavije“, *Agrarna misao*, 15–16, 1-15.08.1937.

Jovanović, V. 2011. *Vardarska banovina: 1929-1941*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.

Konstantinović, B. 1928. „Narodno zdravlje“, U: *Jubilarni zbornik života i rada Srba, Hrvata i Slovenaca: 1918–1928*, 118–139. Beograd: Matica živih i mrtvih SHS.

Mićić Lebedeva, Z. 1932. „Anketa o ishrani naroda u Jugoslaviji hlebom 1927–1928“, *Glasnik Centralnog higijenskog zavoda*, 8, 23–53.

Nikolić-Stojančević, V. 2003. *Etnološka proučavanja Srba u Metohiji*, Priština-Leposavić: Institutu za srpsku kulturu.

Nušić, B. 2007. *Kosovo. Opis zemlje i naroda*. Priština: Panorama.

Petrović, A. 1938. „Pobačaji na selu“, *Policija*, 136–141.

Pirc, B. 1931. „Zarazne bolesti u Jugoslaviji 1918–1928“, *Glasnik Centralnog higijenskog zavoda*, 245–347.

Pribičević, A. 1996. *Od gospodina do seljaka*. Zagreb: Srpsko kulturno društvo Prosvjeta.

Simeunović, B. 1964. *Stanovništvo Jugoslavije i socijalističkih republika 1921–1961*. Beograd: Savezni zavod za statistiku.

Simić, S. 1937. „Asanacioni radovi“, U: *Spomenica dvadesetpetogodišnjice oslobođenja Južne Srbije*, ur. Aleksa Jovanović. 777-787. Skoplje: Odbor za proslavu dvadesetpetogodišnjice oslobođenja Južne Srbije.

Simić, Č. 1937. „Prilog poznavanju malarije u Južnoj Srbiji“, *Glasnik Centralnog higijenskog zavoda*, 1-4, 194-208.

Simić, Č. 1936. „Vardarska banovina“, *Godišnjak o narodnom zdravlju i radu zdravstvenih ustanova i organa*, 32–34.

Slavković Mirić, B. 2018. *Političke, ekonomske i kulturne prilike na Kosovu i Metohiji 1929-1941*. Beograd: IP Prosveta - IP Princip.

Statistički godišnjak: 1938-1939, IX. 1939. Beograd: Opšta državna statistika.

Statistički godišnjak: 1940, X. 1941. Beograd: Opšta državna statistika.

Vukanović, T. 1986. *Srbi na Kosovu 2*. Vranje: Nova Jugoslavija.

Zečević, S. 1936. *Siromaštvo Jugoslavije. Predlog za uvođenje i organizaciju obavezne radne službe*, Beograd: Zadržna štamparija.

Проф. Др.Александар Манасиевски,
Центар за напредни истражувања, Скопје
М-р. Кристијан Манасиевски, Скопје

ЕКОЛОШКИ БЕЗБЕДНОСНИ АСПЕКТИ ВО УСЛОВИ НА ГЛОБАЛИЗАЦИЈА

Вовед

Со растечките еколошки проблеми кои ги добија карактеристиките на еколошката криза, започна укажувањето на потребата за водење политика за животна средина, т.е. потребата да се обезбеди зачувување на еколошката рамнотежа во природата со насочување на човековата активност кон природата, со помош и ангажман на државата и политичките организации, особено политичките партии. Имено, со научни сознанија за екосистемите и постоење на влијанија од синцири, се покажа дека врз основа на познавањето на овие врски може да се предвидат одредени промени во природата, така што во согласност со очекуваните промени е можно и потребно да се утврди однесувањето на човекот кон природата во насока на заштита и зачувување на човековата околина. Ова создава политика за животна средина, како посебна, специјализирана политика, во рамките на политиката како општествена активност што се обидува да постигне одредени цели во општеството. Незадоволителната состојба во природната средина на човекот настанала затоа што при програмирањето и реализацијата на материјалниот напредок на општеството не биле земени предвид еколошката основа на човечкиот живот и животот на другите живи суштества. Не постои еколошка политика што би го зела во предвид ова, затоа со цел да се решат еколошките проблеми и спроведувањето на политиката за животна средина се чини како неопходност. Всушност, скоро сите земји се стремат да водат одредени политики за зачувување и користење на природните ресурси. Сепак, зачувувањето на човековата околина, стратегиите за зачувување и користењето на природните ресурси е предмет како додаток на државните тела и другите социјални и политички организации. Заштитата и подобрувањето на природата е значаен глобален проблем на современото општество. Неговото решение, меѓу другото, иницира изнаоѓање начини за рационално и сложено користење на природните ресурси и начини за спроведување активна демографска политика и развој и подобрување на меѓународната соработка во областа на научните истражувања. Употребата на природни ресурси подразбира строго планирање и управување со постојните резерви во однос на потребите за економски развој. Природните ресурси се од витално значење за нашата благосостојба, а нивната одржлива употреба е основа за економичката. Растот на населението и зголемувањето на потрошувачката влијаат на зголемената употреба на природните ресурси и

ги зголемуваат штетните ефекти врз животната средина. Без значајни мерки, биодиверзитетот ќе продолжи да опаѓа и функционалниот капацитет на екосистемите ќе биде ослабен. Во исто време, се засилува глобалната конкуренција за суровини. Достапноста на плодно земјиште и чиста незагадена вода денес станува ограничувачки фактор, што значи дека природниот капитал веќе е предмет на тешка експлоатација, затоа е потребна негова одржлива употреба со цел да се зачуваат природните ресурси за да се обезбеди успех во иднина. Трудот се состои од неколку делови. Првиот дел од трудот е посветен на идејната дефиниција на политиката за животна средина, компоненти, принципи, користени методи и цели на политиката за животна средина. Посебно внимание потоа се посветува на предметите на политиката за животна средина, каде што се издвојува улогата на државата како најважен субјект во креирањето и дефинирањето на политиката за животна средина. Третиот дел се однесува на еколошката политика на Европската унија, која дава преглед на постепената еволуција, почнувајќи од Римскиот договор, каде се дадени контурите на политиката, па сè до денес, кога сето тоа доби многу поширока димензија и поголема сериозност. Освен политиката на ЕУ, трудот го анализира и развојот на политиката за животна средина во РСМ, каде сè е во почетна фаза, но постои тенденција таа да се движи нагоре. Конечно, даден е краток преглед на перспективите на животната средина од страна на одделни автори и важноста на одржливиот развој како феномен кој сè повеќе привлекува внимание и станува предмет на интерес на научниците од различни области и акцентот е ставен на иновациите во животната средина кои се клучни за постигнување на политиката за животната средина и одржлив развој

Дефинирање политика за животна средина и нејзини цели

Политиката за животна средина е посебна, специјализирана јавна политика во рамките на општата политика како политика на државите, регионалните или меѓународните организации и при тоа ако тргнеме од фактот дека целта на политиката за животна средина е насочување во општествено посакуваната насока на човечкиот став кон природата и дефинирање на политиката воопшто, можеме да кажеме дека политиката за животна средина е свесна и организирана општествено ориентирана активност преку државата и социјалните, особено политичките организации, односот на општеството кон природата со цел да се заштити и подобри човековата околина. Ако на ова го додадеме и фокусот на еколошката политика кон сложеното прашање на оптимално уредување, заштита и подобрување на животната средина, ќе дојдеме до недвосмислен заклучок за важноста на оваа форма на активен однос на организираната заедница кон природата. Еколошката политика е водечка активност затоа што ја спроведуваат државата и другите социјални, а пред се политичките организации (особено партиите), го насочува однесувањето на сите социјални фактори кои имаат одредени односи со

природата во процесот на производство, во смисла дека овие односи можат да влијаат на односите во природата. Целта на упатството е да се зачува еколошкиот поредок во животната средина. Средствата на еколошката политика што се користат за насоки се различни во зависност од тоа дали предмет на еколошката политика е државата, социјална или политичка организација. Бројот на субјекти на политиката за животна средина е различен и зависи од голем број фактори. Сепак, најчести теми се: државата, политичките партии, научно - истражувачките институции, деловните субјекти, граѓаните и сл. Државата, како еден од најважните субјекти на еколошката политика, својот став кон природата го насочува со законски регулативи, од планирање и законско регулирање на употребата на природните ресурси, до примена на санкции (честопати многу строги) за непочитување на прописите за животна средина. Покрај државата, субјекти на политиката за животна средина можат да бидат и разни социјални организации (на пр. Политички партии) кои можат да ги насочуваат активностите кон природата. Тие го постигнуваат ова со вршење на политички притисок врз државните органи за водење на одредена еколошка политика. Ако тргнеме од фактот дека политиката за животна средина може да биде различна во зависност од опсегот на набљудување и самото разбирање на политиката за животна средина, таа може да се класифицира како локална - национална, регионална и меѓународна. Националната се спроведува во границите на една држава, регионалната на новоопределените региони и меѓународната на глобално ниво. Она што е исто така интересно е дека овие политики се меѓусебно поврзани и причината се еколошките проблеми што треба да се решат. Тие се усогласуваат преку меѓународни документи донесени од меѓународни организации. Една од нив е Декларацијата за животна средина и развој - попозната како Декларацијата од Рио потпишана во 1992 година на Конференцијата на ООН за животна средина и развој. Одржувањето на оваа конференција е резултат на зголемената свесност за зголемената закана за животната средина и штетните последици што се фатални за човештвото и потврдата за важноста што меѓународната заедница ја придава на зачувување и подобрување на животната средина и сознанието дека еколошките проблеми можат само успешно да се решат со координирани активности, со заеднички напори и соработка на сите земји. Исто така, ги постави основите за решавање на животната средина како составен дел од развојот и им даде нов поттик на процесите на создавање на најшироки форми на соработка помеѓу развојот на животната средина меѓу развиените и земјите во развој во смисла дека треба да се воспостави ново партнерство меѓу развиените и неразвиените земји како и подобрување на механизмите за финансирање. Покрај оваа конвенција, важно е да се споменат Конвенцијата за климатски промени, Конвенцијата за биолошка разновидност, Принципот на управување, заштита и одржлив развој на сите видови шуми, како и акциониот план за одржлив развој за 21-от век наречен Агенда. Зборувајќи за политиката за животна средина, важно е да се споменат принципите врз кои се заснова кои можат да

се класифицираат во две групи и тоа: Политички и Социјално-еколошки. Меѓу политичките, треба да се спомене принципот на публицитет, доброволност, демократија, преговори и активности. Од друга страна, социјално-еколошките принципи се однесуваат на усогласување на економскиот развој со еколошките можности, создавање на систем на потреби чие задоволување нема да доведе до деградација на човековата околина, употреба на научен и технички напредок во согласност со барањето за зачувување на еколошката рамнотежа итн. Покрај горенаведените принципи, принципот на претпазливост го привлекуваше вниманието на научната, политичката и која било друга јавност повеќе од дваесет години. Една од причините за таквото внимание нее недостаток на разбирање за тоа што конкретно се применува, овде и каде е специфично применето. Како прво, тоа е само еден од начините да се изрази трајната ориентација на општеството кон спречување и намалување на ризиците во животната средина. Слично на тоа, скоро секој меѓународен договор за заштита на животната средина содржи одредби кои го споменуваат овој принцип. Во исто време со зајакнување на капацитетот на меѓународните еколошки организации, со воспоставување меѓународна соработка во заштитата на животната средина и решавање на глобалните еколошки проблеми, принципот на претпазливост стана прифатен во законот за животна средина на повеќето земји. Принципот на претпазливост е еден од најконтроверзните принципи на еколошката политика на Европската унија. Тоа подразбира дека политиката за животна средина треба да се заснова на преземање на специфични превентивни активности. Имено, тој се споменува, но не е строго дефиниран во Договорот за Европската унија како еден од четирите принципи на политиката за животна средина. Предлогот на Уставот на Европската унија го прифаќа неговото постојано постоење, но со ограничувања неговата примена мора да се заснова на достапни научни и технички податоци, состојбата на животната средина во различни региони на ЕУ, потенцијалните трошоци и придобивките од преземените активности за економскиот и социјалниот развој во Унијата како целина и рамномерниот развој на регионот. Сепак, примената на овој принцип во пракса не беше лесна у при тоа беше придружено со бројни конфликти, судски процеси, маркетинг кампањи против Унијата и особено научни дебати за тоа дали примената на овој принцип се меша со основниот постулат на Унијата за слободна економија и единствен пазар, или дали Унијата го шири и го фаворизира протекционизмот во рамките на Унијата и другите земји кои не се членки на Унијата. Покрај принципите, политиката за животна средина исто така користи одредени методи во остварувањето на своите цели. Овие се техничко-технолошки, економски, законодавно-правни, политички и образовни. Техничко-технолошките методи користат техничко-технолошки решенија и средства за заштита и подобрување на животната средина. Економските методи вклучуваат употреба на економски инструменти при решавање на еколошки проблеми. Законодавно-правно се однесува на правната регулација на односите во општеството, т.е. односот на субјектот со

околината. Политичките методи се манифестираат во политичкото делување на сите субјекти за заштита на човекот (особено на политичките организации). Едукативните методи се наменети за да се постигне развој на морална одговорност и еколошка свест како основа за спроведување на политиката за животна средина. Целите на политиката за животна средина можат да се класифицираат во четири основни групи: Подобрување на животната средина во рамките на социјалниот и економски развој, Заштита и управување со природните ресурси и глобалните еколошки проблеми, Управување со посебни области на животната средина и подобрување на организациските и институционалните услови за ефикасно спроведување на политиката за заштита и подобрување на животната средина. Во реализацијата на првата програмска цел (подобрување на животната средина во рамките на социјалниот и економскиот развој) треба да се постигне: интеграција на заштитната политика и подобрување на животната средина со други интересни политики, услови за заштита и подобрување на здравјето на луѓето. Конечно, четвртата програма, која се однесува на подобрување на рационалното користење на енергијата, подобрување на одржливиот развој на руралните и урбаните простори и прилагодување на заштитата на животната средина кон пазарните услови. Втората програма, заштита и управување со природните ресурси и глобалните проблеми со животната средина треба да овозможат: заштита на атмосферата и климата, заштита и рационално користење на земјиштето и управување со шумските ресурси, управување со чувствителни екосистеми - одржлив развој на планинските екосистеми и зачувување на биолошката разновидност. Постигнување на третата програма за управување со посебни области на животната средина значи: заштита на особено вредни природни области, заштита на архитектонското наследство и ефикасно управување со отпад, опасни и токсични материјали. Организациски - институционални услови за ефикасно спроведување на политиката за заштита и подобрување на животната средина вклучуваат: организациско и институционално зајакнување и унапредување на законските регулативи, ефикасен систем на финансирање, развој на науката и информациите за одржлив развој во областа на животната средина, подобрување на образованието и свеста за животната средина и развој на меѓународната соработка. Покрај горенаведената класификација на целите на политиката за животна средина, има и многу други, и според една од нив разликуваме три основни цели: спречување на тековниот процес на деградација, т.е. уништување на животната средина, создавање на општи услови кои (превентивно) ги исклучуваат изворите на нови процеси на деградација и обновување-ревитализација на деградираната средина. Спречувањето на тековниот процес на деградација како една од најважните цели на политиката за животна средина може да се постигне преку вклучување на еко-компонентата во стратегијата за развој, засновајќи ја еко-заштитата врз економските пресметки, спроведувајќи посебна политика за животната средина итн. Создавањето општи услови кои превентивно ги исклучуваат изворите на нови процеси на деградација, како

цел вклучува иновации, управување со отпад и опасни материјали, како и воспоставување на систем за мониторинг, додека заживување на деградираната околина може да се постигне преку просторни мерки (управување со вода, заштита на воздухот, обработливо земјиште, заштеда на енергија, управување шумско богатство и сл.) и организациско-институционално (истражување на состојбата со животната средина, комплетирање на еко-законодавството, формирање на еко-образовен систем, развој на јавни еко-информации и популаризација на еко-заштитата, како и странска соработка во еко-поле).

Улогата на државата и предмети на еколошки политики

Постоенето на субјекти на еколошката политика произлегува од самата идејна дефиниција на политиката за животна средина како свесна и организирана активност која има за цел да ги насочи односите помеѓу општеството и природата со цел да се зачува потребната еколошка рамнотежа. Бидејќи ова е посебна политика, јасно е дека просторот во кој се одвива или во кој опкружува животната средина претставува еден вид политичка арена или сцена. Во овој поглед, политичките актери честопати се нарекуваат актери, особено во западната литература. Општо кажано, предметите на политиката за животна средина можат да се поделат врз основа на различни критериуми, во зависност од тоа кој доминантен елемент на политиката го имаме во предвид. Иако улогата на државата е најважна, таа сепак не е доволна за да се постигне одржлив развој при зачувување на животната средина и при тоа треба да се вклучат сите професионални организации, научни институции, политички партии итн. Компаниите, покрај државата, претставуваат важни еколошки субјекти и треба да ги извршуваат своите активности на начин што нема да влијаат негативно на животната средина. Таквата обврска е утврдена со законските прописи. Тие се должни да се грижат во фазата на дизајнирање на програмите за производство, нивната реализација да не доведе до деградација на животната средина, а доколку се случи ова, тие мора да обезбедат процедури за отстранување на последиците од таа деградација. Исто така е важно да се спомене соработката со државните органи, а пред се со владата. Постојат бројни механизми кои ги обезбедуваат трошоците за заштита на животната средина и при тоа да бидат вклучени во вкупните трошоци и во извештаите за деловните резултати и индикаторите за заштита на животната средина. За таа цел, владите ја охрабруваат технолошката соработка помеѓу претпријатијата за спроведување на почисто производство, поттикнуваат основање и работење на претпријатија управувани на одржлив начин и ја поддржуваат обуката за заштита на животната средина. Покрај тоа, тие работат заедно за организирање и финансирање на еколошки звучни технологии. Огромниот научен и технолошки развој во последните неколку децении придонесе за појава на проблеми на меѓународната сцена, кои претходно не постоеја или не беа забележани, а со тоа се појави

потреба за формирање меѓународни владини организации кои ќе придонесат за решавање на овие проблеми, вклучително и заштита на животната средина. Нашироко кажано, меѓународните организации имаат улога во областа на заштитата на животната средина, која, во принцип, не се разликува од улогата што ја играат во другите области на меѓународните односи, но содржината на активностите тука е одредена од спецификите на предметната област. Покрај владините организации, невладините меѓународни организации се исто така од големо значење во спроведувањето на политиката за заштита на животната средина. Тие имаат посебно место во областа на заштитата на животната средина и при тоа се покажа дека тие можат да придонесат подобро од многу институционализирани владини тела за заштита на животната средина. Ова се однесува особено на собирањето податоци, влијанието врз развојот на правата за животната средина, развој на национално законодавство за животна средина, интервенции во областа на одлуки поврзани со издавање на разни дозволи релевантни за одредени еколошки прашања, итн. Научните институции и професионалните организации се важни чинители на политиката за животна средина, а нивната важност започна да расте нагло во моментот кога се сфати дека одржливиот развој бара поголеми инвестиции во научни истражувања. Исто така, важен момент е пренесување и толкување на резултатите до креаторите на политики и менаџерите. Имено, размената на информации е важна затоа што создават услови за резултатите од истражувањето да станат инструмент на стратегијата за економски раст. Емпириските институции спроведуваат емпириско истражување поврзано со заштитата и подобрувањето на животната средина и теоретска анализа врз основа на тоа истражување, а сето ова го условува сфаќањето на мерките и програмите за решавање на еколошките проблеми. Различни здруженија на научници и експерти од одредени науки, како што се социологија, право и економија исто така се споменуваат како особено важна тема во оваа група. Нивниот придонес е дека со своите знаења, способности, вештини тие можат да помогнат во пронаоѓањето на постојните проблеми во животната средина и дека соработуваат со други еколошки субјекти во заедничко наоѓање решенија. Професионални еколошки организации се исто така предмети на еколошката политика. Првите имаат персонал и опрема за мерење и контрола на квалитетот на водата, почвата или воздухот. Нивната задача е да го измерат степенот на загадување и тие ги доставуваат своите резултати до надлежните органи. За разлика од претходните, организациите за заштита на животната средина имаат задача да проучуваат природни добра, да ја следат состојбата и да предлагаат мерки што ќе помогнат во нивната заштита. Како и претходната група на субјекти, и ова соработува со други субјекти со цел да помогне заедно во откривањето и решавањето на еколошките проблеми. Политичките организации и особено политичките партии се појавуваат како субјекти на еколошката политика, а се значајни од три причини. Прво, во креирањето на сопствената идеологија и програма, изразувајќи го својот став кон природата, а особено во современи услови, тие не

можат да ги избегнуваат еколошките проблеми и начинот на нивно решавање. Второ, со воведување на нивните ставови во програмата и популаризирање на таа програма, страните, во поголема или помала мера, придонесуваат за развој на еколошката свест. Трето, ако дојде на власт, тогаш партијата, како владејачка партија, ја осмислува политиката за заштита на животната средина и работи на нејзино реализирање со законски регулативи и организација на државата. Односот кон еколошките проблеми може да биде елемент на политички и идеолошки проект околу кој се собираат членовите на партијата. Се разбира, без некои подлабоки истражувања и разгледување на политичката и партиската сцена во РСМ можеме да заклучиме дека засега нема толку силно поистоветување со партиите засновани врз еколошки проблеми и при тоа посебно место меѓу субјектите на политиката за животна средина им припаѓа на граѓаните. Бидејќи реализацијата и улогата на кој било субјект на еколошката политика претпоставува активност на граѓаните, нивниот став кон еколошките проблеми и нивната подготвеност, или неподготвеност, да се вклучат во решавањето на истите. Врз основа на спроведено истражување, може да се заклучи дека најголемиот број граѓани се мотивирани да учествуваат во решавање на еколошки проблеми, како заради нивното постоење, така и заради неговото потомство. Затоа, секој од нас треба да има пристап до информации поврзани со зачувување и заштита на животната средина, можност за учество во разни проекти и многу повеќе. Според повеќето автори, државата е главниот предмет на еколошката политика затоа што нејзината улога ги надминува границите на една земја. Условно кажано, државата како предмет на еколошка политика може да се гледа во двојно светло и да има двојна улога. Може да се гледа од еден агол и да има улога на субјект на меѓународните односи и меѓународното право, а со тоа и посебна улога во секоја од фазите на процесот на политиката за животна средина. Од друга страна, државата може да се гледа во својата класична форма, како организиран апарат, со сите улоги што државата ги има или може да ги има во една општествена заедница, ги постигнува целите на политиката за животна средина на два начина. Прво, бидејќи нејзините регулативи ја регулираат не само нејзината организација, туку и рамката за организација и активност и другите форми на организација во нејзините граници, тоа може и влијае на можноста за појава и активност на други субјекти на политиката за животна средина. Второ, тој донесува законски регулативи за односот на социјалните чинители во природната средина и обезбедува санкции за усогласеност со тие прописи. Исто така државите стануваат сè поважни субјекти на политиката за животна средина и врз основа на меѓународни договори и документи. Така на пример во Европската повелба за животна средина и здравје, земјите потписнички се обврзуваат да се стремат да преземат активности за итни еколошки прашања (осиромашување и климатски промени, безбедно и соодветно снабдување со вода за пиење во согласност со упатствата на Светската здравствена организација, квалитетот на водата, квалитетот на воздухот, биотехнологија и особено ГМО, последици од

хемизација на земјоделско производство и сл). Активноста на државата како предмет на политиката за животна средина треба да обезбеди ефикасна и соодветна заштита на животната средина. Сепак, заштитата на животната средина не може да биде апсолутна, нејзината апсолутна заштита од деградација ќе бара суспензија на сите индустриски постројки, запирање на технолошкиот развој, што не е прифатливо. Затоа станува збор за потреба од законско регулирање на условите за производство кои претставуваат оптимални услови за еколошка издржливост. При поднесување на барањата за подобрување на овие состојби и нивно реализирање, треба да се тргне од сфаќањето дека човековото право на здрава животна средина е човеково право на сопствена основа за живеење, а реализацијата на ова право мора да биде основната почетна точка во правната регулација на човековата околина. Затоа, државата не треба да ја обезбедува само биолошката основа на човечкиот живот преку политиката за животна средина туку треба да обезбеди репродукција на природата, бидејќи без таа репродукција нема реализација на биолошката основа на човечкиот живот. Државите како субјекти на еколошката политика треба да обезбедат заштита на животната средина не само на нивната територија, туку и развој со заштита на човековата околина и надвор од територијалните граници во смисла на регионална заштита со цел да се зачува единството на екосистемот на соседните земјата и треба да соработуваат едни со други. Имено, како што е наведено во Декларацијата од Рио, државите треба да соработуваат во подобрувањето на поволниот и отворен меѓународен економски систем што би придонел за економски раст и одржлив развој во сите земји, а истовремено и подобро решавање на проблемот со деградација на животната средина.

Европската унија и нивната еколошка политика

Во пропорционален сразмер со хроничниот процес на растечка еколошка криза во европскиот простор (делумно како одраз на глобалната закана за животната средина, и во поголема мера како синтеза на широк спектар на внатрешни еко-проблеми економски развиена Европа) се зголеми социјалниот интерес за еко-димензиите на животот, се зголеми знаењето за видовите, сериозноста и наднационалниот обем на нарушувања во екосистемот и се димензионираше конкретниот ангажман на државите. Заштитата на животната средина доби поголемо значење во политиката на Европската унија, а следните цели на политиката за животна средина во рамките на Европската унија станаа интересна свера во делот на: • зачувување на животната средина и подобрување на нејзиниот квалитет • заштита на човековото здравје • внимателно и рационално користење на природните ресурси • подобрување на мерките на меѓународно ниво за надминување на регионалните и глобалните проблеми. Заштитата на животната средина и подобрувањето на животната средина сè повеќе доаѓаат во првите редови на политиката на ЕУ

и се посветува внимание на следниве цели: зачувување на животната средина и подобрување на нејзиниот квалитет, заштита на здравјето на луѓето, внимателно и рационално користење на природните ресурси, подобрување на мерките на меѓународно ниво за надминување на регионалните и глобалните еколошки проблеми и многу други. Развојот на политиката за животна средина на ЕУ и нејзината грижа за заштитата на животната средина може да се забележат во четири фази: мерки за инциденти (1957-1972), фаза на одговорност (1972-1986), иницијатива фаза (1985-1992) и одржлив развој (од 1992 година до денес).

Во првата фаза, политиката за животна средина беше предмет на националното законодавство. Забележана во рамките на ЕЕЗ, екологијата беше спомената само индиректно во Договорот од Рим во два случаи: како промоција на стабилен и економски развој и подобрување на квалитетот на животот и како можност за ограничување на увозот и извозот и транзитот на стоки што го загрозуваат јавниот морал, јавната безбедност и заштитата на растенијата. и животните и сл. За време на овој период, Советот донесе неколку значајни закони за животна средина насочени кон заштита на животната средина, но тие главно беа донесени врз основа на нееколошки написи од Договорот за ЕЕЗ и тие претставуваа одговор на Заедницата на одделни инциденти. Почетокот на втората фаза е поврзана со 1972 година, кога за првпат се појави идејата да се направи план за официјалната еколошка политика на заедницата. Овој план, популарно наречен Прва програма за животна средина за акција, се смета за камен-темелник на денешната политика за животна средина на ЕУ, бидејќи поставува цели, принципи, приоритети и список на мерки што треба да се преземат за заштита на животната средина. За прв пат, постоеше значително инсистирање на промоција на еколошките проблеми, ширење на еколошката свест и едукација за поефикасни активности. Постоеше повеќе инсистирање за преземање конкретни иницијативи како на национално така и на меѓународно ниво. Втората еколошка акциона програма посвети посебно внимание на користењето на безопасен простор и рационално управување, како и природните ресурси. Континуитетот на политиката за животна средина на ЕУ продолжи во рамките на Третиот акциски план, кој инсистираше на воведување на политиката за животна средина како интегрален дел од економските цели на заедницата. Периодот од 1985 година носи значителни чекори во порешителна конструкција на еколошката политика на Европската заедница. Дури и тогаш, рамката почнува да се гради врз основа на тоа кога ќе бидат оформени, а потоа го усвоија Единствениот европски акт (ЈЕА) во 1987 година.

Оваа програма ги операционализира претходните три акциони програми. Во декември 1986 година, Советот донесе резолуција за зајакнување на еколошката акција на Заедницата, поддржувајќи го предлогот за четвртата програма за акција и нагласувајќи дека ја зајакнува соработката со животната средина во заедницата, ги зајакнува резултатите од минатото и создава рамка за ефективно дејствување во иднина. Последната фаза е резултат на усвојувањето на резолуциите и политиките

на ООН донесени на Конференцијата на ООН во Рио де Жанеиро во 1992 година. Во истата година беше усвоена Петтата програма за акција за животна средина симболично наречена „Кон одржливоста-заедницата еколошките политики и акции“ што со своите планови и активности, беше предвидено за периодот од 1993 до 2000 година нозабележбавно и неприфатливо вложување на животната средина. Исто така, се посветува внимание на одржливиот развој и важноста што ќе ја има во иднина. Следејќи пет акциони програми, во 2001 година ЕУ ја започна својата Шеста програма за еколошка акција, насловена „Наша иднина, наш избор“, во која беа идентификувани четири области на европската политика за животна средина за кои се потребни итни и сериозни активности и тоа конкретно во делот на биодиверзитетот, здравјето и квалитет на живот, отстранување на природните ресурси и проблемот со отпадот. Шестата програма за акција исто така ги идентификуваше седумте најранливи, клучни области и тоа: • Загадување на воздухот: заштита на животната средина со акцент на загадувањето на воздухот, е поддржано од воздух за Европа“. Основната идеја беше да се иницира ефективна акција во соработка со најголемите загадувачи и засегнати страни со цел да се постигне одржлив напредок во подобрувањето на квалитетот на воздухот. • Рециклирање на отпад: вклучува идентификување на клучните цели, како и можни унапредувања во областа на рециклирање • Искористување на ресурсите: рационално користење на ресурсите со развој на нови технологии • Заштита на земјиштето: истакнато како еден од најалармантните проблеми. Ерозијата на почвата, забрзаното загадување и нееколошката употреба и експлоатацијата на областите се наведени како особено загрижувачки. • Урбани средини: подобрувањето на сите аспекти на квалитетот на животот на луѓето во урбаните населби вклучува повеќе нивоа на координација на задачите, како што се урбанистичко планирање, квалитетот на воздухот и прашање на отстранување на отпадот во урбаните населби, пред се големи градови • Одржлива употреба на пестициди: со повлекување на најштетната и строга контрола на другите, особено е нагласена потребата за контрола на земјите кандидати за членство во ЕУ • Заштита на животната средина на морето: Европскиот брег и неговите мориња се загрозувани од повеќе извори: ирационален развој (економски и урбанистички), загадување и ирационален риболов. Конечно можеме да кажеме дека еколошката политика на ЕУ е во согласност со трендот на изразена еколошка свест, така што заштитата и подобрувањето на природната средина сè повеќе доаѓаат во првите редови на политиката на ЕУ, сочинувајќи над 30% од нејзиното законодавство.

Развој на еколошките политики во Србија

Посериозно справување со еколошката политика во Србија започнува кон крајот на осумдесеттите години на дваесеттиот век. Ова е период на кулминација на кризата во СФРЈ, која започна во 1985 година со

критичко преиспитување на концептот на социјалистичка самоуправа и напуштање на институционалните форми на нејзината организација. Тешката економска криза се прошири на политичко ниво, што резултираше со војна и распад на СФРЈ. Во рамките на реформите што беа спроведени по тој период, посебно внимание беше посветено на промените во областа на заштитата на животната средина, што е регулирано со голем број нехармонизирани федерални, републички и локални регулативи, кои резултираа со некоординирани и неповрзани активности на актерите на политиката за животна средина. Примената на многу сложена и разновидна маса регулативи создаде големи потешкотии во реализацијата на тогашното уставно загарантирано човеково право на здрава животна средина. Имено, 10 еколошки проблеми се разбираат во социјалистичката самоуправа како еден од важните социјални проблеми, но само преку политичката и научната мисла на владејачката структура. Во пракса, ситуацијата беше поинаква. Идејата за заштита на животната средина беше жртвувана во име на индустрискиот развој, урбанизацијата и решавањето на социјалните прашања (Надиќ, 2012). Министерството за Заштита на животната средина за прв пат е основана во Србија во 1991 година. Изврши задачи на државната администрација поврзани со: систем на заштита и унапредување на животната средина, заштита на природата, утврдување и спроведување на заштита на природните единици, заштита на природните ресурси од загадување, утврдување на услови за заштита на животната средина за изградба на објекти од посебен интерес на Републиката, инспекциски надзор во областа на заштитата на животната средина итн. (www.merz.gov.rs). Многу специјални закони од областа на заштитата на животната средина донесени во текот на седумдесеттите и осумдесеттите години на дваесеттиот век, престанаа да важат во 1991 година, со донесување на Закон за заштита на животната средина, кој се обиде на уникатен и сеопфатен начин да ја разгледа областа на заштита на животната средина. Одредени прашања и мерки за заштита на животната средина беа утврдени и со посебни закони (закони за вода, шуми, лов, земјоделско земјиште, итн.). Правната основа за управување со животната средина е утврдена со Законот за заштита на животната средина на Србија. Овој закон го регулира системот за заштита и подобрување на животната средина, управување со заштитени природни средства, мерки и постапки за заштита од штетни ефекти на активности врз животната средина, финансирање и организација на активности за заштита и подобрување на животната средина. Законот, исто така, јасно ги дефинира значењата на основните поими како што се: животна средина, природни и создадени работнички вредности на животната средина, екосистем, заштитен природен ресурс, природни реткости, бучава, емисии, опасни материи итн. (Миленковиќ, 2006) По промените од 5 октомври 2000 година, Законот за заштита на животната средина од 1991 година стана политички и концептуално застарен. Веќе во 2001 година беше изготвен нацрт-закон за заштита на животната средина од страна на Министерство за заштита на животната средина. Српската еколошка политика стана дел

од генералниот политички и економски проект и основната цел на владата, а тоа е влез во Европската унија. Обврската за усогласување на законодавството на Србија со *acquis communautaire* се споменува за прв пат во Резолуцијата за пристапување кон ЕУ, усвоена од Националното собрание во 2004 година. За време на актот, се наведува дека усогласувањето на прописите ќе биде приоритет во работата на Собранието, со воведување на посебни процедури за подобрување на ефикасноста на тој процес. Ова го значи почетокот на интензивно усогласување на еколошката политика, правната и институционалната рамка во Србија, со *acquis communautaire* во областа на заштитата на животната средина (Надиќ, 2012). Новиот закон за заштита на животната средина, кој беше донесен во 2004 година заедно со уште три други закони од оваа област, воспостави интегриран систем на заштита на животната средина во Србија. Овие нови закони за животната средина се во согласност со директивите на ЕУ за проценка на влијанието врз животната средина, стратешка проценка на влијанието, интегрираното спречување и контрола на загадувањето и учеството на јавноста (www.merz.gov.rs). Субјектите на системот за заштита на животната средина должни да ја зачуваат и подобруваат животната средина, во рамките на своите овластувања, се: Република, Автономна покраина, општина, односно град (единица на локална самоуправа), компании, други домашни и странски правни лица и претприемачи кои користат природни добра, ја загрозуваат или загадуваат животната средина (правни и физички лица), научни и стручни организации и други јавни услуги, граѓани, групи граѓани, нивни здруженија, стручни или други организации. Сите овие субјекти се должни да соработуваат едни со други и Републиката соработува со други земји и меѓународни организации. Важноста на подигнување на свеста за важноста на заштитата на животната средина преку системот на образование и воспитување, научно - истражувачки и технолошки развој, обука во процесот на работа, јавно информирање и популаризација на заштитата на животната средина. Во врска со ова, треба да се даде приоритет на системот за еколошко образование и воспитување. Еколошкото образование и воспитанието придонесува за формирање и развој на свеста на луѓето за потребата од зачувување на еколошката рамнотежа во човековата околина и опасностите што произлегуваат од нарушувањето на таа рамнотежа. Треба да обезбеди многу безбедно знаење за растечката деградација на животната средина и да укаже на 11 неопходност од рационално користење на природните ресурси, а сето тоа започнува на рана возраст, затоа улогата на образовните организации е многу важна во сите нивоа на стекнување знаење. За да може да се очекува и бара еколошко однесување од некоја личност, потребно е претходно да се едуцира еколошки (Мишковиќ, 1997). Новиот Устав на Република Србија усвоен на крајот на 2006 година потврдува дека секој има право на здрава животна средина. состојба Секој, особено Република Србија и автономната покраина, се одговорни за заштита на животната средина. Секој е должен да ја заштитува и подобрува животната средина. Според новиот Устав, природните ресурси, односно добрата

за кои е утврдено дека се од општ интерес, се во државна сопственост. Со укинување на социјалната сопственост, државата стана најважниот предмет на еколошката политика. Физички и правни лица можат да стекнат права над нив, а странските граѓани можат да стекнат право на концесија за природни ресурси и добра од општ интерес. На седницата на Собранието одржана во 2009 година беа донесени шеснаесет закони од областа на заштитата на животниот имот. Усвојувањето на овој пакет закони за животна средина е еден од условите за пристап на Србија кон Европската унија. Овој пакет закони треба да придонесе за подобрување на заштитата на животната средина и зголемување на отчетноста за негово зачувување и претставува чекор напред во усогласување со регулативите на Европската унија, но и воспоставување на поефикасни механизми за заштита на животната средина.

Elka VASILEVA, Ph.D.
Georgi TSOLOV, Ph.D.
Desislava BOTSEVA, Ph.D.

THE IMPORTANCE OF CULTURAL AND TOURIST INFRASTRUCTURE FOR ACHIEVING BALANCED SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN THE CONDITIONS OF THE EUROPE 2030 STRATEGY

The concept of balanced sustainable development is becoming increasingly important for creating effective policies that promote socio-economic progress in every area. European countries are facing a decade in which culture and tourism will form new functional areas. In this sense, the cultural and tourist infrastructure lay the foundation for development through opening and integration. This report seeks to identify the key factors that define an area as a cultural and tourist center. Another research task of this report is to present the progress made in the intelligent transformation of cultural heritage management and the realization of untapped resource potential.

Keywords: culture, tourism, regional development, Europe 2030

INTRODUCTION

The introduction, elaboration, maintenance and adaptation of the main national policies to achieve sustainable development of the national economy cannot be considered as a single act. The dynamics of global relations and the complexity of regional problems require all stakeholders to focus their resources and efforts on a continuous process of overcoming internal and external obstacles.

Modernity requires the adaptation of a new and modern approach in the policy making process, in every sector and aspect of the economies. In the context of this study, the research will naturally focus on the topic of cultural and tourist infrastructure. In this way, we will present the sector as an integral part of both the social and the economic development of the country.

This modern way of drawing up strategies, plans and projects makes it possible to meet both the traditional economic needs of increasing the competitiveness of regions and the modern requirements of the quest for innovation, digitalization, information and intelligent solutions.

Last but not least, it is necessary to examine the possibilities offered by modern approaches related to regional specialization. By applying this mechanism to develop strategies that are directly oriented towards the specificities of the region, it is possible to study its cultural and tourist potential in a targeted and precise manner. In this way, the foundations for the cultural and tourist specialization of the area are laid and the specific mechanisms that provide the best results are used. Although the concept of smart

specialization is widespread in the EU, there are still a number of untapped potentials. Interventions and relevant initiatives would be a strong impetus for future cultural and tourism development.

1. INTELLIGENT REGIONAL SPECIALIZATION OF CULTURE AND TOURISM

How can intelligent specialization be applied to culture and tourism [1]? To explore these possibilities, it is necessary to bring clarity to the concept. Smart specialization is a strategic approach to economic development through targeted support for research and innovation (R&D). This underpins the Structural Funds' investment in R&D as part of the contribution of cohesion policy to achieving the long-term growth and jobs objectives of the Europe 2020 and Europe 2030 strategies. Smart specialization involves a process of developing a vision, identifying competitive advantages, setting strategic priorities and using smart policies to maximize the development potential based on the knowledge of each region, whether weak, strong, high- or low-tech (Nikolov, G. 2019). It could also be seen as a strategic document to address socio-economic challenges. This is a means of improving the competitiveness of the economy, both in Bulgaria and in a number of countries. Smart specialization is so important for two reasons: it sets key priorities for policy and business, takes into account global trends and encourages companies to realize their true potential. It offers the opportunity to build on the strategic advantages of each area, which requires a clear communication policy, active stakeholder participation, a high degree of integration and linkages with international policies and programs.

Smart specialization strategies contribute to the Europe 2030 objectives, with a clear focus on the goals of sustainability and achieving smart and inclusive growth by strengthening the EU's regional and national research and innovation capacities.

Smart specialization is an innovation policy approach that aims to foster regional innovation, contribute to growth and prosperity and help regions to focus on their strengths. Smart specialization is based on partnerships between businesses, public institutions and knowledge institutions (e.g. universities).

The smart specialization strategy, introduced by Regulation (EU) № 1303/2013 of the European Parliament and the Council, is defined as: national or regional innovation strategies that prioritize building competitive advantage. SS develop the strengths of research and innovation by adapting them to the needs of the economy to find a coherent solution to new opportunities and market developments. The smart specialization strategy can take the form of (or be included in) a national or regional strategic framework for research and innovation.

The S3 Platform provides information, methods, expertise and advice on national and local strategies, promotes mutual learning and transnational cooperation, and contributes to the academic debate on the concept of smart specialization.

The smart specialization strategy must prioritize areas, sectors and economic activities where regions or countries have a competitive advantage or the potential to generate knowledge growth and bring about the economic transformation needed to address society's most important and pressing challenges, and the natural and built environment. The number and nature of these priorities will vary from region to region.

As can be clearly seen, all these aspects can be successfully applied in the context of cultural and tourist development. When we talk about these specific economic sectors, such an approach must take into account that when developing a strategy for intelligent specialization of culture and tourism, priorities should be set that can be changed or modified when the availability of up-to-date information recommends it. Priorities can be formulated in terms of knowledge areas or activities, subsystems within the culture and tourism sector. In this way, specific market niches, clusters, technologies or the scope of technologies are formed for specific social and environmental challenges or for the health and safety of citizens.

Europe 2030 focuses on the implementation of these strategies in several steps. To facilitate this process, the European Commission has published a handbook on the implementation of smart specialization strategies in the following order:

- the cycle of the entrepreneurial discovery process: from the choice of priority to the implementation of the strategy. What are the conditions for an effective and efficient discovery process? How can we make the process sustainable over time and how can we use it to narrow down common priorities?
- good governance: analysis of regional governance principles and challenges. Need to explore what governance mechanisms are needed to ensure that a wide range of stakeholders, particularly the business community, are involved in strategies.
- from priorities to projects: Selection criteria and procedures. Priorities are particularly important in smart specialization strategies, identifying projects and calls within priority areas in a way that best enables these areas to realize their innovation potential.
  - transnational cooperation and value chains.
  - monitoring - clarifying the role of monitoring, the nature of monitoring activities and the indicators to be used in S3 and providing indicative tables developed in different regions.

2. THE IMPORTANCE AND SIGNIFICANCE OF THE CONCEPT OF BALANCED AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT

The United Nations 2030 Agenda: Sustainable Development Goals, adopted by world leaders in 2015, is a global framework for sustainable development that sets out 17 quantitative and qualitative sustainable development goals. The 2030 Agenda is based on a global partnership involving all stakeholders and requires the mobilization of all means of implementation

and robust monitoring and review mechanism to ensure progress and accountability.

The evolution of Millennium Development Goals towards Sustainable Development Goals reflects the changing approach to global development. The new program and its progressive Sustainable Development Goals are universal and apply to all parties at all stages of development, based on national ownership and overall accountability. Multi-stakeholder partnerships are critical to achieving the Sustainable Development Goals (Vasileva, E. 2018).

In seeking sustainability in culture and tourism, we need to examine the extent to which the global sustainable development goals are integrated into strategic regional planning for the sector. It is particularly important to focus on the environmental dimension of sustainability. The authors agree that strategic planning plays a crucial role in the future of regions and is a reliable tool for the transition to sustainable development (Vasileva, E. 2021). Therefore, we are faced with assessing Bulgaria's potential to mobilize its available resources (managerial, spiritual, cultural, material, financial, and integration) to develop the most effective available "environmental" tools. Environmental policy should not be implemented only with the tools for management and administrative control but should also be added to the available scientific, financial, and technical means (Tanakov, N. 2021).

The European Consensus on Sustainable Development reflects the changing model of co-development for the 2030 Agenda and is a response to the more complex and interconnected challenges facing the world today.

The concept of regional sustainability, as well as the resilience of cities, is very relevant among regional researchers, who use it to understand and build ways for regional flexibility and the ability to sustain the economy and deal with crises. Regions and cities that can act and plan gradually for a sustainable future need to start today with a sustainable environment, sectors and current economic policies (Lyubomirova, V. 2021).

Sustainable development has long been at the heart of the European project. Today, it is necessary to focus on its implementation through sectoral policies and areas. Culture and tourism should also embrace a similar vision and benefit from the solid foundation for sustainable development that the EU offers. In this sense, policies related to tourism and culture will be in line with the UN 2030 Agenda. Age factors are part of regional development policies that could be linked to the components and links of the system for sustainable and integrated regional development (Tanakov, N. 2018).

This is complemented by a system of strategies, forecasts, programs and spatial plans that are developed and approved in a specific order and according to a specific procedure. Through the combination of natural, human, material and financial resources, the territorial potential is mobilized and regional development is implemented in an oriented development policy.

In terms of tourism and culture, development policy should not repeat the objectives of sectoral policies, but should shape its own by providing specific features for each local authority. In this case, such objectives and priorities

can address the sustainability of balanced and integrated development and the exploitation of intra- and inter-regional differences. In this sense, it is necessary to draw up separate strategic documents based on the intelligent specialization of the territory and serving the tourist and cultural development of the region.

3. CULTURAL AND TOURISM IN THE CONDITIONS OF THE EUROPE 2030 STRATEGY

The dynamics of global relations and the complexity of regional problems require all parties to pool their resources and efforts in a continuous process to overcome internal and external obstacles. This is fully applicable to areas of the economy that are considered "unproductive" and are realized through the creation and transmission of models that, in the view of the authors of the report, can be considered behavioral. Tourism and culture are precisely such areas of activity, and their adaptation and change depend equally on the values of those who have inherited, owned and managed them, and on those who have the attitudes and motives to use them. according to their purpose or not.

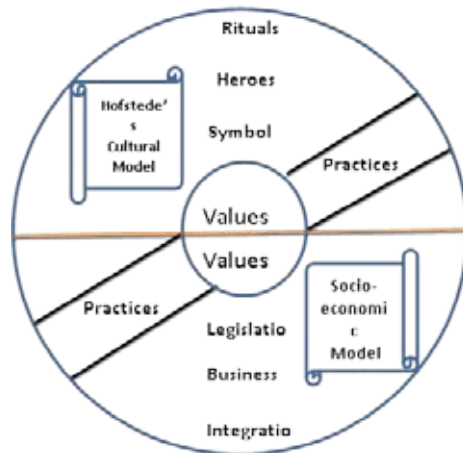

Figure 1: Elements of culture, author's adaptation of Heert Hofstede's model

Cultural and tourist sites (together and separately) are the main integration elements in a systemic and functional organization of regional, national and international nature. If today, in the conditions of objectively occurring globalization. We claim that national borders are blurred and sovereignty has lost much of its formative power, then the two tandems "territory and space" and "culture and tourism" translate and determine the behavior of communities. and individuals. This happens through the imposition of generally accepted practices and the formation of rules that go far beyond the national organization. Therefore, we believe that we are not faced with the need to make a clear distinction between national culture (Hofstede, H. 2013) (which

differentiates national values that determine the meaning of symbols, characters, and rituals) and cultural environment (practices embodying the degree of "Openness" of the socio-economic system).

If we look closely at the figure proposed by the authors of the paper, we will see that Heert Hofstede's approach (widely used in corporate management practice to search for and overcome intercultural differences) is of low applicability when we analyze modern socio-economic models. Such a key model suggests the achievement of balanced and sustainable development in various aspects of the national economy.

Since 2007, Bulgaria is a member of the EU - a community of countries that is saturated with an immeasurable number of areas of integration, among which culture and tourism have the potential to build the fastest and most efficient networks. The complex effect of the accession process can be sought in several ways:

- restriction of covert economic activity, the existence of which is a prerequisite for the spread of corrupt practices;
- changing the scope of business transactions having the character of "domestic trade" by abolishing the customs regimes between the member states of the Union;
- increase of the foreign investments and the entry of large international companies on the Bulgarian market in several sectors, as in the prevailing cases this has led to the perception by the Bulgarian entrepreneurs and managers of the European practices of good governance;
- the gradual withdrawal of the state and an increasingly effective result of the efforts for internal self-regulation in the various branches and sectors of the economy, the adoption of codes of ethics, principles, and rules of business conduct.

In the spheres of culture and tourism, a number of specific processes of evolution of concepts, change in public attitudes and generally accepted truths, qualitative development of the accumulated new knowledge has taken place in Bulgaria.

However, the general effects and the specific sector processes have not yet fulfilled the goals and tasks of the Socio-economic model for balanced and sustainable development in Bulgaria, although objectively speaking, there is no alternative. Normative, economic, and integration "practices" (see Figure 1) affirm the concept of sustainable development as generally accepted for the future of the world. The challenge for us all is to look at the Concept not as a theoretical setting, but as a collection of unique working mechanisms and tools for each participant. Some of them may be based on the market and its mechanisms (economic levers such as eco-taxes and emissions trading), others may be triggered by international agreements (Rio +, Global Compact, Green Deal), and others may be functional and systemic elements of the socio-economic environment that needs to be transformed into a qualitative direction.

We pointed out that culture and tourism have three key and mutually pre-supposing and overlapping characteristics: they are mostly non-productive,

have integration potential, and effectively create networks. These important characteristics are due to the connecting role of the infrastructure—first of all, their specific infrastructure, and then their ability to use any other. Infrastructure (as a whole or as elements) is a key factor for achieving sustainable development in the era of globalization and depends very much on its ability to transform. And in terms of cultural and tourist infrastructure, we have the following opportunities:

- Greater adaptability—specific and general infrastructure can result in a wide range of supply and outsourcing solutions, as well as direct and indirect users; Adaptability synchronizes the values of groups and individuals, encouraging them to implement unique ideas that enrich the socio-economic environment and increase its resilience to changes in market conditions.
- creating a portfolio of diversified services—the customer service organization should respond to a variety of specific needs. Achieving balanced sustainable development is influenced by: the formation of unique abilities and experience; the expansion of knowledge sharing networks; creating a connection between community values and resources (or abandonment of such) for their achievement;
- diversity of points of view and approaches—the organization of cultural and tourist infrastructure makes it possible to offer effective business strategies that increase the satisfaction of consumers of products and services from all sectors and industries of the economy;
- new levels of efficiency—the cultural and tourist infrastructure allow us to realize different types of individual and group potential. As an element of the environment, they support the development and implementation of a system of incentives that increase productivity, profitability and return on investment.

CONCLUSION

Tourism as a specific type of economic activity is characterized by some features. Tourism is characterized by a predominantly service nature, expressed in the provision of various services (basic and additional).

A unique feature of tourism, however, is that it does not move goods and services to consumers, as in all other economic sectors (even in those with a predominant share of services—insurance and banking, health, education, utilities, household services, hairdressing, dry cleaning, etc.). In tourism, there is a movement of consumers to the sites in order to visit them. These are primarily tourist resources that are stationary.

The long and complex path of tourism development from antiquity to the present day has turned it into a complex and highly intellectualized industry. Tourism is not an independent industry; it is related to various industries and sub-sectors of material production and services. It employs many managers and executives with various and specialized qualifications. Despite the fact that it employs a significant number of workers (due to the predominant

production of services), a typical challenge for tourism is to overcome the low degree of automation and mechanization.

In the context of strategic formulations with a horizon of 2030, smart solutions and digitalization of tourism should reach a very high level in terms of the use of modern communications, reservation systems, online payments, Internet advertising and information pages, etc.

REFERENCES

[1] Platform for intelligent specialization of the EC. <http://s3platform.jrc.ec.europa.eu>.

Nikolov G., Vasileva E., Botseva D. (2021) Methodological Aspects of Strategic Regional Planning for Achieving Sustainable Development in Bulgaria. In: Jeon HY. (eds) Sustainable Development of Water and Environment. ICSDWE 2021. Environmental Science and Engineering. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-75278-1_28

Tsolov G., Tanakov N. (2021) From Convergent to Ecological Transition—Challenges for the Management and Regional Development of Bulgaria. In: Jeon HY. (eds) Sustainable Development of Water and Environment. ICSDWE 2021. Environmental Science and Engineering. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-75278-1_24

Nikolov, G., Vasileva, E. (2018) Usuvurshenstvane na politikite za ikonomicheskoto razvitie na regionite. Natshionalna nauchna konferentshiya: Regionalna ikonomika i ustoychivo razvitie, tom 1, izd. Nauka i ikonomika, p. 78-85. ISBN 978-954-21-0956-3

Nikolov, G., Lyubomirova, V., Suryanto, T. (2019) "Building an integrated regional approach in the new programming period 2021-2027". III International Conferenc "Regional development and crossborder cooperation". Serbia, Pirot 2019. ISBN 978-86-900497-2-1

Nikolov, G. (2019) Innovations as a factor for regional growth. Международната научна конференция „Тенденции в управлението на Регионалното развитие и сигурността“. ISBN 978-619-232-265-6

Tanakov, N. GREEN GROWTH AND STIMULATING ECO-INNOVATION, Proceed-ings of Scientific Papers, contains from the International Scientific Conference-Trends in Regional Development and Security Management, PC-UNWE 2018 Sofia BG, pp. 69-79, ISBN 978-619-232-265-6

Lyubomirova, V. 2020. "Social Innovations between Politics and Policy," Godishnik na UNSS, University of National and World Economy, Sofia, Bulgaria, issue 1, pages 265-283, December.

Hofstede, H. "National cultures, organizational cultures, and the role of management", p. 383-387, https://www.bbvaopenmind.com/wp-content/uploads/2013/02/National-Cultures-Organizational-Cultures-and-the-Role-of-Management_Geert-Hofstede.pdf

Fedorova M.S., PhD,
Deputy Head of the Municipal Environment and Service Sector Economics
Department, Moscow Witte University, Moscow, Russian Federation
FedorovaM1@yandex.ru

RUSSIAN TOURIST BRANDS

Abstract. Intercultural interaction can become negative and cause serious damage to national culture in the context of globalization. The development of territorial brands is one of the possible responses to the globalization process in tourism sphere. A territorial brand, unlike a product brand, cannot be created from scratch, since it is based on the already existing identity of the territory. Geo-branding has great potential for the development of the territory, detaching it from other regions, promoting its tourism products to the market.

Key words: geo-branding territorial brand, territorial symbol, brand components, territorial positioning levels, organizational models.

Tourism has been an important form of cross-cultural interaction, a means of various national cultures interpenetration and mutual enrichment throughout the whole human history. Cultural contacts that contribute to the mutual enrichment of cultural exchange are the integral part of historical process.

The modern period is characterized by qualitative changes in the process of cross-cultural interaction. Intercultural contacts have become the world integration and unified system of world ties formation factor.

Intercultural interaction can become negative and cause serious damage to national culture in the context of globalization. In a number of cases, the dialogue principle in intercultural contacts is lost. The cultural values of one nation that lays claim to the leading economic and cultural role penetrate into another. Such penetration can be voluntary owing to the imitation and borrowing of the "advanced" culture values or violent, expansionary.

In a person's mind the idea of a tourist region is as a rule inextricably linked with its territorial symbols. Such symbols become objects of tourist interest and identify a tourist region in the market of various tourist products. Geo-branding development work is a response to the globalization process.

The following advantages of geo-branding can be highlighted:

1) geo-branding helps the consumer to decide on the destination and tourist product. Tourist market is characterized by high consumer involvement in the tourist product choice. It is related to several factors: significant risks (the tourist market instability, security threats, subjective risks, etc.) and the high cost of the tourist product;

2) geo-branding contributes to the reduction of intangibility and immateriality factor influence on the tourist product. Territorial symbols make it possible to visualize the information about a tourist destination. The more the image of the territory coincides with the tourist's "I-concept", the faster and more willingly the consumer makes a decision to purchase a tourist product;

- 3) geo-branding ensures the coherence of the region's tourism industry representatives;
- 4) geo-branding ensures the transfer of collective experience and knowledge to the next generations;
- 5) geo-branding makes it possible to reduce the decision-making risks on the formation of new territorial tourism products (event calendar, new routes, etc.);
- 6) geo-branding makes segmentation easier.

The first city in Russia to introduce a territorial brand was Perm. The logo in the form of Russian letter “П” in red colour and the slogan “Simple, understandable, repeatable” (Figure 1) was put forward by designer Artemy Lebedev in 2009. Perm’s corporate font called “Permian” and the Perm Region Government’s corporate identity elements were also developed.

The brand’s concept caused a mixed reaction of local residents, and in 2014 it was replaced by the tourist project "Perm Velikaya” (Perm the Great) (Figure 2), which appeals to the region’s traditional symbols. The new logo depicts a bear that can also be found on the coats of arms of Perm and Perm Region. In addition, different logos for active, cultural and cruise tourism have been developed: "The Land of Adventures", "The Land of Legends", "The Land of the Great River". In 2015, the project won the competition “Tourism Brand: Best Practices 2015”.

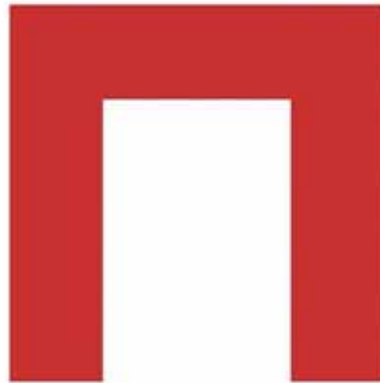

Figure 1 – Perm’s logo by Artemy Lebedev

Figure 2 – The “Perm Velikaya” (Perm the Great) tourist project’s logo
 * too many impressions

In February 2015, the Federal Agency for Tourism (Rosturizm), initiated an All-Russian idea contest for the creation of a logo and slogan "Russian Tourist Brand" in order to promote Russian Federation in the world tourism market. Finally, the winner of the competition was the suprematist concept under the slogan "Whole world within Russia" (Figure 3). The concept is presented in the form of its idea description, slogan and visual image.

Figure 3 – Russian tourist brand

The concept "Whole world within Russia" consists of different geometric shapes that are associated with a specific region of Russia: Kaliningrad, Crimea, the Caucasus, Siberia, Chukotka and Kamchatka. Several variants of the logo in different colors were presented: lilac, orange, green and red. It was expected that the corresponding trademark would be registered, and the company would enter a new stage - the development of a brand book. But in November 2019, Rosturizm announced a competition for visual identification system and guidelines for the Russian tourism brand corporate identity development. Branding agency "Plenum" has won the competition. The project was worth 3.8 million rubles. However, the public criticism of the concept itself as well as the system of public tenders holding continues unabated. That fact indicates the problem's urgency.

The logo is the brand's visual component. Unlike a product logo, a tourist logo, while it is important is not a territory's key element. It performs a service function, embodying the main emotions of the brand and acting as the main identifier of its recognition in the eyes of the target audience. Some territorial brands of Russia successfully build their promotion strategy without a logo. These regions include the city of Myshkin, Yaroslavl Region, which is a popular tourist destination not only among Russian tourists, but also among foreign ones. The idea of the brand, which follows from the name of the city, is not dominant. Myshkin also positions itself as a "city of a classical province", "a small city of a great country", "a capital of pilots".

Another element of a geo-brand is the content component that implies the main idea (mission) of a brand. The idea reflects functional and emotional values of a brand. This includes positioning concepts, slogans, etc. For example, the Yaroslavl Region is promoting the brand "Yaroslavia. Central Russian Gardarika" (Figure 4). Gardarika is the Old Norse term used in medieval times for the states of Rus', known in Northern Europe since the 12th century. In the concept developers' opinion, this name is understandable for foreign tourists and investors and reflects the idea of uniting 12 ancient Russian cities in the region. The slogan "Yaroslavia. Russia's Decoration", reflects rich craft traditions of the region (Figure 5).

Figure 4 – The Yaroslavl Region brand “Yaroslavia. The Central Russian Gardarika”

Figure 5 – The Yaroslavl Region brand “Yaroslavia. Russia’s decoration”

In the process of territory positioning, the following levels are distinguished:

- historical idea of the territory, its features and differences. For example, “Ivanovo is the city of brides”, “Serpukhov is the textile capital of Russia”, etc. In the minds of many foreign visitors Russia has always been associated with bears. This idea was formed back in the 16th century because of the foreign travelers. This stereotype has been firmly ingrained in the minds of many foreigners;
- the current view of the territory, i.e. how the region is perceived in by the world, the country and the region itself;
- the target model, i.e. how the region or country would like to see itself, the future image.

Territorial identity, unlike commodity one, cannot be created from scratch, since it already exists regardless of branding plans. Consequently, the process of a territorial brand development is much more complex and multifaceted, and is connected with identity revealing. It is important that the territorial identity should be adapted to its coherent image among external audiences in the best possible way.

The historically formed and current territorial concept can be used as the basis for geo-branding, or, on the contrary, become an obstacle for a new modern territorial brand formation. Territorial marketing strategy development implies the coordination of branding concept and territorial identity. A new territorial identity cannot be formed without taking into account the existing one. The challenge is to reveal this identity and correct it, if necessary.

Three main organizational models are realized in Russian tourist brands development:

- 1) administrative model. In this model, the geo-brand development initiative is taken by state or municipal authorities. Some Russian regions follow this path due to the lack of private initiative. For example the Yaroslavl

Region Tourism Department initiated the above mentioned brand “Yaroslavia. Central Russian Gardarika”.

2) business model. In this case, brand formation initiative is taken by business structures. Kostroma region can serve an example. The first to appreciate the territorial brand’s potential were private investors. In 2003 they registered the brand “Berendeeva Snegurochka” (The Berendei Snow Maiden). In 2008, a private tourist complex "Snegurochka’s Terem" (house) was opened in Kostroma. In 2011, the brand Snegurochka’s Terem was officially issued. Later, the city administration paid attention to this aspect of territorial development. Soon after it the first program for the “Kostromskaya Snegurochka” brand development was launched following the city administration order. Since 2013, Snegurochka’s municipal residence has been working. In 2016, after long judicial proceedings, Snegurochka’s Residence trademark (service mark) was officially registered and transferred to the copyright holder, the municipal budgetary institution Vozrozhdenie.

3) civilian model. Geo-branding is initiated by the local public structures or individual citizens. This model has been successfully implemented in Russian city of Myshkin.

Coordination of all stakeholders’ positions is one of the most difficult parts in territorial brand formation. Experts note that governmental agencies are the most effective in geo-branding and territorial image development. As it has been mentioned above, the civilian model in geo-branding can also be effective. However, the increased territorial branding activity is impossible without the public sector participation that takes on a coordinating or intermediary role.

References

1. Berger P. Four Faces of Global Culture // National Interest. – 1997. – Vol. 49. – P. 23-29.

2. Hankinson G. Relational network brands: Towards a conceptual model of place brands // Journal of Vacation Marketing. – 2004. – Vol. 10, n 2. – P. 109-121.

3. Hankinson G., “Destination brand images: a business tourism perspective // Journal of Service Marketing. – 2005. – Vol. 19. – n°1. – P. 24-32.

4. Wells L.T. Jr., Wint A.G. Marketing a country: promotion as a tool for attracting foreign investment [Electronic source] – Available at: http://www-wds.worldbank.org/servlet/WDSContentServer/WDSP/IB/2000/05/25/000094946_00051005302185/Rendered/PDF/multi_page.pdf

5. Anderson M. Political and organisational factors and challenges of nation branding: the case of Sri Lanka [Electronic source] – Available at: <http://www.mfs.nu>.

6. Novikova M.S., Novikov A.N. Positioning of territories symbols in the public consciousness of the Russian people, as a mechanism to increase the

investment attractiveness [Electronic source] // Internet journal «Naukovedenie». – 2014. – № 3 (22). – P. 324-329.

7. Fedorova M.S. Tourism in small cities development. // The Russian Federation socio-economic development potential under the new economic conditions. Collection of scientific works. – M., 2015. – P. 442-449.

Sergey Samarkin,* Candidate of Historical Sciences, ssamarra@mail.ru
Pavel Shabley,** Candidate of Historical Sciences, pavel-shablei@list.ru

RELIGIOUS RITES IN OLD CEMETERIES OF KUSTANAY REGION: PROBLEMS OF STUDY IN THE CONTEXT OF A PANDEMIC

The article examines the religious ceremonies that the believers organised in their cemeteries (Orthodox and Muslim). Many cemeteries acquired the functions of a sacred space, an object of pilgrimage to the graves of pious religious figures. In the turning points of history, associated with the atheistic policy of the state, the closure of mosques, churches, many believers tried to maintain their connection with the religious tradition – they gathered in cemeteries and performed the most important religious rites. The study of these practices is of great interest to researchers, since they demonstrate how cultural diversity was formed and maintained in different historical conditions. In the context of the coronavirus pandemic, this topic is of particular relevance. Thanks to the variety of resources (electronic, monuments of material culture, written sources) and methods of work (critical analysis of texts, comparative historical method, interviews), historical science continues to actively develop despite the limitations.

Key words: Orthodox cemetery, Muslim cemetery, sacred space, religious procession (*Krestnyi hod*), pilgrimage, *Qurban Bayram* (arabic *Id al-Adha*)

The coronavirus pandemic has had a serious impact on the lives of researchers. Contacts within the scientific community, as a rule, began to be limited to the online format. However, the process of research activity itself did not become limited and selective because of this. Using our article as an example, we will demonstrate that even in conditions of isolation and quarantine, it is possible to successfully combine different approaches and research methods with the possibility of attracting a large arsenal of materials and resources. On the one hand, we can use information from digitized sources posted on the Internet, and on the other hand, we can conduct interesting field research. All this is complemented by work in local archives. That is why the problematics of our research includes the study and comparative analysis of local historical and cultural diversity. Cemeteries of Kustanay region are an integral part of this diversity. They were not just a burial place for people. Many cemeteries acquired the functions of a sacred space, an object of pilgrimage to the graves of pious religious figures. In the turning points of history, associated with the atheistic policy of the state, the closure of mosques, churches, many believers tried to maintain their connection with the religious tradition – they gathered in cemeteries and performed the most important religious rites.

---

* Professor of the Kustanay branch of the Chelyabinsk State University.

** Associate Professor of the Kustanay branch of the Chelyabinsk State University.

The settlement of Nikolaevskoe (since 1885 – the county town of Nikolaevsk, since 1895 – the city of Kustanay), founded in 1879 on the left bank of the Tobol River, turned in the mid-1880s into a major socio-economic and cultural center of the Turgay region.³ In 1886, the trade turnover of the town was 460 thousand rubles. There were 115 commercial and industrial establishments in Nikolaevsk.⁴ Thanks to the intensive influx of immigrants (mainly Russian peasants from the central provinces of the Russian Empire),⁵ the county center was noticeably improved. There were 1,558 residential buildings in the town,⁶ in which 14,095 people lived: 13,672 Orthodox residents, 269 Muslims, 145 Old Believers (*Starobryadtsy*) and 9 persons of Jewish nationality.⁷ The population performed the main religious rites and ceremonies in the Orthodox Church and the Muslim prayer house, opened in 1882.⁸ Cemeteries played an equally important role in the religious and social improvement of the town. In 1879, an Orthodox cemetery appeared in the area of the present Victory Park (*Park Pobedy*).⁹ A few years after the founding of the Tatar Sloboda (in the 1920s, *Narimanovskaya Sloboda*) in 1882, a Muslim cemetery appeared in the southwestern part of the town behind the *Äbil-say* ravine.¹⁰

In 1914, the city council (*Gorodskaya Duma*) made a decision to close the old Orthodox cemetery due to the fact that it is located less than a hundred *sazhens*¹¹ (hereinafter, measures of length are given according to the source. – S.S., P. Sh.) from the town buildings. This was contrary to the Medical Regulations and the rules of sanitation. Instead, it was planned to open two new cemeteries: one near the monastery, the other between the prison and the *Arkhipova* mill.¹²

Since cemeteries were an important indicator of the religious life of the population, it should be illustrated with specific examples. In 1898, an interesting article was published in the Orenburg Diocesan Gazette (*Orenburgskie eparkhial'nye vedomosti*), containing, in particular, a description of the religious procession (*Krestnyi hod*)¹³ to the local Orthodox cemetery in the city

---

3 Kustanaiskaya oblast': proshloe i nastoyashchee. Ed. by I.K. Ternovoi. Part 1. Kustanay, 2003. P. 54-57.

4 Obzor Turgaiskoi oblasti na 1886. Orenburg: Printing house B. Breslin, 1887. P. 5.

5 In 1886, more than 14 thousand Slavic-speaking immigrants lived in Nikolaevsk. Ibid. P. 6.

6 Ibid. P. 14.

7 Ibid. P. 29.

8 Russian State Historical Archive. F. 821. Op. 8. D. 688. L. 68.

9 N. Zdorovets. Mesto, yavlyayushchee soboi pechal'nyi vid // Nasha gazeta. June 12, 2007. P. 7.

10 Z. Makhmutov. Istoriya Tatar Kustanaya i Kustanaiskoi oblasti (8 - 21 centuries.). Kazan', 2021 (in press). P. 15.

11 Russian measure of length equal to three arshines (2.13 meters).

12 Kustanaiskoe stepnoe khozyaistvo. 1914. No. 9. P. 3.

13 A solemn church procession with a large cross, icons and processional banners. The procession can take place both inside the temple and outside it. For example,

of Kustanay. This procession was timed to coincide with the 900th anniversary of Christianity in Russia. At the cemetery, a prayer service was served with an acathistus to the holy Equal-to-the-Apostolic (*Ravnoapostol'skii*) prince Vladimir, and a general requiem was performed.¹⁴

Outside the town, far from Orthodox churches and in the absence of their own priests, the religious life of Russian settlers acquired a slightly different character. Thus, the priest and missionary F. Sokolov, who travelled through the vastness of the Turgay region in 1892-1895, drew attention to a number of peculiarities. First, almost all Christians living in the Kazakh steppe die without confession, communion and funeral service. Secondly, some Orthodox Christians who settled in Kazakh villages (*awls*) buried in local Muslim cemeteries.¹⁵ Although at first glance we observe the conflict-free coexistence of different cultural traditions and their mutual adaptation in relation to each other, in reality everything was not so simple. According to the evidence of Orthodox missionaries, there were no crosses on such burials at all, because the Kazakhs broke them right there.¹⁶ Such behaviour, of course, is not an underlined manifestation of cultural conflict between different ethno-confessional groups. The mere installation of a cross in a Muslim cemetery, as well as the placement of other symbols not related to Islam, offend the feelings of believers and are strictly prohibited by Islamic law. Naturally, such circumstances could not leave the Orthodox priests indifferent. So, in the *awl* of *Sazd*, located 120 *versts*¹⁷ from Kustanay, on the instructions of F. Sokolov, new crosses were made, and the religious procession was organized to the cemetery, where these new crosses were erected and a requiem was served.¹⁸ In fairness, it should be noted that this was not the case everywhere. In one of the *awls* of the Nikolaevsk district of the Turgay region, the missionaries drew attention to the burials of fourteen Orthodox Christians. The crosses were intact. Only there was no fence or moat around the cemetery.¹⁹

A few words should be said about the religious rites that Muslims adhere to when visiting their cemeteries. On holidays, after performing Eid Namaz

---

from temple to temple, from village to village, to the burials of the dead, that is, in the cemetery.

14 P. Gordeev. Gorod Kustanay // Orenburgskie eparkhial'nye vedomosti. 1898 // http://kostanay1879/ru/index.php?option=com_content&task=view&id=4552&Itemid=46.

15 F. Sokolov. Pravoslavnyi missioner v Kirgizskikh aulakh Turgaiskoi oblasti // Orenburgskie eparkhial'nye vedomosti. 1895. No. 24// http://kostanay1879/ru/index.php?option=com_content&task=view&id=4530&Itemid=46.

16 Ibid.

17 Russian measure of length equal to 1.06 kilometers.

18 F. Sokolov. Pravoslavnyi missioner v Kirgizskikh aulakh Turgaiskoi oblasti // Orenburgskie eparkhial'nye vedomosti. 1894. No. 9// http://kostanay1879/ru/index.php?option=com_content&task=view&id=4530&Itemid=46.

19 Poseshchenie svyashchennikom russkikh poselenzev v kirgizskikh aulakh Nikolaevskogo uezda Turgaiskoi oblasti // Orenburgskie eparkhial'nye vedomosti. 1892// http://kostanay1879/ru/index.php?option=com_content&task=view&id=4529&Itemid=46.

(*arabic 'Id al-Fitr*)²⁰ believers practice visiting the graves of their relatives, offering *du'a*²¹ for them. The reading of the Quran at the grave is spreading. It is believed that this rite contributes to the acquisition of a reward both for the one who reads the Suras of the Quran and for the deceased. However, many theologians (*arabic 'ulama*) consider the practice of reading the Holy Text in cemeteries to be a condemned or forbidden innovation (*arabic bid'at*).²²

During the Soviet period, especially from the end of the 1920s, the state's repressive policy towards religion intensified. In 1931, the White Mosque was closed in Kustanay. A year later, the same fate befell *Krasnaya* in Nari-manovka.²³ Many religious communities, due to the lack of mosques and officially approved mullahs, began to function illegally. At this time, the role of the cemetery increases. It becomes that social niche – a place of support and hope in a person's life, visiting which strengthens the connection of believers with religion. The evidences of the Muslims themselves confirm this. "In my youth," says Makhmut Latypov, "it was forbidden to go to the mullahs. Komsomol members and vigilantes (*druzhynniki*) chased us. The believers were hiding. Prayers were read on the graves in secret."²⁴

The state sought to establish control over the most important Muslim holidays. In 1947, N. Sabitov, authorized by the Council for Affairs of Religious Cults (*upolnomochennyi Soveta po delam religioznykh kul'tov*) under the Council of Ministers of the USSR for Kazakhstan, prescribed to his subordinates (that is, *upolnomochennym* from the regions – S.S, P. Sh.) the following: "The Muslim holiday *Qurban Bayram* is approaching to be held on October 25 [1947]. If people who do not have registered mullahs and registered mosques turn to you for permission to hold prayer meetings on the day of this holiday, then give them a refusal."²⁵ Obviously, having lost all hope of obtaining such permission, Muslims held prayer meetings in the cemetery illegally. Therefore, regarding *Qurban Bayram*, Kh.Aitlenov, *upolnomochennyi* by the Council for Affairs of Religious Cults under the Council of Ministers of the USSR for the Kustanay region, reported that the Muslims of Kustanay organised a meeting at the cemetery. The number of participants is no more than a hundred person; there was no mass slaughter of animals (*uboi skota*), except for some cases by people who came to the city from the Amangeldy district.²⁶ This kind of report, especially if we compare it with the real state of affairs, leads to several interesting conclusions: first of all, there is a picture of how the authorities, despite official violations

---

20 Prayer performed on the holidays of *Qurban Bayram*.

21 A supplication, that is, an appeal to Allah.

22 See: Chteniya Korana na Mogilakh (mneniya) // www.islam-portal.ru/communication/stat/100/1824/

23 Makhmutov. *Istoriya Tatar Kustanaya i Kustanaiskoi oblasti (8 - 21 centuries)*. P. 88.

24 *Ibid.* P. 90.

25 State archive of Kustanay region. F. 268. Op. 11. D. 73. L. 72.

26 *Ibid.* P. 48.

of the law by Muslims, demonstrated a certain neutral attitude towards the observance of religious traditions. And they even supported such violations to some extent. Why did this happen? In our opinion, this tendency was especially pronounced in the first post-war years. If we pay attention to another kind of documents – requests and petitions of Muslims to open mosques – then they noticeably contain promises and even calls for observing the state-guaranteed religious tolerance, as well as an indication of the contribution that Muslims made to the common victory over Germany.²⁷ Such appeals, of course, were not the usual rhetoric, calculated to try to awaken sensitivity among officials and party bureaucrats (*partiinaya buroktatiya*). Indeed, after the difficult 1930s, associated with the repressive policy of the authorities in relation to Islam and its institutions, during the Great Patriotic War (*Velikaya Otechestvennaya Voyna*), the activity of the Muslim spiritual figures were actually legalized. Several mosques were opened. In 1943, the Central Asian Muslim Religious Administration was formed.²⁸ Thus, the state at the legislative level confirmed its adherence to the policy of religious tolerance. The disruption of this balance in the post-war years could lead to open indignation on the part of Muslims, which, in principle, would exacerbate a number of other more important problems for the Soviet state: national, economic, collective farm development (*kolkhozhoe stroitel'stvo*) and much more. At the same time, it was necessary to outline another picture, more convenient from a socialist point of view; Soviet society is gradually abandoning religion and is striving to direct all its forces towards building communism. That is why the reports of some *upolnomochennykh* often concealed the true state of affairs in the field of region and reflected some general artificially constructed picture of what was happening. Therefore, in October 1947, Turkbenbaiev, *upolnomochennyi* by the Council for Affairs of Religious Cults under the Council of Ministers of the USSR for the Kustanay region, reported that the holiday of *Qurban Bayram* did not affect collective farm production, since Muslims did not celebrate it.²⁹

Of course, if the situation in the city was to some extent under the control of the local authorities, then what can be said about the remote districts. In 1947, special teams were created in the Kazakh SSR to check the state of ideological work (*ideologicheskoi raboty*) in the field. With regard to religious cults, they, in particular, were ordered to establish: “*Are there ishans*,”³⁰

---

27 Let us draw the reader's attention here to the statement [of June 14, 1948] by the Muslims of the city of Kustanay, addressed to the Chairman of the Supreme Soviet (*Verkhovnyi Sovet*) of the USSR N.M. Shvernik. It contains the following words: “We are citizens of the working people of the USSR carry out our religious line freely according to our conviction according to the Great Stalin Constitution (1936 – S.S., P.Sh.) ... We must help in the restoration of the national economy and help the families of the victims on the *Otechestvennom fronte*, disabled people. For this we need a building for prayer.” See: *Ibid.* L. 251.

28 Eren Tasar. *Soviet and Muslim: The Institutionalization of Islam in Central Asia, 1943-1991*. OxfordUniversityPress, 2017. P. 50-55.

29 State archive of Kustanay region. F. 268. Op. 11. D. 73. L. 76.

30 The title of a person who is called the leader of the Sufi brotherhoods. However,

murids,³¹ *bakhshi* (healer, bard), if there are, then what is their activity?” Clause No. 9 of the instruction contained an even more specific instruction: “Are there any sacred places (*mazars*³², *mines*), and what is the attitude of the population towards such places, have these places turned into sources of income for individuals.”³³ The results of the check, recorded on October 19 (that is, already 16 days after the adoption of the aforementioned instructions), affirmatively informed the leadership of the republic that “no *healers*, *ishans* and *murids* were found in the Kustanay region.” In addition, it was not possible to identify sacred places – *mazars*, *ziyarats*³⁴, and *mausoleums*³⁵. Was it really so, or are we dealing with the usual bureaucratic formality? In fact, there are several places especially revered and holy for Muslims on the territory of the Kustanay region. Some of them appeared in the 18th – 19th centuries³⁶ and, obviously, retained their religious significance throughout the Soviet era. One of these places is the *mausoleum* or *ziyarat* of Ghabdullaūli Satıbaldı Ishan (1826-1898), located at the old Muslim cemetery of the village of Amangeldy, Amangeldy district, Kustanay region. After the death of this person, Muslims began to consider him a holy (*arabic avliya*). From the end of the 19th century to the present day, Muslims make a pilgrimage to the grave of Ishan and ask him for healing from various diseases.³⁷ It should be noted that the son of Ishan, Faizulla kari Satıbaldı Ishan, is buried in the same mausoleum. In the documents of the Soviet era, he was placed into the category of the so-called “wandering” (*brodyaschikh*) mullahs. Faizulla Ishan read sermons among the population, performed religious rituals, without official permission from the Central Asian Muslim Religious Administration.³⁸ We have practically no doubts that Faizulla Ishan was the caretaker behind his father’s mausoleum. This kind of practice was widespread not only among the Kazakhs, but also among the Siberian Tatars. Caretakers observe the physical condition of the place of worship, organise *tawap* (rituals associated with the veneration of this monument), and serve a

---

the status of *ishan* did not necessarily require Sufi practice. To assert their authority, the *ishans* could trace their own genealogy to the so-called holy families (*sayyids*, *khojas*) associated with the early history of Islam. In addition, to enter into family relations with influential Kazakh clans and even inherit their title. See about this: Allen Frank. Gulag miracles: Sufis and Stalinist Repression in Kazakhstan. Vienna, 2019. P. 33-40.

31 Follower a Sufi master.

32 Tomb, Muslim saint’s tomb.

33 State archive of Kustanay region. F. 268. Op. 11. D. 73. L. 75.

34 The graves of saints, *shaykhs*, especially honored people. Around them, as a rule, a mausoleum was built. A pilgrimage to these places is also called *ziyarat*.

35 State archive of Kustanay region. F. 268. Op. 11. D. 73. L. 76.

36 I.A. Castan’e. Drevnosti Kirgizskoi Stepı i Orenburgskogo kraja. Almaty: Dayk-Press, 2007. P. 127-145.

37 K. Gerasimova. V Stepnom krau ikh imena izvestny // Kostanay-Agro. September 6, 2019. P. 6.

38 StatearchiveofKustanayregion. F. 268. Op. 11. D. 73. L. 265.

ritual meal in memory of the buried saint.³⁹ Therefore, we again see a picture of how cautious one should treat the documents of the *upolnomochennykh* and institutions that supervised the affairs of religious cults, and not only because of ideological factors and the specifics of the current conjuncture. The fragmented nature of the information of the *upolnomochennykh* was often associated with the usual incompetence and bureaucratic formalism. Therefore, we agree with the opinion of researchers who believe that most of the religious life of the population proceeded outside the direct control of the authorities.⁴⁰

Compared to Muslims, the religious life of the Orthodox, at least in the territory of Kustanay, was less constrained. If only because the Orthodox community was officially registered, and there was a temple in the city that allowed believers to gather to perform basic religious rituals. Nevertheless, during the Soviet period, local cemeteries continued to play an important role in the implementation of religious practices of the population. Thus, one of the most significant events in the life of believers took place on June 18, 1975. On this day, the remains of Bishop Timon (Antonin Rusanov), who died on May 21, 1930, were transferred from the old city cemetery to a new one in the Kustanay-2 area.⁴¹

Therefore, the old cemeteries of Kostanay and its environs played an important role in the religious life of the population, especially during the Soviet period. Of course, further study of this problem is required. First of all, because we still know relatively little about how the transmission of religious knowledge and experience took place in the Soviet period? Why did the authorities ignore or did not attach particular importance to the so-called folk or unofficial forms of religiosity – visiting *mazars*, *ziyarats*, healing springs? Does this mean that this kind of religiosity, pushed out of the public sphere, was only formally presented in the form of prejudices and vestiges of antiquity, but in reality it adapted to the Soviet system and satisfied a wide variety of needs – from the ordinary villager to the party leadership (*partiinnoe rukovodstvo*)? In addition, it is required to organise large-scale field research in cemeteries with burials of a wide variety of ethno-confessional groups (Muslims, Russians, Germans, Koreans, Jews, and others). This will allow us to better study the customs and traditions of these peoples; to understand what united them, and how they preserved their culture and religion in difficult periods of history.

---

39 A.G. Seleznev, I.A. Selezneva, I.V. Belich. Kul't svyatykh v sibirskom Islame: Spetsifika universal'nogo. Moscow: Mardzhani Publishing House, 2009. P. 130.

40 N. Mitrokhin. Bolezn' pod nazvaniem "fond upolnomochennogo" ili neskol'ko stranits ob aktual'nykh problemakh izucheniya religioznosti v SSSR // State, religion, church in Russia and abroad. 2012. No. 3-4. P. 507.

41 kst-eparhia.kz/за-христа-пострадавшие/места-массовых-захоронений-зхертополитических-репрессий-1917-1937-годов-в-костанае-и-костанайской-области.

Rukshara Mammadova, Researcher

Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli, ANAS

26 Istiglaliyat Street, Baku

E-mail: info@manuscript.az

THE "KENZUL - IRFAN" BY ABU ABDULLAH MIGDAD AL - HILLI

Key words: Islamic law, fiqh, Kur'an, ayat, sharia, madrasah religion, manuscript

The purpose of the article is to study the combination of legal and non-legal prescriptions in Islam. Despite the strong connection between the legal norms of Islam and religious and legal categories, there are significant differences. Considering these problems, Fazil Migdad in his work "Kanzul – irfan" notes that not all legal norms are equally based on Islam as a religious dogma and a system of purely religious normative prescriptions. Only those specific rules of conduct that are established with reference to the Qur'an and the Sunnah are most strongly associated with religion. These include, for example, the rules governing certain aspects of marriage and family relations or inheritance issues, several criminal law regulations. Most of the norms of Muslim civil law are not directly connected with divine revelation and have no analogues in the system of Muslim religious rules of conduct. Their main quality lies in their rational validity and ability to change. If the Sharia in its basic norms and prescriptions is unchanged, then fiqh, interpreted as the interpretation of the prescriptions of the Koran and the Sunnah and their translation into the plane of specific norms, is mobile and changeable. Sharia, as a stable and generally based on "divine revelation" system of dogmas and rules. It is obligatory for everyone, and fiqh binds only jurisprudence, which interprets the provisions of the Koran and the Sunnah and formulates legal norms based on them.

A distinctive feature of the work of Fazil Migdad "Kanzul-Irfan" is that it can be intended for both Sunnis and Shiites. It describes not only the divergences in the views of the two movements, but also the coincidences in some principles of legal decisions.

Introduction. The Islamic legal system is the youngest legal system and is characterized by a relatively close relationship with Islam as a religion. Islamic law is traditionally called Sharia. It is about the right given by Allah. However, Sharia does not only solve legal issues; it is a universal system of mandatory rules of conduct for a Muslim. The concept of law is better suited to the Islamic concept, denoted by the term fiqh. Fiqh is a system of rules of human behavior developed by authoritative Islamic scholars. In this case, we are talking about a person's business, as opposed to Sharia, which is the work of Allah. But Sharia and fiqh are closely related. The Shari'ah revealed

by Allah is a sacred and unchangeable thing. Fiqh also involves the interpretation of law, including the rules of Sharia.

The first works on fiqh were collections of hadith. The faqihs were supposed to extract the answers to any practical questions from the Koran and the Sunnah. As a result, fiqh-jurisprudence finally emerged as an independent religious discipline. It has become generally accepted to understand fiqh as the science of regulating human behavior. Theologians-lawyers who mastered fiqh became known as faqihs. Famous faqihs wrote books on fiqh, thinking through all the details, in strict order. The number of them is quite large.

Until the nineteenth century, the doctrine (fiqh) was almost the only source of Islamic law. At the same time, in the Middle Ages, the development of fiqh was characterized by ambiguity and inconsistency. Sometimes social and regulatory regulation in Muslim countries was not limited to fiqh alone, but included other elements that did not coincide with strict Islamic dogmas. Although not all the rules of fiqh met the legal criteria, all the rules of Islamic law related to fiqh in its traditional sense. The discrepancy between the conclusions of the doctrine and their implementation led to differences between the theory of Islamic law and the implementation of its prescriptions in the life of Muslim society. But if the original principles of the doctrine, especially the "roots of fiqh", have always been predominantly religious in nature. Then the rules of external behavior formulated by her clearly sounded rational arguments. In general, the historical trend has been that fiqh is a doctrine over the centuries, responding to the needs of practice. Spontaneously, he paid more and more attention to the justification of such approaches, which opened the way to the law.

A prominent representative of Islamic jurisprudence, who made a great contribution to the development of fiqh issues, is Abu Abdullah Migdad al-Suyuri al-Hilli.

Although his work has not yet been studied in Azerbaijan, Migdad is considered a significant representative of Muslim history. His views had a significant influence on radical Islamic movements, although his activities were aimed at defending the Divine law (sharia).

Sheikh Fazil Faqih Jamalladdin Abu Abdullah Migdad bin Muhammed bin Suyuri, was better known by the name of Fazil Migdad. It should be noted that he is a descendant of famous scientists [3,45].

Fazil Migdad was born in a small village near the town of Hilli. Since childhood, he has shown an interest in the study of the Koran and Islam. Migdad received his primary education from his father, Abdullah bin Muhammed. He then continued his education in Najaf, where he studied fiqh, usul and kalam. Here he built one of the most famous madrasas in the East, "Salamiya", where the most highly educated theologians taught. For a long time, Migdad himself headed this institution, and was engaged in issues of upbringing and education.

According to contemporaries, Fazil Migdad was tall with a very pleasant appearance. He was a very educated man and lived for about 80 years. Migdad died in 826/1423 [2,38].

He wrote a number of works devoted to various fields of science. For a long time, they were used in madrasas as teaching aids. It should be noted that most of these works have not yet been published and are kept in manuscript form in many libraries around the world [10, 12].

Among them are:

1. " Adab al-Khass»
2. " Al-Arbauna Hadithan»
3. Al-Adiyat al-Salasan»
4. " Irshad al-talibin ila Naskh al-Mustarshidin»
5. " Al-Itimad fi Sharhi risala wajib al-itigad»
6. " Al-Anwar al-Jalaliyya fi Sharhi al-fusul an-Nasiriyye»
7. " Tajwid al-baraye fi Sharh Tajwid al-balaga»
8. "Tafsir Mughmidat al-Ghuran"
9. "At-Tangih ar-rai min al-Muhtasar al-sharai "
- 10." Jami al-fawaid fi Talhis al-gawaid "
- 11." Risala fi wujub maraye al-adala fi man tahuz hajj an-niya»
12. "Sharh al-alfiya lish-Shaheed "
- 13." Sharh Mabadi al-usul lil-allama»
14. " Al-fatawi al-mutafarriga»
15. "Kanzul-irfan fi fikhil-Guran "
- 16." Al-lavami al-ilahiya fil-mabahisil-Kalamiya»
17. " Al-masail al-Migdadiya»
18. "An-nafi fi yaumid-din fi sharhi bab hadiya ashara "
- 19." Nazd al-gawaid fi sharh al-gawaid "
- 20." Tohfa an-najiya fi taghribat al-ilahiya»
21. "Sharhe si fasl Haj Nasir dar elme-nujum wa tagwim" [2, 38].

His works, as well as the works of a number of faqihs, as well as experts in kalam, had a significant impact on the development of these areas of science. In the introduction to the essay "Al – anwar al – Jalaliyya", Fazil Migdad points out the importance of the study of kalam as one of the most important sciences [9, 25]. In his work "Nazd al-Gawaid", the author notes that the science of kalam is the greatest gift sent down by Allah [10,4].

The famous faqih Alama Majlisi wrote that the works of Fazile Migdad "Kanzul-irfan fi fighil-Koran" and " Irshad at-talibin ila nahj al-Mustashridin "were the source for writing a work called" Bihar al – anwar " [9, 25].

Sheikh Hurr Amili also claimed that when writing the book "Isbal al – Hudah", he drew inspiration from the work of Fazil Migdad "Irshad al-Talibin" [4, 25].

The author of the work "Rovzat al-jannat" Mirza Muhammad Bagir al-Khansari calls the book of Migdad "al-Lavami al-ilahiya" the most reliable work in the field of kalam, and "at-Tansih ar-rai" a very significant work in the field of Fiqh [8,172].

The work of Fazil Migdad "an-Nafi ya'un al-nashr" is a commentary on the famous work of Allama Hilli (726 /1325) "Bab al – hadiya". It differs sharply from a number of comments written by other authors and attracts the

attention of researchers (29). This commentary has been translated into Persian, English, and other languages and has been reprinted several times. The most famous translation is "al – Jameh fi tarjuma an – Nafi" by Muhammad Ali Shahrastani in Persian. An English translation was published in London in 1928 [10,12].

Another work of Migdad – "al-anwar al-Jalaliyya fi Sharhi al-fusul an-Nasiriyya" is a commentary on the work of Haji Nasiraddin Tusi "Fusule – Nasiriyya". This book was translated into Arabic by Fazil Migdad's grandfather Ruknaddin Jurjani Astrabadi. Fazil Migdad wrote a commentary on this translation [10, 12].

The book entitled "Irshad al-Talibin ila Nahj al-Mustarshiddin" is a commentary written on the well-known work in the Kalama region" Allama Hilli "Nahj al-mustarshiddin". Speaking about the works of Fazil Migdad dedicated to fiqh, it should be noted that they describe the rules of the Hajj, theology in Muslim philosophy, the rules of hygiene, sunset, orujah, humsa, and interpret the verses of the Holy Kuran dedicated to fiqh [2, 253].

One of the most authoritative books in the field of Islamic law is the famous work of Fazil Migdad "Kanzul-irfan". As noted above, this work occupies a special place in the work of the scientist. It begins with the "Book of Purification and Ablution "(Kitabul-tahara), and ends with the "Book of Ransoms "(Kitabul-diyat»).

The author first introduces us to the ayats, then gives us their interpretation. The distinctive feature of this work is that it can be intended for both Sunnis and Shiites. It describes not only the divergences in the views of the two movements, but also the coincidences in some principles of legal decisions.

It should be noted that in most books, Islamic law is considered as a synonym for Sharia, in which the religious and legal principles are not fundamentally separated from each other. We believe that it is impossible to identify the characteristics of Islamic law as a legal phenomenon without answering the question of what constitutes Sharia and fiqh.

In Islamic scientific thought, there is a definition of Sharia, as a set of instructions addressed to people, established by Allah and transmitted to them through his Messenger-the Prophet Muhammad. The Prophet left his followers two sources of divine commandments. They are the Koran-the holy book of Islam, which directly represents the revelation of Allah, and the Sunnah of the Prophet-a collection of traditions (hadith) about the deeds and sayings of the latter, which are also considered by Islamic thought as the embodiment of the will of God. Although expressed in an indirect form by describing the actions or transmitting the statements of his messenger.

Sharia attaches no less importance to the problems of everyday life, the behavior of Muslims in the worldly sphere, their relations with each other, with the authorities and non-believers. The Islamic tradition considers the Sharia as a system that meets all conditions, meets the needs of each era, and is able to answer every question.

As for fiqh, in Islamic disciplines it is a special area of Islamic knowledge that studies the normative prescriptions of the Sharia. Fiqh also refers to the

rules of external behavior themselves. As a result of logical processing of sacred texts, direct processing of sacred texts, local or the broadest religious and ethical postulates of the Koran and Sunnah, became sources of rules of external behavior, which could be applied in practice in the form of general norms or private assessments of specific actions. By the way, it was in this approach that the attitude towards Sharia was manifested, as a system that allows you to give an answer to any question that a person may face in their worldly relationships.

The most developed branch of fiqh law is the law of personal status – a set of rules governing marriage, family, inheritance and some other close relationships. However, even in the marriage and family area, local customs competed with fiqh law, which nullified its individual provisions. The branch of criminal law that included sanctions for all offenses, regardless of their nature, directly depended on the state's policy, which was reflected in the ratio of its secular and spiritual functions. The norms of state, administrative and financial law, the relations of Muslim authorities with other states, the order of warfare and the division of war booty were relatively secondary elements of the law, more or less consistently implemented only in matters of taxation, the legal status of non-Muslims, etc.

In the introduction to his work "Kanzul – irfan", Fazil Migdad writes that "The Koran is a boundless sea of secrets". A person who wants to find his own righteous path in life should follow the Kor'an, reflect on the hidden meaning of the ayat, and understand them. Sharia and fiqh are also based on the ayats of the Kor'an. In other words, Sharia and fiqh are fruits plucked from a tree. Using the hukmas (judgments) of Sharia and fiqh, a person orders and disciplines his life. When writing this book, I put my trust in Allah and hoped for his help! [6,15].

Conclusion. We hope that the study of the manuscript of Fazil Migdad "Kanzul-irfan", stored in the repository of the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli, will contribute to a better understanding of the problems of Islamic law in Muslim countries. As well as the relationship between the concepts of Sharia, "fiqh" and Islamic law in Muslim countries, as well as the relationship between the concepts of Sharia, Fiqh and Islamic law.

References:

1. Mutahhari Murtaza // Acquaintance with Islamic sciences. - Baku, - 2014, - 399p.
2. TDV. Islamic Encyclopedia / file folder 38. Istanbul, - 2010, - 588p.
3. ۲۴۴ ص (مقدم) نیبل اطلال داشرا دادقم لضاف.
4. ۶۰۸ . ص، ۱۳۷۲ مقرادمان یاهقف یش یاشخب قیق ع.
5. ۱۲۵۹ تیبرت یلع دمحم، ۲۹۹، ص، ۳. ج بدال اناحیر.

Andrei Gorokhov,
editor-in-chief of the journal «Russian political Science»,
PhD of political science

JERUSALEM IN THE BALKANS AND NEW JERUSALEM IN RUSSIA

Jerusalem is a Holy city for Christians, Muslims, and Jews. The historical and religious significance of this city attracts millions and millions of pilgrims and tourists every year¹. Jerusalem is a crossroads of different cultures, values and beliefs.

It is not surprising that people in different countries want to have a piece of their Jerusalem, the city of peace. We hope that all the political contradictions between Israel and Palestine around Jerusalem will be resolved only by peaceful means. In addition, it should be taken into account that the historical part of the city – the "Old town", is included in the UNESCO world heritage list. It is in this part of the city that the Holy places for Christians, Jews and Muslims are located: the Temple Mount and the Wailing Wall, the Church of the Holy Sepulchre, the Dome of the Rock and the al-Aqsa mosque.

Since 1656, Russia has had its own Jerusalem – at this time, Patriarch Nikon (1605 – 1681) founded the new Jerusalem monastery, which was built in the image of Jerusalem's Christian shrines: the main Cathedral, the resurrection Cathedral, was built in the likeness Of the Church of the Holy Sepulchre, which has its own mount Golgotha, the cave of the Holy Sepulchre, places of three-day burial and the life-giving Resurrection of the Savior, etc. The monastery is located in the city of Istra, 50 kilometers from Moscow.

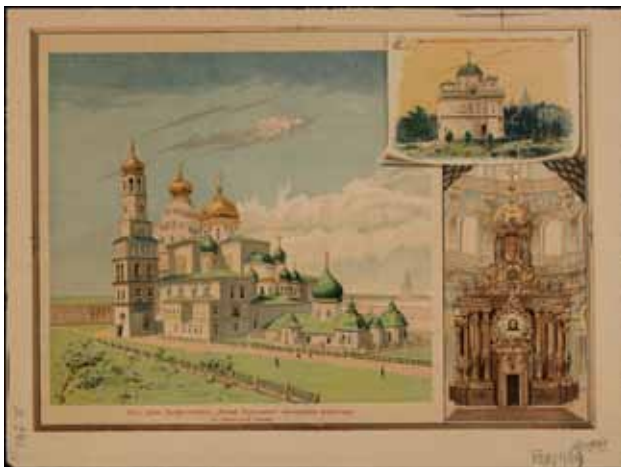

Illustration 1. View of the resurrection Cathedral of the New Jerusalem monastery (1887).

¹ Every year, Jerusalem is visited by 4-4.5 million tourists.

What the monastery looked like in the past can be seen on the 1887 lithograph² (Illustration 1).

In 1941, during World War II, the monastery was occupied by German troops. During the retreat, the invaders blew up the main Temple of the monastery (Illustration 2). The temple was restored for many years.

Illustration 2. The ruins of the New Jerusalem monastery, blown up by German troops on December 10, 1941. Photo: Ivanov-Alliluyev S. <https://sobory.ru/photo/93423>

Illustration 3. Resurrection Cathedral of the New Jerusalem monastery. October 2019. Photo: A. Gorokhov

In 2008, The charitable Foundation for the restoration of the resurrection new Jerusalem monastery of the Russian Orthodox Church³ was established,

² See: View of the Church of the resurrection "New Jerusalem" called the monastery [См.: Вид храма Воскресенского "Новый Иерусалим" именуемого, монастыря [Изоматериал]: (С юго-восточной стороны): [Лубок] / Цензор Г. Дьяченко. - Москва: Хромо-Литография Бр. Морозовых, 1887. - 1 л. : хромолитогр.; 28 x 38,5 (изобр.); 32 x 42,6 (лист).]

³ The website of the Fund: <http://ierusalimfond.ru/>

which accumulated funds for the revival of all the buildings of the monastery. In 2019, the restoration of the monastery was completed (Illustrations 3 and 4).

Illustration 4. Resurrection Cathedral of the New Jerusalem monastery. After the restoration. Photo: Victoria Volchenko. <https://www.shutterstock.com/ru/image-photo/gorgeous-newjerusalem-monastery-russia-692268847>

The revival of the new Jerusalem monastery is a sign of the revival of Orthodox culture and faith in Russia. The main temple of the monastery is now not only the name but also by its fate symbolizes the resurrection. And this is important for Orthodox Christians in Russia – despite all the contradictions of the XX century – Orthodox culture and faith are alive. Therefore, the New Jerusalem in Russia is a place of Sunday and a symbol of eternal life.

The Balkans also have their own Jerusalem-the city of Ohrid in Northern Macedonia. Ohrid is a UNESCO world heritage site. The architectural heritage of this city includes 360 churches of various styles and eras. The importance of this city for the development of Christianity, culture and writing of the Slavic peoples is difficult to overestimate. It was in this city that the Ohrid book school was founded in 886 by a pupil of Cyril and Methodius, Clement of Ohrid.

According to one version, it is believed that Saint Cyril is the author of the Glagolitic alphabet, and the Cyrillic alphabet were ordered into the system by Clement ⁴. Therefore, St. Clement of Ohrid and the Ohrid book school are the beginning of Slavic writing, the formation of a common Orthodox cultural space. Thanks to Saint Clement of Ohrid, services in Christian churches began to be performed in languages and scripts understandable to the Slavic peoples. Therefore, Ohrid can be considered the place of baptism of all Slavic peoples-baptism through knowledge, through writing, through book culture. And it is very symbolic that Ohrid stands near the oldest lake in Europe-lake Ohrid.

---

⁴ The father of all the letters. Why do we honor the memory of St. Clement of Ohrid? – URL: https://aif.ru/society/religion/otec_vseh_bukv_pochemu_my_chtim_pamyat_sv_klimenta_ohridskogo

Illustration 5. Church of St. John the Evangelist and lake Ohrid. Photo: <https://kuba.livejournal.com/380572.html>

Jerusalem – the city of Holy places, the beginning of Christianity, the Balkan Jerusalem became a bridge for transmitting Christian truths to the Slavic peoples through their understandable language and writing, and the New Jerusalem in Russia is a symbol of the resurrection of Orthodox culture from the secularization of modern times.

This invisible link between Jerusalem in the Balkans and Russia should be developed and maintained through scientific and educational projects, through joint preservation and revival of historical and cultural heritage. For example, Turkey cooperates with Northern Macedonia in the field of cultural heritage preservation. In 2016, the Turkish Agency for cooperation and coordination (TIKA) announced the restoration and improvement of three mosques in the Northern Macedonian capital Skopje – Sultan Murad, Ishaq Beya (Alaja) and Shah Hussein⁵. In Ohrid, with the support of Turkey, the restoration of the historical Ali Pasha mosque (dating back to the XVI century) was carried out⁶. Another example, with funding from the United States, the Church of Our lady of Perivleptos, built in 1295, was restored in Ohrid. In 2019, US Secretary of state Mike Pompeo visited this already restored Church.

Russia and the Russian Orthodox Church certainly need to pay attention to the cultural and historical heritage of Northern Macedonia, especially given the significance of Jerusalem in the Balkans for the entire Slavic Orthodox world. The symbolic, non – visible connection must be strengthened – the spiritual rebirth in Russia, the Balkans, and other parts of the Old and New World largely depends on this.

---

⁵ Turkey to restore three mosques in Macedonia – URL: <https://islam.uz/statya/1784>

⁶ Turkey helps Macedonia restore ancient mosque – URL: <https://golosislama.com/news.php?id=31939>

ЗАРАЗНИТЕ ЗАБОЛУВАЊА ВО ФОРМА НА ЕПИДЕМИЈА И ПАНДЕМИЈА И НИВНИОТ ОДРАЗ ВО ФОЛКЛОРОТ НА МАКЕДОНСКИОТ НАРОД, СО ПОСЕБЕН ОСВРТ НА ФОЛКЛОРОТ ОД СТРУМИЦА И СТРУМИЧКО

Апстракт

Не зимајте невеста ут таа кашта, таму к'цаше чумата.

(Народна поговорка)

Бројните епидемии и пандемии што го зафаќале населението во светот не ја заобиколювале ниту Македонија. Особено смртоносна била чумата, една од најопасните акутни и инфективни болести. Заболениите од оваа болест во најголем број случаи завршувале со смрт. А чумата пустошела во еден, навистина долг период од околу 3500 години.

Таа се јавувала и во форма на пандемија, зафаќајќи голем број земји од целиот свет. Смртноста била катастрофална. Бројот на мртвите изнесувал десетици милиони, а гробиштата по површина биле поголеми и од самите градови и села.

Големи епидемии се забележани во XV и XVI век, кога бил зафатен и голем дел од Македонија. Од 1550 до 1596 година, Солун, на пример, 15 пати бил на удар на црната смрт, како што ја викале чумата. Епидемиите и пандемиите од чумата и другите заразни болести во буквална смисла на зборот пустошеле и зад себе оставале длабоки социолошки, психолошки и други последици и покренувала бранови од миграциони движења. Умирале цели населби и се раѓале нови... Се менувала и географската карта на земјата.

Сите тие случувања нашле силен одраз во фолкорот – во песните и приказните, легендите и преданијата, поговорките и пословиците, обичаите и верувањата.

Клучни зборови: епидемија, пандемија, чума, смрт, фолклор

Струмица е град со богата историја. Се наоѓа на југоистокот од нашата Република. Местоположбата, развиеното стопанство и трговија, богатиот пазар и великолепните вашари придонесувале градот да биде конгломерат од идеи и вкрстувања на културни влијанија. На еден посебен начин, Струмица станала „најкосмополитски град“ со богато развиен културен и стопански живот. Таа изразита фреквенција на луѓе и стоки придонесувала и за ширење на разни заразни инфективни заболувања.

Македонија, во тој склоп и Струмица и Струмичко низ историјата биле изложени на ударот на разни болести од ендемски, епидемски и пандемски карактер. Тука имало појава на малата и големата сипаница, црна кашлица, тифус, грип, дифтерија, шарлах, дезинтерија, жолтица, маларија и др., но најголема пустош направиле чумата и

колерата. Во своето дело „Струмички крајнародни живот и обичаји“¹, Јован Трифуноски се ограничува на четири болести: чума, туберколоза, маларија и стоамчен тифус.²

Во овој прилог ќе зборувам за чумата, тешко акутно заболување кое најчесто завршува со смрт³. Во својот скоро четиримилениумски поход низ светот во форми на епидемии и пандемии, чумата сеела смрт низ скоро сите земји во светот оставајќи длабоки траги на на смрт, пропаст и пустош. Особено е запаметено дивеењето на чумата во Европа во средината на XIV век, особено од 1347–1352 година. Се смета дека во тој период чумата однела една четвртина од вкупното население на континентот⁴. Во големите епидемии што беснееа во XV и XVI век настрадала и Македонија. Во епидемиите од XVI век, во интервал од 46 години (1550 – 1596) Солун, на пример, на ударот на црната смрт, како што ја нарекувале чумата, бил 15 пати, што наведува на заклучок дека оваа опака и опасна болест била постојан неканет гостин во домовите на солунчаните во текот на целата втора половина од XVI век.⁵

Овие смртоносни походи на чумата во Солун нашла силен одраз во народната песна од Струмица и Струмичко.

Епидемиите или пандемиите од чумата и пустошта што ја оставала зад себе, направила длабоки социолошки, психолошки, економски, па и географски промени во свеста на луѓето и во општеството воопшто. Народот бил немоќен пред опаката болест. Луѓето станувале несигурни, исплашени и пред ледениот здив на смртта ги напуштале своите домови. Во Струмичко голем број села биле напуштани и заселувани на друго место со верување дека чумата таму нема да ги најде. „Според една легенда, Робово името го добило по пазарот на робови кој бил лоциран на местото, каде што денеска се наоѓа селото. Селото порано било лоцирано во месноста „Црквиште“, на околу еден километар западно од Рпобово, близу селото Сачево. Но, се појавила епидемија на чума која се заканувала да го сотре целото село. Во такви случаи луѓето ги напуштале старите огништа и барале место каде ќе формираат нова населба. Така постапиле и старите робовчани. Тие го напуштиле црквиште и се населиле на денешното место кај робовскиот пазар. Така селото го добило името“.⁶ Настојувајќи да ѝ се спротивстават на страшната болест, луѓето се враќале на старите обичаи што биле длабоко врежани во нивната свест. Имено, се работи за „...заорување

1 Д-р Јован Ф. Трифуноски, *Струмички крај народни живот и обичаји*, 1979 год., Скопје: Унiverзитетска печатница.

2 Исто, 93 стр.

3 За поопширни информации за чумата види: *Medicinska enciklopedija*. 6, Komb – Min, Zagreb, 1962, 250 – 260.

4 *Enciklopedija Jugoslavije*, 3, *Dip – Hid*, Izdanje I naklada Leksikografskog zavoda FNRJ, Zagreb, mCmLVIII, 256 – 257.

5 Д-р Александар Стојановски, *Градовите на Македонија од крајот на XIV до XVII век*, Институт за национална историја, Скопје, Скопје, 1981, 56.

6 Иван Котев, *Училиштето во с. Робово од преродбата до денес* (1860-1995). 1995, Струмица: Општина Струмица, 18-19 стр.

на селото. Бразда околу селото, во форма на круг, според верувањето на овдешните луѓе, не дозволувала бостта да дојде во селото. Браздата се заорувала со рало. Тоа го правеле браќа близнаци. Заорувани се овие струмички села: Штука, Просениково, Дабиља, Зубово, Боријево, Робово, Сачево, Водоча и др.

Посебно карактеристично верување во овој крај имало за чумата. Таа почесто владеела во полските македонски села до средината на 19. век. Лекот бил: во што поголем број да се колат свињи и нивното месо да се пржи по куќите. Се верувало дека чумата е „турска болест“, па од мирисот на свинското месо таа морала да нестане.⁷

Во својата свест, а со помош на творечката имагинација, народот на чумата дури ѝ дал и физички лик. Чумата, според народното поимање, била со лик на безмилосна баба која во рацете има список со имиња на луѓето кои треба да умрат. Оној, кој влегол во црниот список, не може да го спаси никој. Единствен спас, според верувањето на луѓето, списокот да се изгори, или луѓето да бегаат во шумата за да не ги најде чумата и да ги убие. За епидемиите и пандемиите на чумата во Струмица и Струмичко постојат синтагмата „... коа к'цаше чумата...“. Тоа големо зло длабоко е врежано во свеста на народот од Струмичко и нашло силен одраз во фолклорот од струмичкиот крај.

Песните со тематика чума, црна чума, се балади. Народниот творец со извонредно истенчен осет ни го пренесува човството на болка и немоќ пред големото зло, чумата. Таа е студена и непоткуплива, немилосрдна и злобна. Меѓу песните со ова тематика среќаваме примери како чумата уништува сè што е живо. Не ги убивала само луѓето, туку и домашните животни и птици. Во селата каде „к'цала чумата“ не можел да се слушне ниту петел да го најави новиот ден, ниту куче да ги истера несаканите посетители или да залае во нозете на својот господар... Не оставала жива душа:

—Ај, море ќерациче, тафрациче,
а, што си толку рану пудранило?
Ај, сус дванајсе сиви којне,
ах, и бинеко, тринајесе.
Ај, туварени ж'лти ми свешти,
а, ж'лти ми свешти и бел ми темјан.
Ај, та ќе си мине нис село Попчево,⁸
ах, та ќе си миам нис село Попчево!
Ај, та го сретна једна, ли, стара баба,
ај, та го сретна у гора зелена.
Ај, оно вели, веле и говори:
—Ај, добро јутро, стара ли бабо!
Ај, она му вели, веле, му говори:
—А, јазе не сам стара ли баба,

⁷ Исто, 90.

⁸ Село во Струмичко, оддалечено околу 5,5 км. југозападно од Струмица. Планинско село.

ај, јазе си сам, црна ли чума;
 ај, јазе си сам, црна ли чума!
 Ај бре керацичи, а бре тафрацичи,
 ај, што си подранилу, аман, толко рано,
 ај, сос твојте којни дванајесе,
 ах, дванајесе туварени?
 Ај, товарени ж'лти ми свешти,
 ах, ж'лти ми свешти и бел ми темјан!
 –Ај мори бабу, стара ли бабу!
 Ах, јазе ќе си одам нис село Попчево!
 Ај, пусто останалу село ми Попчево,
 ах, нема петли да запејат!
 Ај, нема петли да запејат,
 ах, нема цета да залајат!
 Ој, нема уште да јус'мни,
 ах, нема уште да јус'мне!
 Ај, пусто устаналу село ми Попчеву,
 ах, пусто јустаналу село ми Попчеву!⁹

Чумата пустошела во едно тешко, темно време кога немало поголеми медицински сознанија и можности за превентива или лекување од тешката заразна болест. Иако се појавувала и подоцна, во средината на XX век, со збогатените сознанија (карантин и изолација на болните, па и цели градови), во периодот кога била најопасна и кога убивала милиони луѓе, најблаго кажано, против чумата немало лек. Преживевале физички најјаките и најотпорните. За останатите болеста била фатална.

Керката доаѓа на гости кај мајка си. Таа секогаш ја пречекувала на портите, пред да влезе во дворот. Денеска портите остануваат затворени. Керката, непријатно изненадена и со лошо претчувство, ја повикува:

– Стани, мале, да ме пречекаш,
 да ме пречекаш, да те видам!
 – Јас не можам, ќерко, да станам,
 црна ме чума мен изела!
 Црна ме чума мен изела,
 за чума, ќерко, лек нема!¹⁰

Чумата усмртувала каде што ќе стигнела: во градови и села, на ниви и ливади, во планина и река. Младиот дојчин чумата го ударила во Беласица. Загрижена, сестра му отишла да го бара и го нашала болен „... во Дојранска Река“. Тој во почетокот не сака да ѝ каже од што е болен,

⁹ Песната е снимана на 6.11.1970 год. во с. Баница, Струмичко. Информатор: Јордан Витанов, роден 1924 год, во с. Баница. Има завршено VIII одд. во Струмица. Снимали дешифрирал Иван Котев. Песната се чува архивот на Институтот за фолклор „Марко Цепенков“ во Скопје.

¹⁰ Песната е снимана во с. Сушица, Струмичко на ..... год. Информатор: Илинка Стојанова од с. Сушица. Снимил и дешифрирал авторот.

но откако сестра му се заколнала дека нема на никој да каже од што е болен, тој проговара:

– Сестро ле, мила Дојно!
Јазе леже, сестро,
од пустата болест,
од црната чума,
шо ме ударила
во клетото срце.
Дојно, Мила сестро,
вода ми се пие
од врх Беласица,
од студни кладенци¹¹.

Дојна отишла по вода за саканиот брат, но кога се вратила, нејзиниот брат бил мртов. Црната чума ја спречила.

Чумата е безмилосна и непоткуплива. Не можеле да ја смилостиват ниту најскапи дарови или курбани. Младата и убава девојка Димка, болна од чума, ѝ вели на мајка си:

– Ќе ти умра, мале,
млада и зелена!
– Не бој ми се, Димке,
не бој ми се, ќерко!
Ти си имаш, Димке,
четворица брака!¹²

Мајка ѝ, заслепена од љубов кон својата рожба, се надевал и силно верувала дека со обредните активности што ќе ги преземат нејзините синови, ќе ја смилостиват чумата, но горко се излагала. Нејзината ќерка умрела следното утро.

Бројните епидемии што го зафатиле Солун, како што рековме, нашле одраз и во народната песна од Струмичко. Во редица песни епидемијата се споредува со голем пожар кој голта сè пред себе:

Запали се, Вело ле, мори,
запали се Солун касабата. /2
На ден мријат, Вело ле, мори,
на ден мријат по хиљади души. /2
Ја на вечер, Вело ле, мори,
ја на вечер, по две ми хиљади! /2

---

¹¹ Запишано во с. Ново Село, Струмичко од страна на авторот на прилогот. Информатор: Кристина Ушинска, стара 65 години.

¹² Истото

Незаситната чума не ја задоволувала илјадната бројка усмртени мажи, жени и деца. Сакала и барала уште жртви, па го напуштила Солун и слегнала „... доле в'ф Пуројо“:

Та си јуби, Вело ле, мори,
та си јуби, еден син на мајка. /2
Тогај се је, милна ле мале,
тогај се је, чума наситила¹³. /2

Има и песни со иста тематика, како варијанти, во кои место Солун се спомнува Босна. Дали е тоа рефлексива на големата епидемија која пустошела низ Босна и Херцеговина во 1813 година кога од чумата умреле 105 000 луѓе¹⁴? Со типична словенска антитеза пејачот укажува на несреќата што се надвиснала над Босна:

Запали се, мила ле мамо,
запали се, таја пуста Босна. /2
Дали огин, мила ле мамо,
дали огин или м'тна вода?/2
Ни е огин, мили ле сину,
ни е огин, нит е матна вода,
веч у Босна црна чума бие.
На ден бие, мили ле сину,
на ден бие по педесе души,
а на ноќе – по сто и педесе!¹⁵

Чумата ја среќаваме и во кратките жанри, особено во клетвите. Немало потешка клетва од клетвата Чумата д' те изеде! Или: Црната чума д' те изеде! Се среќава и како друга варијанта: Чумата д' те удре, ега! Чумата е симбол на несреќата, немоќта, смртта. Чумата ја среќаваме и во преданијата, легендите и кажувањата. За илустрација, еве едно кажување во врска со чумата во Стумичко, конкретно село Робово: „Тоа сум го слушала од мојата баба. Таа е родена 1904 година. Била некоја чума, а ја викале и испанска болет. Во Робово е владеела. Баба ми како девојка е била тогаш. Во 1918 година бил случајот. И, таа ми кажуваше дека е имало болест, чума, и дека се умирале цели фамилии од таа болест. По некој од фамилијата, ама имало случаи да умираат цели фамилии. Се знаат и кои фамилии се. Мртвите ги товареле на воловски коли и ги носеле на гробиштата. Без никакви обреди. Во активностите околу погребот биле ангажирани помладите,

---

13 Песната е снимена на 29.7.1970 год. во с. Мокрино, Струмичко. Информатор: Трајко Андреев, стар 58 год. Песната се чува во АИФ Скопје. Снимил и дешифрирал Иван Котев.

14 Medicinska enciklopedija. 6, Komb – Min, Zagreb, 1962, 254.

15 Песната е снимена на 25.2.1970 год, во с. Босилово, Струмичко. Информатор: Цона Зимбакова, стара 56 години. Снимил и дешифрирал авторот.

оти тие биле посилни и поотпорни“.¹⁶

Народниот творец и раскажувач во својот творечки порив дал место и на чумата: да се знае како било, за никогаш повеќе да не биде.

Но, се случи!

Пандемијата КОВИД 19 што, во буквална смисла на зборот, го зафати светот, по бројот на заболените и смртните случаи ја надминува чумата. И по времето на траењето, ја надмина. И песни за неа се испејаа, и анегдоти се кажаа, кружат и најморничави кажувања што нема да бидат заборавени, оти електронските и печатени медиуми постојано се на лице место и педантно се бележат заболените, болните, оздравените и мртвите. Морничави бројки. Застрашувачки! Нов, страшен предизвик за борба со смртта за да опстане човекот и човештвото. Да опстане и опстои животот.

Се создаваат и нови клетви. Авторот на прилогот, пред десетина дена, на пазарот во Струмица ја слушна следната клетва:

Ега те апне короанга!

Народниот дух не мирува!

ЛИТЕРАТУРА

Кирилични изданија

Трифуноски, Ј. 1979. Струмички крај народни живот и обичаји. Скопје: Унiverзитетска печатница.

Стојановски, А. 1981. Градовите на Македонија од крајот на XIV до XVII век. Скопје; Институт за национална историја, Скопје.

Котев, И. 1995. Училиштето во с. Робово од преродбата до денес (1860-1995). Струмица: Општина Струмица.

Андријевиќ, А. 1923. СТРУМИЦА земља и народ. Ниш: Штампарија „Гутенберг“ М. Стефановиќа

Пандевски, М. – Стоев –Трнката,Ѓ. 1969 Струмица и Струмичко низ историјата. Струмица: Општински одбор на Сојузот на здружението на борците од НОБ – Струмица.

Сопствени теренски истражувања.

Латинични изданија

Enciklopedija Jugoslavije, 3, Dip – Hid, Izdanje I naklada Leksikografskog zavoda FNRJ, Zagreb, MCMLVIII.

Medicinska enciklopedija. 6, Komb – Min, Zagreb, 1962.

¹⁶ Кажувањето е снимано на 21.3.2021 година во Струмица. Информатор: Евда Атанасова од Струмица, родена 1946 год. во с. Робово, Струмичко. Наставничка по математика во пензија.

Ivan Kotev, Strumica

Infectious diseases in the form of epidemic and pandemic and their reflection in the folklore of the Macedonian people, with special reference to the folklore from Strumica and Strumica region

(Summary)

This article is about the plague, a very dangerous disease that usually ends in death. For millennia, plague has swept through almost every country in the world, leaving deep scars of death, ruin, and desolation. In the middle of the 14th century, especially from 1347–1352, the plague is estimated to have taken a quarter of the continent's total population. In the great epidemics that raged in the XV and XVI century, Macedonia also suffered. Plague epidemics in Strumica and Strumica are also remembered during the Balkan Wars and the First World War. The plague, as the cause of countless casualties, was deeply ingrained in the consciousness of the people and found a strong reflection in the overall folklore - songs and stories, tales and legends, proverbs and curses. The "heir" of the plague, KOVID 19, is a terrible warning that the danger of global diseases is constantly hanging over the fate of humanity.

КЛИМЕ САДИЛО – СИМБОЛОТ НА ОХРИДСКАТА ЧАЛГИЈА

Abstract: The word “chalgia” is not strictly connected with specific music style and musical tradition only, but it incorporates and synthetize various meanings. In today’s sense, in the meaning of the word “chalgia”, we can recognize urban vocal-instrumental music, i.e., specific musical style and repertoire, which was nurtured with the specific musical “chalgia” instruments. This kind of old-urban music was highly respected and wide nurtured musical tradition in Macedonian cities, especially at the end of the 19th and the beginning of the 20th century. Violin player Klime Sadilo was the main representer, bearer and symbol of “chalgia” tradition in Ohrid. This paper aims to present this specific kind of musical tradition in Ohrid over several “chalgia” generations, including and emphasizing the most popular and well-known “chalgia tajfa” – The tajfa of Klime Sadilo (the previously mentioned violin player). This paper mostly is based on interviews and records from earlier field researches available in the Archive of the Institute of folklore “Marko Cepenkov” – Skopje, personal field researches, a written literature and video documentaries related with this topic.

Key words: Ohrid, chalgia, Klime Sadilo

Зборот „чалгија“ не се однесува само на одреден вид музика, туку во себе вклучува и синтетизира повеќе значења. Според Абдулах Шкалиќ, зборот „чалгија“ е турски збор, што значи свирка или музички инструмент; чалгација – свирач; чалгацилук – свирачки занает (Škaljić, 1966: 161). Тоа што денес се подразбира под поимот „чалгија“ е градски вокално-инструментален состав што содржи специфични чалгиски инструменти (ут, лаута, виолина, кларинет, канон, дајре, тарабука или деф), а дел од нив, како што објаснува етномузикологот Боривоје Цимревски, потекнуваат од персиско-арапската музичка култура (Цимревски, 1985: 7-8). Кога ќе се спомне зборот „чалгија“ се мисли и на специфичен стил на музицирање со специфичен музички репертоар, а исто така, се мисли и на широко негувана и високо почитувана музичка традиција во македонските градски средини, најинтензивно присутна во втората половина на XIX и почетокот на XX век.

Како еден вид дефиниција во поширок контекст, може да се додаде и описот на Соња Симан, каде се вели дека „чалгија“ е комбинација од следните елементи: градски професионален ансамбл составен од инструменти со отоманско потекло; изведба со вокално-инструментален репертоар; музичка изведба произлезена од отоманскиот музички стил базиран на макамите, со акцент на импровизацијата како составен дел (Seeman, 1990: 17-18).

Како производ на чалгискиот музички стил се бројните староградски песни и ора, создавани во период од речиси два века, каде песните се главно со љубовна тематика. Никола Бошале во својата книга посветена на охридските трубадури, дава интересна забелешка

каде вели дека, во песните се пее за својата сакана во стилот на оние молитви што се упатувале кон великодостојници и светци (Бошале, 2004: 14-15). Додека пак, Џимревски, чалгијата ја опишува како музика што во себе носела непосредна емотивност и темпераментна топлина, елементи што го задоволувале менталитетот на градскиот човек (Џимревски, 1985: 59).

Според податоците на информаторите од магнетофонските ленти од архивскиот фонд што го поседува ЈНУ Институт за фолклор „Марко Цепенков“ – Скопје, своите почетоци чалгијата ги бележи некаде кон крајот на XVIII век. Тоа се потврдува и во еден значаен труд посветен на оваа тема, каде се вели дека „чалгиските состави се плод на градската музичко-фолклорна традиција, која најверојатно се појавува кон крајот на XVIII век, а својот потполн творечки подем го доживува во XIX и XX век“ (Џимревски, 1985: 12), така што, преродбенскиот период се смета за временска рамка каде што најмногу е присутна чалгиската музика, достигнувајќи го својот најголем развој, популарност и актуелност во македонските градски средини.

Чалгаиците биле организирани во чалгиски тајфи (терминот тајфа е најшироко употребуван помеѓу чалгаиците), или компании како што се нарекувале во Битола; трубадурски музички состави или таками како што се нарекувале во Охрид; во Кавадарци се нарекувале дузени, а во солунско зенгии.

Она што се нарекува чалгија во Охрид, ја негувале трубадурските состави, а како најстар чалгиски состав се смета тајфата предводена од еден од најпознатите чалгаици Ангеле Караѓуле. Според податоците наведени кај Џимревски (а нема многу пишувани материјали поврзани со овој чалгаиција), Караѓуле припаѓа на првата генерација охридски чалгаици, „и се смета за основоположник на оригиналното стилско охридско трубадурско (вокално-инструментално) музицирање“ (Џимревски, 2005: 217).

Димче Маленко, во неговиот текст „Охридската песна и садиловската чалгија“ објавен во Билтенот произлезен од фестивалот „Охридски старogradски средби“, за охридските чалгаици прави груба поделба по генерации: тајфата на Ангеле Караѓуле е во првата генерација чалгаици, тајфата на Климе Курте се смета за втора генерација, а тајфата на Садило е третата генерација чалгаици (Маленко, 1977: 90). Кон оваа поделба по генерации во чалгаиството во Охрид, може да се додаде и музичкиот состав „Охридски трубадури“, предводен од виолинистот Стојан Златаноски, како четврта генерација што ја продолжила чалгиската традиција после Садило (но делумно автентично, бидејќи подоцна во својот инструментариум воведуваат инструменти што не биле типични за чалгискиот звук и израз, како што се на пример хармониката, гитарата и сл., и со тоа може да се проследат одредени звучни трансформации на чалгијата).

Ако се земе предвид податокот наведен од Димче Маленко во неговата книга „Охридската народна песна и приказна“, дека една од најстарите охридски трубадурски песни – „Песна за Дестина“, била

создадена непосредно по 1850 година од познатиот прв трубадур/чалгација – Караѓуле (Маленко, 1989: 8), не може прецизно да се одреди периодот на неговото дејствување како чалгација, а единствено што може да се заклучи е тоа дека тој создавал и музицирал кон средината и втората половина на XIX век. Она што се знае за Анѓеле Караѓуле е дека по занает бил чалгација – виолинист (ќеманеџија) и дека е создавач на повеќе најпознати чалгиски песни.

Во книгата од Ленка Татаровска, посветена на староградската песна, како членови во тајфата на Караѓуле се спомнуваат Коста Карче на лаута и Ленар¹ на дајре (Татаровска, 2001: 86), аспоред податоците што ги кажува ќерката на Климе Садило, во документарната емисија „Печат“, дека нејзиниот дедо (значи таткото на Климе – Глигор Садило) се дружел со тајфата на Караѓуле,²тоа би можело да значи дека извесен период и Глигор Садило бил член на спомнатата тајфа.

Слика број 1: Прва генерација охридски чалгасии (не е потврдено дека сите биле членови на тајфата во ист временски период)

Како што беше претходно спомнато, припадници на втората генерација чалгасии се сметаат чалгасиите од тајфата на Климе Курте (виолина), во која на дајре тропал неговиот брат Стефан Курте, на лаута свиреле Дине (Коста) Садило и Димко Китанамче, а Андон Евстатија (Копанот) свирел на виолина (Маленко, 1989: 22-27). Според податоците од документарната емисија „Охридските трубадури и Ор. Климе Садило“, покрај веќе спомнатите членови на Куртевата

1 Според податокот во книгата на Маленкона страна 27, каде се вели дека „стариот Ленар, умрел пред 20 години, на 80 годишна возраст“ и сметајќи дека текстот е обработен кога Катил имал 55 години, а бил роден 1901, тогаш животниот век на чалгацијата Ленар би бил (1856 – 1936).

2 Милка Садило (ќерка на Климе Садило), во дискусија со водителот: Валентина Неловска, *Печат* (документарна емисија на телевизија ТВМ), 25.02.2015.

тајфа, се наведуваат и Миле Косе и Ристо Караѓуле,³ без да се каже на кој инструмент свиреле во тајфата.

Слика број 2: Втора генерација охридски чалгаци (не е потврдено дека сите биле членови на тајфата во ист временски период)

Како трета генерација се смета една од најпознатите охридски тајфи – составот на веќе спомнатиот Климе Садило (1881-1965) кој свирел на виолина. Останатите членови на овој такам биле: Наум Курте (1886-1967) на виолина,⁴ Паско Пепелко (1885-?) на лаута, Кирил Кузманов-Катиљ (1901-1988) кој повремено свирел виолина во тајфата, Димче Карче (кој во 1959 година веќе не бил жив, според: Маленко, 1977: 96) на лаута⁵ и Ѓорѓи Чочег/овски (1905-?) на дајре.

Според кажувањата на дајреџијата Ѓорѓи Чочег/овски (меѓу локалното население познат како Ѓоре Чочег, А. К.), Димче Карче, Кирил Кузманов-Катиљот и самиот Ѓоре Чочег, малку подоцна се приклучиле кон тајфата,⁶ а според кажувањата на Милка Садило, покрај Македонците, подоцна во оваа тајфа, на лаута свирел и турчинот Ме(х)мед Исмаил (Утчи). Понатаму Милка објаснува дека

3 Податоци преземени од кратката документарна емисија „Охридските трубадури и Ор. Климе Садило“, емитувана на битолската телевизија „Орбис“, а како видео содржина објавена на интернет сервисот YouTube: https://www.youtube.com/watch?v=sUEZBsbj_8o. [Дата на пристап: 16.09.2021].

4 Наум Курте ја наследил виолината (ќемането) од неговиот стрико Климе Курте, кој всушност бил вујко на Кирил Кузманов-Катиљ (Маленко, 1989: 27).

5 Според Димче Маленко, Димче Карче лаутата ја наследил од Дине (Коста) Садило (Маленко, 1989: 27), а денес таа лаута се наоѓа и припаѓа на малата колекција музички инструменти што ја поседува НУ Завод и музеј за заштита на спомениците од културата – Охрид.

6 Ѓорѓи Чочег/овски (дајреџија) во дискусија со Боривоје Цимревски, 15.02.1979, Охрид (интервју снимено на магнетофонска лента бр. 2704, во сопственост на Архивата на ИФМЦ).

не постоеле верски разлики и се живеело во хармонија со сите луѓе.⁷

Фотографија број 1: Климе Садило со тајфата, од лево кон десно: Наум Курте (виолина), Климе Садило (виолина), Паско Пенелко (лаута), Кирил Кузманов-Катиљ (виолина) и Димче Карче (лаута) (преземено од личната архива на информаторот Владо Жура)

Ѓоре Чочегкажува дека го наследил местото на својот татко Спасител Чочег/овски, кој извесно време тропал на дајре или свирел на кларинет во Садиловската тајфа до својата смрт. Од снимениот материјал на магнетофонската лента бр. 2149, дознаваме дека тајфата прво се нарекувала „Тајфата на Климе Садило“, а подоцна се нарекувале „Охридски трубадури“.⁸ Кај Џимревски е објаснето поврзувањето на охридските трубадури со трубадурите од Јужна Франција кои најмногу биле актуелни од XI до XIII век. Тој ги опишува како поети, а во исто време и инструменталисти и пејачи што се придружувале на стари жичени инструменти (виела, лаута, гитара) додека настапувале во дворовите на француските великодостојници, и ги нарекува музичко-поетски хроничари кои со своето пеење го забавувале и културно го воздигнувале народот (Џимревски, 1985: 23). Во тој поглед, иста е и функцијата и улогата што ја имале македонските чалгации, кои пак, исто така, настапувале и во дворовите на турските великодостојници.

⁷ Милка Садило (ќерка на Климе Садило), во дискусија со водителот: Валентина Неловска, Печат (документарна емисија на телевизија ТВМ), 25.02.2015.

⁸ Ѓорѓи Чочег/овски (дајреџија) во дискусија со Душко Димитровски, 10.06.1972, Охрид (интервју снимено на магнетофонска лента бр. 2149, во сопственост на Архивата на ИФМЦ).

Фотографија број 2: Климе Садило со тајфата, од лево кон десно: Кирил Кузманов-Катиљ (виолина), Наум Курте (виолина), Климе Садило (виолина), Паско Пепелко (лаута), Спасител Чочев/овски (кларинет) (фотографирана во 1920 година, пред црквата „Св. Петка“ во Охрид; преземено од Архив на Институт за фолклор „Марко Цепенков“ – Скопје)

Климе Садило (1881-1965, Охрид) потекнува од семејство каде што чалгијата заземала значаен дел од нивното секојдневие. Според кажувањата на овој чалгација, неговиот татко Глигор свирел на лаута, а дедото свирел на виолина. Исто така дознаваме дека Климе од својата 17 годишна возраст се занимавал со чалгискиот занает, учел кај некој мајстор од семејството Лозанчеви во Битола од каде што ја купил првата виолина, а на својата деветнаесетгодишна возраст започнал да свири во тајфата на својот татко.⁹ Димче Маленко кажува за напис објавен во списанието „Јужен бран“ од 1960 година, напишан од страна на ученичката Марика Ѓеорѓиева, каде се вели дека: „... Во 1900 година за првпат со своите раце го развлече гудалото низ виолинските жици, а имаше само 19 години. Меракот за да ја продолжи музиката таткова традиција, која во оваа куќа има своја историја, кај младиот Климе беше голем... Се случувало на свадбите да свири и по два дена и по две ноќи без престанок, а на свадбата на Цемаљ-бег во Мат, Садило свирел 20 ноќи.“ (Маленко, 1977: 95). Интересно е дека Садило бил левучар, односно „лејчар“ (како што бил нарекуван во Охрид), што значи дека гудалото го држел во лева рака. Според податоците во веќе спомнатата кратка документарна емисија што зборува за трубадуриите во Охрид, Климе Садило заедно со неговиот татко и со некој дајреџија, во 1905 година свиреле на свадба, каде ја испеале песната „Надеваши ли се султане, на пролет комити да дојдат“, песна

⁹ Климе Садило (виолинист) во дискусија со Ганчо Пајтонџиев, 07.04.1954, Охрид (интервју снимено на магнетофонската лента бр. 367, во сопственост на Архивата на ИФМЦ).

што била причина овој кеманеџија да биде уапсен од турските запитии и да биде една година во затворот во Битола. Попрецизно за оваа ситуација, кажува самиот Климе Садило во претходно спомнатиот напис од ученичката Мариќа, што е наведен кај Маленко. Таму тој вели: „Тоа беше првата песна што ја отсвири на кѐменето... Јануарска ноќ 1905 година. Се одржуваше свадбата на Крстан Момир. Во 11 часот пред полноќ кај „Горна порта“ имаше турско дервие – полициска патрола. Кога нѐ чуја дека ја пееме оваа песна, утредента нѐ викнаа во затворот „Катилана“ во Битола. Овде нѐ задржаа една година и тоа само заради оваа песна.“ (Маленко, 1977: 95). По излегувањето од зандана (затворот), Климе Садило ја оформил својата тајфа – Такамот на Садиловци, што од 1906 година почнала поинтензивно да свири во Охрид, но и во другите градови: Кичево, Ресен, Струга, Дебар итн.¹⁰ Милка Садило, раскажува дека освен во Македонија, чалгаиците од овој такам биле повикувани да свират и во Србија, Албанија и Бугарија. За одбележување е дека снимиле лонг-плоча во Америка, а потоа снимиле плочи и за дискографската куќа „Југотон“ од Загреб.¹¹

Од досегашните истражувања произлезе уште еден податок поврзан со Климе Садило, а тоа е, дека неговата музичка дарба била видлива и преку тоа што, освен на виолина, тој свирел и на ут, а со свирењето како чалгаиџија го издржувал и прехранувал семејството. Чалгаицкиот занает се обидел да го наследи и неговиот најстар син Димче (1911-1939), кој за жал починал на своите 28 години. Дајреџијата Ѓоре Чочег кажува дека Садило често одел сам со својот син (без останатиот дел од тајфата) да свири на некои прослави, а во тие прилики, Садило свирел на утот, а синот на виолина, додека на свадбите одела целата тајфа. Понатаму Чочег вели дека „Садило знаел секој што сака да игра и тоа го свирел, знаел да погоди на секој... никој како Садило не може. Дарба си е. Виолината негова пишчеше. Прстот благ. Тој тргаше на слабата жица, а Ном на кабите, на втора жица, акорд му држеше и то идеше мелодично“.¹²

---

10 Податоци преземени од кратката документарна емисија „Охридските трубадури и Ор. Климе Садило“, емитувана на битолската телевизија „Орбис“, а како видеосоджина поставена на интернет-сервисот „YouTube“: https://www.youtube.com/watch?v=sUEZBsbj_8o. [Дата на пристап: 16.09.2021].

11 Милка Садило (ќерка на Климе Садило), во дискусија со водителот: Валентина Неловска, *Печат* (документарна емисија на телевизија ТВМ), 25.02.2015.

12 Ѓорѓи Чочег/овски(дајреџија) во дискусија со Боривоје Цимревски, 15.02.1979, Охрид (интервју снимено на магнетофонска лента бр. 2704, во сопственост на Архивата на ИФМЦ).

Фотографија број 3: Климе Садило со тајфата, од лево кон десно, долу: Климе Садило (виолина), Паско Пепелко (лаута), Ме(х)мет Исмаил-Утчи (лаута), горе: Димче Садило (виолина) и Наум Курте (виолина) (фотографирана во 1938 година; преземено од Архив на Институт за фолклор „Марко Цепенков“–Скопје)

Иако поголемиот број од чалгаџиите биле самоуки, односно не биле музички образовани, Владимир Тунтев раскажува дека на Садило му било познато нотното писмо, но никогаш не свирел по ноти.¹³ Опишувајќи го свирењето на Садило, Цимревски вели дека тонот му бил продорен и полн, мекамлски трпелив и на моменти недоволно интонативно чист, но тоа го опишува како специфичен белег на некои чалгаџии – кеманџии (Цимревски, 1985: 25).

Слика број 3: Трета генерација охридски чалгаџии (не е потврдено дека сите биле членови на тајфата во ист временски период)

¹³ Владимир Тунтев (професионален фотограф) во дискусија со авторот, 09.03.2010, Охрид (личен запис).

Паралелно со Садиловската тајфа, постоеле и други, меѓу кои, според информаторот Александар Патчев, е тајфата на Кркулевици (Тоде Кркуљ) од маалото Кошишта,¹⁴ но Кркулевската тајфа не била толку позната како останатите и досега нема пишувани податоци за неа. Во оваа тајфа, според Ѓоре Чочег, во прво време свирел Кирил Кузманов-Катил, кој подоцна се приклучил кон Садиловската тајфа.¹⁵ Според Сотир Димитровски-Сингал, во Кркулевската тајфа, покрај спомнатите членови, свиреле и Мемед на ут (веројатно се мисли на Ме(х)мед Исмаил-Утчи којшто прво свирел во оваа тајфа, а потоа продолжил со Садиловската) и некое ѓупче на дајре.¹⁶ Како што може да се забележи, членовите често преминувале од една во друга тајфа, постојано се преплетувале, а тоа можеби се случувало во зависност од околностите и приликите за свирење на чалгиските тајфи.

Според Џимревски, паралелно со Садиловската тајфа постоел и чалгиски состав при Културно-уметничкото друштво „Кардашлик Бирлик“, кој свирел турски румелиски песни од Охрид (Џимревски, 1985: 26), но нема податоци за членовите на составот.

На магнетофонската лента бр. 3264, има сведоштво за постоењето и на тајфата на Демиралли Бајрам, што исто така, постоела паралелно со овие неколку спомнати тајфи. Тоа се дознава од интервјуто со виолинистот Адем Бајрам (роден 1936, Охрид), кој бил (најмал) син на спомнатиот чалгација Демиралли Бајрам и кој свирел во тајфата на својот татко, а подоцна се приклучил кон познатиот охридски Ансамбл „Билјана“. Адем потекнува од семејство на музичари, каде неговата баба (по мајка) – Фатиме (1860-?) и неговата тетка Камиле, тропале на дајре на турски свадби и веселби (што наведува на мисла дека станува збор за женска чалгија, А. К.).

Таткото на Адем – Демиралли Бајрам (1900-1966), свирел на лаута, а останатите членови од тајфата биле: Џељо (виолина) кој по неговата смрт бил заменет со најстариот син на Демиралли (на кого не му е познато името, А. К., а бил роден 1923 година),¹⁷ па се приклучил (Бенир?) на дајре, кој подоцна бил заменет од другиот син на Адем – Муса Бајрам (роден 1931 година), а турчинот Садик свирел на кларинет. Подоцна, во 1951 година кон тајфата се приклучил и Адем Бајрам (најмалиот син на Демиралли), кој исто како и Садило, свирел со лева рака. Во ваков состав свиреле во периодот од 1951 до 1959

---

14 Александар Патчев (наставник по ликовно образование и воспитание) во дискусија со авторот, 19.12.2009, Охрид (личен запис).

15 Ѓорѓи Чочег/овски (дајреџија) во дискусија со Боривоје Џимревски, 15.02.1979, Охрид (интервју снимено на магнетофонска лента бр. 2704, во сопственост на Архивата на ИФМЦ).

16 Сотир Димитровски-Сингал (познат пејач и инструменталист) во дискусија со Боривоје Џимревски, 10.08.2001, Охрид (интервју снимено на магнетофонска лента бр. 3772, во сопственост на Архивата на ИФМЦ).

17 Адем Бајрам раскажува дека неговиот најстар брат свирел со лева рака иако не бил левучар, бидејќи учел по примерот на свирењето на Садило, мислејќи дека така е правилно да се свири.

година со мали прекини. Понекогаш, во зависност од потребите, со нив бил и кларинетистот Сабри, како и братучедот на Адем кој бил утџија. Тајфата свирела по седенки и свадби каде што не можел да свири Садило.¹⁸

Слика број 4: Тајфата на Демирал Бајрам што постоела паралелно со Садиловската тајфа (не е потврдено дека сите биле членови на тајфата во ист временски период)

По смртта на Садило, како чалгиски состав што ја продолжува чалгиската традиција, Џимревски ги наведува „Охридските трубадури“ (тогаш младата група) под раководство на виолинистот Стојан Златаноски (Џимревски, 1985: 23-25). Според податоците на магнетофонската лента бр. 2704, во оваа музичка група свиреле: Стојан Златаноски (роден 1944 година) и неговиот син Зоран (роден 1964 година) на виолина, Вретовски Наум (роден 1929 година) на ут, неговиот син Мирко (роден 1962 година) на лаута, Стефан Банџо (роден 1919 година) на ут, Ѓорѓи Чочег/овски (роден 1905 година) на дајре. Се кажува дека групата била формирана во 1965 година од страна на Стојан Златаноски, Ѓоре Чочег и Стефан Банџо. Во 1970 година се приклучил Наум Вретовски, а малку подоцна се приклучиле: Мирко Вретовски и Зоран Златаноски.

¹⁸ Адем Бајрам (виолинист) во дискусија со Боривоје Џимревски, 07.06.1987, Охрид (интервју снимено на магнетофонска лента бр. 3264, во сопственост на Архивата на ИФМЦ).

Фотографија број 4: Охридскиот музички состав „Охридски трубадури“, од лево кон десно: Стефан Банцо (ут), Ѓоре Чочег (дајре), Наум Вретовски (ут), Стојан Златаноски (виолина); долу: Зоран Златаноски (виолина) и Вретовски Мирко (лаута) (фотографирана во 1979 година; преземено од Архив на Институт за фолклор „Марко Цепенков“ – Скопје)

Се спомнуваат и други трубадури како некогашни членови, како на пример: Спростран Стефан со нив свирел 7 или 8 години, Бакалов Ристе свирел три години, 11 години свирел Рушан Далиб на ут, но и Хусеин Зејнула (кој бил бербер што подоцна ја формирал турската чалгиска група во Охрид).¹⁹ Како некогашен член на оваа музичка група, во кратката документарна емисија „Охридски трубадури – Стојан Златаноски“ достапна на интернет-сервисот „YouTube“, се спомнува и Павел Ковачески, но не се кажува на кој инструмент свирел.²⁰

---

¹⁹ „Охридски трубадури“ (младата група) во дискусија со Боривоје Џимревски, 15.02.1979, Охрид (снимено на магнетофонска лента бр. 2704, во сопственост на Архивата на ИФМЦ).

²⁰ Податоци преземени од кратката документарна емисија „Охридски трубадури – Стојан Златаноски“, што како видеосоджина е поставена на интернет-сервисот „YouTube“:

https://www.youtube.com/watch?v=_gBej2YYMJY. [Дата на пристап: 02.02.2021].

Слика број 5: Четврта генерација охридски чалгаџии (не е потврдено дека сите биле членови на тајфата во ист временски период)

Како што може да се забележи, низ овие неколку чалгаџиски генерации, чалгиската музичка традиција во Охрид живеела, постоела и се негувала на најавтентичен начин внимавајќи на задржувањето на специфичните чалгиски инструменти (иако во овој случај, во инструментариумот не биле вклучени канонот и кларинетот). Што значи, звукот на охридската трубадурска чалгиска музика бил обликуван само од жичените инструменти, како што се: лаутата, утот и виолините, и единствениот ударен инструмент – дајрето, а бидејќи после наведените „Охридски трубадури“, нема чалгиски тајфи што ја продолжиле прекрасната музичка традиција со овој специфичен чалгиски инструментариум, може да се заклучи дека охридската градска средина е носител на четири генерации чалгаџии, меѓу кои најпозната и ненадмината по своето свирење останала Садиловската тајфа.

ЛИТЕРАТУРА:

Seeman, Sonia Tamar.(1990). *Continuity and Transformation in the Macedonian Genre of Čalgija: Past Perfect and Present Imperfective*. Master's Thesis paper. Seattle: University of Washington.

Škaljić, Abdulah.(1966). *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo: "Svjetlost" izdavačko preduzeće.

Бошале, Никола. (2004). Охридски трубадури (Гласници на граѓанските слободи).Охрид: Летра.

Маленко, Димче.(1977). *Охридската песна и садиловската чалгија*. Во Охридски староградски средби (билтен). Книга 1 и 2. Охрид, 82-101.

Маленко, Димче. (1989). *Охридска народна песна и приказна*. Охрид: Завод за заштита на спомениците на културата и Народен музеј.

Татаровска, Ленка. (2001). Староградската народна песна во Македонија.Скопје: Институт за македонска литература.

Џимревски, Боривоје. (1985).Чалгиската традиција во Македонија (*Македонско народно творештво – Орска и инструментална народна традиција*). Книга. 4. Скопје: Институт за фолклор „Марко Цепенков“.

Џимревски, Боривоје. (2005).Градска инструментална музичка традиција во Македонија [1900-1941]. (Орска и инструментална народна традиција). Книга 7. Скопје: Институт за фолклор „Марко Цепенков“.

Оливер Бојчески,
ЈЗУ „ Здравствен Дом,, Струга

Хинор Кица,
Универзитет во Тетово, Факултет за физичка култура

Марина Бојческа,
СОУ,, Нико Нестор,, Струга

Хелидон Кица,
Универзитет во Тетово, Факултет за физичка култура

ЕВАЛУАЦИЈА НА ЗДРАВЈЕТО КАЈ СПОРТИСТИТЕ ПОСЛЕ ПРЕЛЕЖУВАЊЕ НА БОЛЕСТА КОВИД 19

Абстракт

Поради фактот дека голем број на спортисти досега е биден позитивен на Ковид-19. Истражувањето во овој труд е направено се цел да се утврди влијанието на оваа болест кај спортистите кои ја поминале болеста (Ковид-19) и дали постојат последици врз нивното здравје конкретно врз срцевата функција.

Беа истражувани спортисти од 15 (петнаесет) сениорски екипи во Струга и Охрид од разни спортови со вкупен број на заболени спортисти (61). Врз основа на клиничката симптоматологија, спортистите кои ги испитувавме беа групирани во две групи:

- 1) спортисти со асимптоматска клиничка слика – вкупен број 25
- 2) спортисти со благи симптоми – вкупен број 36

Врз спортистите кои прележале Ковид – 19, беше направено кардиолошка евалуација (ЕКГ, аускултација, мерење на крвен притисок). Бидејќи истражувањето беше направено во месец Декември 2020 год. спортистите кои беа цел на евалуирање се наоѓаа во раличен период или фаза на опоравување после прележување на болеста (од 1 месец до 4 месеци).

Врз основа на добиените резултати може да се констатира дека болеста кај испитаниците не оставила траги врз нивното здравје врз основа на горонаведените методи на евалуација. Да напоменеме дека сите спортисти веднаш по добивањето на резултатите за ковид позитивни и завршување на болеста беа предупредени дека е потребно мирување и рехабилитација која треба да изнесува минимум 14 дена.

ПРЕПОРАКИ

Врз основа на нашиот научентруд и сознанијата од други светски трудови можеме да ги дадеме следните клинички препораки:

- Враќањето кон спортски активности мора да се одреди индивидуално за секој спортист во однос на клиничкиот тек на КОВИД 19.
- Спортистите кои ги групиравме во две групи на: спортисти со асимптоматска клиничка слика и спортисти со блага симптоматологија, можат да се вратат кон спорт после обавезни 2 недели на одмор од моментот на добивање негативен тест на КОВИД 19.

- Во светски размери докажано е дека вирусот може да предизвика оштетување на срцето и крвните садови кај спортистите. Поради тоа, ние го направивме овој труд со цел да се види дали кај некој од спортистите има некое можно оштетување. За среќа на сите нас при опсежното испитување, вакви последици не најдовме (ЕКГ евалуација). Но сепак како превенција секогаш после прележување на болеста е да се направи ЕКГ евалуација и да се спроведе строг режим на мирување од минимум 2 недели.
- После обавезниот одмор следи фаза на постепено враќање кон спортски активности. Времетраењето на постепеното враќање може да трае околу 2-3 недели поделено во 4 етапи, при што се важни параметрите на срцевата фреквенција, интензитет на оптеретување, вид на спорт, одмор, спење, правилна исхрана и психолошкиот момент за спремност кон враќање на спортскиот терен.
  - Прва(1) етапа: ниво на фреквенција 60-70% HRmax. (100-130 udari na srce), класичен аеробен интензитет на оптеретување, практикување на брзо одење, пливање, возење на велосипед, лесно трчање. Времетраење околу 4-5 дена.
  - Втора(2) етапа: ниво на фреквенција 70-80% HRmax. (120-150 udari na srce), аеробен интензитет на оптеретување во комбинација со аеробно-анаеробен тип, практикување на пливање, возење на велосипед со поголем интензитет, трчање на средни дистанци, практикување на индивидуален вид на спорт со лесен и лесно среден интензитет. Времетраење околу 7-8 дена.
  - Трета(3) етапа: ниво на фреквенција над 80% HRmax. (150-180 udari na srce), комбинација со аеробно-анаеробен тип и висок аеробен и анаеробен тип, практикување на индивидуален вид на спорт со среден и средно висок интензитет. Времетраење околу 6-7 дена.
  - Четврта(4) етапа: нормални спортски активности но со посебно внимание врз време на опоравување и одмор, доволен сон и правилна исхрана.

Dr. Fariz KHALILLI

Director of “Medieval Aghsu Town” State Historical-Cultural Reserve of the State Service for Protection, Development and Restoration of Cultural Heritage under Ministry of Culture of the Republic of Azerbaijan

Shahla KHALILLI

Researcher of Institute of Manuscripts named after Muhammed Fuzuli of Azerbaijan National Academy of Sciences

GARAPIRIMLI SUFI KHANAGAH IN KARABAKH

ABSTRACT

It was February that the publication of “Managibname” of Pir Muhammed Garabaghi was planned, that we were wishing for many years. Although “Miras” Social Organization in Support of Studying of Cultural Heritage could not continue its “Historical Karabakh Heritage Documentation Project” (Jabiyev and Khalilli 2017: 11), it established a new “Karabakh Heritage Research Community” in February 2020. The project of publishing manuscripts and documentaries by the community began with Pir Muhammed’s “Managibname” (azertag.az 22.09.2020).

It is as if the Saint showed his miracle often mentioned in the sources that the publication of the book coincided with the liberation of Karabakh, Aghdam, Garapirimli and his tomb.

Firstly, two copies of the work, the copies preserved in the Istanbul National Library of Manuscripts and the Institute of Manuscripts named after Muhammed Fuzuli of ANAS were studied. Later, the head and author of the project Shahla Khalilli, a researcher at the Department of Turkic Manuscripts Research of the Institute of Manuscripts named after Muhammed Fuzuli of ANAS, chairman of the board of “Miras” Social Organization in Support of Studying of Cultural Heritage discovered the third copy in the personal collection of Ruslan Mammadov, resident of Duruja village, Gabala region. With the consent of the owner of the copy, Ruslan Mammadov, the copy was also involved in the study (azertag.az 04.12.2020).

Sufism has passed through two main stages throughout its history: the stage of tasawwuf and the stage of tarikats. The spread of sufism in Azerbaijan began at the stage of tasawwuf, in the 9th-10th centuries. Starting from the 13th century, during the transition to the sectarian stage two main tarikats emerged from the school of sufism in Azerbaijan: Safaviyya in Ardabil and Khalvatiyya in Shamakhi. In this article, we study about Pir Muhammed Garabaghi, a khalvati sheikh, “Managibname” written about him as well as the people and places mentioned in the managibs.

Pir Muhammed is a khalvati sheikh who lived in the first half of the 16th century and practiced Sufism in Karabakh (Ögke 2015: 121). The descendants of Pir Muhammed who was known as “Gara Pirim” and “Gara Sheikh”, are related to the famous Sufi, Shams Tabrizi. His grandson, Feyzullah Efendi succeeded to the rank of Sheikh-ul-Islam, one of the highest positions in the Ottoman Empire, and became a teacher of the sultan’s children. In the following time, his descendants were closely involved in the socio-political activities of the Ottoman state. Currently, the collection of Pir Muhammed’s grandson Feyzullah efendi is reserved in the National Library, located in the Fatih district of Istanbul. A collection of Feyzullah Efendi’s

manuscripts is preserved in the library as well. The Turkish copy of “Managibname” is in that collection. Feyzullah efendi also wrote a treatise named “Silsilename”, which introduces the genealogy of his family. In this book, we provide information about the life and activity of Pir Muhammed Garabaghi based on both “Managibname” and “Silsilename” treatises.

The second main interesting aspect of the “Managibname” is that the toponyms of Karabakh belonging to the 16th century, such as names of the villages, hamlets, rivers, valleys and mountains are mentioned. From the study of Duruja copy, it becomes clear that Pir Muhammed Garabaghi’s nickname was “Gara Pirim” (Duruja copy: 83). Gara Pirim is the key to the Sufism history in Karabakh. “Managibname”, events and places in newly liberated areas, Garapirimli and Papravand villages of Aghdam were mentioned and existence of material and cultural monuments related to the them have been identified. Even though we are not able to involve these places in the research for the time being, archaeological study of Garapirimli khanagah will be carried out in the future.

Key words: Managibname, Karabakh, Garapirimli, Azerbaijan, sufism

Introduction. One of the first historical regions where Islam spread is the territory of Azerbaijan. It is studied from the historical sources that during the reign of Caliph ‘Umar ibn al-Khattab, agreements were signed with local rulers and the locals were treated more mildly compared the way the previous imperial powers treated them. It is also known that letters sent from Azerbaijan played a key role in the writing of the Holy Quran during the reign of Caliph Uthman ibn Affan. It is known that Uwais al-Qarani, one of the first followers during the reign of Caliph Ali ibn Abu Talib and who participated in Muslim marches, was martyred and buried in Azerbaijan. Thus, in the first years of Islam, the territory and population of Azerbaijan are at the center of events (Khalilli 2020: 205).

As the Companions were replaced by the followers, and the followers by the followers, and Islam spread to wider areas, new scientific and cultural centers and schools began to emerge. Sufism, as a branch of science that studies the psychological state and mystical moods of Muslims, emerges at this stage. Literally, “Sufism” is derived from the verb “tasawwaf” (wearing wool) in connection with the wearing of wool by Sufis, and was used as the infinitive form of that verb. Therefore, those who follow the path of Sufism are also called “Sufis” and “Mutasavvuf.” European authors, on the other hand, tried to connect philosophy and mysticism in a sense with Sufism. However, the term of “Sufism” is also used because the terms “Eastern philosophy” and “Islamic mysticism” do not fully meet the term “tasavvuf” (Ongoren 2011: 119).

Analytical approaches to historical sources indicate that Sufism was in fact an institutionalized theoretical trend that encouraged the Turks, who followed a transhumance lifestyle, and the Mongols and other Turkic groups that came with them, to convert to Islam. While both the Arabs and the Persians preferred to study and practice Islam through books, the Turks and Mongols embraced it orally and through conversations. This was especially conditioned by the lifestyle of the Turks (Khalilli 2020: 205).

Throughout its history, Sufism has passed through two main stages: the stage of tasavvuf and the stage of sects. The spread of Sufism in Azerbaijan began at the stage of tasavvuf, in the 9th-10th centuries. During the transition to sectarianism beginning from the 13th century, two main sects emerged from the school of asceticism in Azerbaijan: Safavidism in Ardabil and Khalvatiyya in Shamakhi. This book tells about the secret sheikh of Karabakh Pir Muhammed, the “Managibname” written about him and the people and places mentioned in the managibs.

Pir Muhammed was a Khalvatiyya sheikh who lived and practiced Sufism in Karabakh in the first half of the 16th century (Ogke 2015: 121). The descendants of Pir Muhammed, known as the “Gara Pirim” and the “Gara Sheikh” are related to famous Sufi Shams Tabrizi (Turkish copy: 1). His grandson, Feyzullah Efendi succeeded to the rank of Sheikh-ul-Islam, one of the highest positions in the Ottoman Empire, and became a teacher of the sultan’s children (Taishi 1995: 527). In the following period, his descendants were closely involved in the socio-political activities of the Ottoman state. Currently, the collection of Pir Muhammed’s grandson Feyzullah efendi is reserved in the National Library, located in the Fatih district of Istanbul. A collection of Feyzullah Efendi’s manuscripts is preserved in the library as well. The Turkish copy of “Managibname” is in that collection. Feyzullah efendi also wrote a treatise named “Silsilename”, which introduces the genealogy of his family (Kara and Ögke 2015: 133). In this book, we provide information about the life and activity of Pir Muhammed of Karabakh based on both “Managibname” and “Silsilename” treatises.

Life of Pir Muhammed Garabaghi. The grandson of Pir Muhammed Garabaghi, the Ottoman Sheikh-ul-Islam Feyzullah Efendi writes his genealogy as follows: Feyzullah efendi, son of Sheikh Muhammed, son of Habib Muhammed, son of Pir Muhammed, son of Sultan Ahmad, son of Sheikh Junayd (Ogke 2015: 119).

Pir Muhammed was born, lived and practiced Sufism in the village of Magsudlu in the present-day Aghdam region of the Ganja-Karabakh principality (1501-1747). When studying his life, it becomes clear that in the 16th century, the village of Magsudlu was one of the largest, well-known villages in Karabakh. A part of Magsudlu village was planting on the bank of the Jirgis river (now Gulyatag river) passing through the territory of the present Garapirimli village, and in summer they were going to the Lachin-Kalbajar mountains for pastures.

Pir Muhammed’s father’s name was Sultan Ahmad and his grandfather’s name was Sheikh Junayd (Ogke 2015: 120). Both Sheikh Junayd and Sultan Ahmad lived in the village of Magsudlu. However, their ancestors are considered to be both descendants of sayyids and the famous Sufi Shams Tabrizi (Ogke 2015: 132). In particular, this information is given at the beginning and end of the copies of the “Managibname” (Turkish copy: 1).

We do not know even the approximate date of the birth of Pir Muhammed. However, it can be assumed that he was born at the end of the 15th century. Pir Muhammed’s childhood was remembered with very interesting events,

and the author of “Managibname” included some of those events in his stories. It is said that, Pir Muhammed saw people who sinned as children as savages and ran away from them. His father, Sultan Ahmad, was very worried about this and brought him to Sheikh Abdul Gafar, who worked in a neighboring village. Professor Ahmad Ogke mentions that Pir Muhammed was seven years old at the time, according to the phrase “sinni-tamyiz” (Ogke 2015: 120).

Sheikh Abdulgafar is the teacher, first sheikh and murshid of Pir Muhammed. Sheikh Abdulgafar’s name appears in four stories in the “Managibname”. The “Silsilename” also provides information about him. There is no information about him in other sources. It is known that Sheikh Abdulgafar died in 1527 (Ogke 2015: 120). The story indicates that Sheikh Abdulgafar lives in Karabakh, in a neighboring village not mentioned in the source, half a day’s distance from the present-day village of Garapirimli in Aghdam region, and works as a sheikh in the sect of Khalvatiyya. With the consent of Sultan Ahmad, Sheikh Abdulgafar deals with the psychology and pedagogy of Pir Muhammed.

Sheikh Abdulgafar bequeathed his prostration and the position of the sect not to his children, but to Pir Muhammed, with whom he was convinced that he was the possessor of discovery and miracle. Even Sheikh Abdulgafar foresaw that Pir Muhammed’s disciples would be more numerous, widespread, and that he would rise to a higher level of perfection. There are two stories in the “Managibname” about the permission of the caliphate and the story of Pir Muhammed’s succession of Sheikh Abdulgafar in the series.

Shah Gubad Shirvani is the second sheikh and murshid of Pir Muhammed. Pir Muhammed met him in 1543 and received permission to caliphate in the sect of Khalvatiyya. It becomes clear from the story that Shah Gubad was the most important figure in the field of Sufism in the whole Caucasus at that time. At the meeting, Shah Gubad saw that Pir Muhammed was ready for guidance, a man of discovery and greatness, aware of the secrets of eighteen thousand worlds. He gifts Pir Muhammed a walkingstick and a praying mat, and allows him to guide the sect. It is understood that Shah Gubad was very old at that time because he referred to Pir Muhammed as “my child”. Shah Gubad died fifteen or eighteen days after Pir Muhammed’s return to Karabakh.

One of the main reasons for Pir Muhammed’s visit to Shah Gubad was that he spoke a language that was not available in Persian, Arabic, Turkic or Assyrian during the conquest. Shah Gubad said that he knew about that language and that Baba Mansur Varandali spoke that language. However, Pir Muhammed realizes that Shah Gubad does not know the language and does not talk about it much. The story also reveals the name of another sheikh whom Shah Gubad appointed as caliph besides Pir Muhammed. He was Oruj Amir from Dagestan. It is also indicated in the second story that after the death of Shah Gubad, some of the disciples from Shirvan came to Karabakh, to Pir Muhammed, served him, and solved their problems with his advice.

Feyzullah efendi writes in “Silsilename” that Pir Muhammed, who followed the will of Shah Gubad, tried to follow the right of guidance and was

known as “Gara Sheikh” at that time, became a Sufi-traditionalist of people by his words, reactions and behavior and was engaged with their education. As the number of his disciples increased, government officials and other people competed with each other to ensure that he did not fail in his service. Many of his wise quotes and mangibas were known, spread from language to language. Even works about this have been written in Arabic and Turkic languages. During his lifetime, there were nobody from both the jurists and the common people who did not recognized him and accepted his guardianship (Ogke 2015: 121).

Pir Muhammed met Shah Tahmasib (1524-1576), the eldest son of Shah Ismail I, the second king of the Safavid state of Azerbaijan, in the city of Qazvin. Shah Tahmasib invited Pir Muhammed to Qazvin when he heard that his popularity among the Karabakh sufis was growing, his disciples were increasing, and the volume of his works was expanding. Pir Muhammed sensed Shah Tahmasib’s intention in advance and comes to Qazvin himself. In Qazvin, Shah Tahmasib tested Pir Muhammed several times and became convinced of his perfect mentorship. He instructs that no one should interfere in the affairs of Pir Muhammed.

Pir Muhammed from Karabakh died in 1549 (Ogke 2015: 121). He was buried in the khanagah of Garapirimli village in Karabakh near the graves of his father and grandfather (Sheikh Junayd and his son Sultan Ahmad), and a tomb was built over his grave. The tomb was visited by the people of Karabakh in later times, even during the Soviet era. Garapirimli village and the tomb of Pir Muhammed, which have been under the control of the occupying army of the Republic of Armenia since 1993, were liberated on November 20, 2020 by our victirous army under the leadership of the Commander-in-Chief of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev. In the future, archaeological excavations will be carried out in the khanagah and tomb and the monument will be restored.

The succession of Khalvatiyya of Pir Muhammed Garabaghi. The Silsile-name (Book of succession) is a written document that goes from the Prophet Muhammed to the last sheikh and indicates the succession of Sufis. This document also showed how the sheikhs knew their succession and its authenticity. Naturally, these documents have not appeared all of a sudden, they were gradually formed and passed down from generation to generation. It was possible to compile the series of khatvatiyya on the basis of Pir Muhammed’s meeting with Shah Gubad Shirvani in 1543 and obtaining permission. As Yusif Muskuri mentioned, all poles pass the truth from generation to generation after one another. The pole of the prophets is the Prophet Muhammed (peace be upon him), as he is the seal of the prophets. The pole of the saints is Ali (peace be with him), as he is the last of the four caliphs. The succession of inspiration passed from our Prophet Muhammed (peace be upon him) to Ali (peace be with him) is as follows:

Hasan Basri;
Habib Ajami;
Davud Tai;

Maruf Karkhi;
Sirri Sagati;
Juneyd Baghdadi;
Mumshad Dinavari;
Muhammed Dinavari;
Muhammed Bakri;
Vahiyaddin Gazi Omar Bakri;
Abunnajib Suhraverdi;
Gutbaddin Abhari;
Ruknaddin Muhammed Najashi;
Shihabaddin Tabrizi;
Seyid Jamaladdin;
Sheikh Ibrahim Zahid;
Akhi Muhammed;
Omar Avakhili Shirvani;
Molla Ali Malhami Shirvani (Akhi Mirim);
Haji Izzaddin Shirvani;
Pir Sadraddin;
Abu Sheikh Ahmad;
Ibn Abulgasim;
Seyid Yahya Badkubi (May God sanctify his secrets);
Yusif Muskuri (May god bless him) (Muskuri 2006: 122-123).

After Yusif Muskuri, Muhammed Rukki, after the latest Shah Gubad Shirvani has continued the succession. Shah Gubad has passed the succession to Pir Muhammed.

The history of Khalvatiyya in Karabakh begins with the construction of the Garaagaj khanagah by Dada Omar Rovshani and his guidance there. Dada Omar Rovshani is the caliph of Seyid Yahya Shirvani, a Sufi scholar and murshid, who was considered the second shrine of Khalvatiyya. He was from the Aydin region of the Republic of Turkey and completed his spiritual tour in the Baku khanagah. Seyid Yahya sent him to Karabakh region and instructed him to guide the Turkmen-Tarakama villages there (Khulvi 1993: 514). Dede Omar Rovshani's guidance was supported by Aghgoyunlu ruler Uzun Hasan and his wife Seljuk Khatun. The Tabriz khanagah was established for Dada Omar Rovshani and began to operate there (Arayanjan 2019: 8). His favorite caliph, Ibrahim Gulshani Bardali, was a guide in both Karabakh and Tabriz. Both Sufis were considered pearls of Karabakh and were known as Sufi poets. Their Divans and Masnavi are important works of Sufi literature. Ibrahim Gulshani moved to Cairo, Egypt after the Safavids came to power in Tabriz. The Cairo khanagah of Khalvatiyya, which still retains its grandeur, was built for him (Khulvi 1993: 530). The Karabakh Khatvatiyya continued as a Rovshaniyya branch through Dada Omar Rovshani, and most subsequent sheikhs benefited from this branch. It is said that Sheikh Abdulgafar, the first sheikh of Pir Muhammed, was also from Rovshaniyya branch. It is noted that Shah Gubad Shirvani also met Dada Rovshani in his early youth. Therefore, researchers believe that Pir Muhammed was a

rovshaniyya/khalvatiyya sheikh (Ogke 2015: 131). The Sufism activity started by Khalvatiyya in Karabakh has not stopped, it has preserved its existence in various forms until now.

Followers of Pir Muhammed Garabaghi. Pir Muhammed had two sons from Zeynab khanum: Sheikh Valiyaddin Muhammed and Sheikh Habib Muhammed (Ogke 2015: 121). After the death of Pir Muhammed, his eldest son Sheikh Valiyaddin Muhammed took the position of sheikh in Garapirimli khanagah. In “Managibname” the name of Sheikh Valiyaddin Muhammed is mentioned in a story. His nickname is “Vali Gaga” and his name is “Vali Muhammed”. He was welcoming science students from Ganja, offering food and services to guests.

Sheikh Valiyaddin had a tough temperament and a strong charm. At that time, Karabakh disciples gathered around him. Safavid oppression and deportation of the Sunni population increased during this period. Part of the family, along with the villages of Karabakh, were relocated around the city of Astarabad in Iran. At the end of the 17th century, Feyzullah Efendi wrote that some of the sheikh’s descendants also lived in Astarabad. He and a Sufi family known as “Dada Efendi” from the family of Pir Muhammed had to move to the Crimea, where they settled.

After the death of Sheikh Valiyaddin, he was buried in Garapirimli next to his father Pir Muhammed (Ogke 2015: 121).

Sheikh Valiyaddin’s brother Sheikh Habib Muhammed took his place of the sect in Garapirimli khanagah after his death. Sheikh Habib Muhammed was orphaned when his father died when he was a child. He married the daughter of Akkashoglu Huseyn agha from Magsudlu village. His grandson, Feyzullah Efendi, described Habib Muhammed as “a devout, ascetic, a person who turned to his Lord with all his heart, turned away from worldly luxuries, and continued to recite accurately and continuously in matters of worship and secrecy.” Those who attended his sects and ceremonies witnessed that his prayer was mustahabb and that he performed many miracles. Habib Muhammed married Heyrannisa khanum, the daughter of Seyid Muhammedsharif efendi’s son Seyid Muhammedamin, known as “Gizilgaya seyids” in Karabakh, and his son Sheikh Muhammed was born from that lady. He died in 1616 at the age of eighty and was buried near his father’s grave in Garapirimli (Ogke 2015: 122). Feyzullah efendi wrote, “Our sheikhs were in agreement that the lineage of our ancestors had reached the state of bliss. In the area where they lived, they were known as “Sayyids of Gizilgaya”. Gizilgaya is a famous place in Karabakh” (Ogke 2015: 125). According to the oral information from Prof. Dr. Shikar Gasimov from the village of Jijimli, the tomb of Malik Ajdar and Kar Gunbaz in the village of Jijimli are located on Gizilgaya Hill. It is known that these tombs belonged to the Sayyid families. The famous Sufi Mir Hamza Seyid Nigari is also from that village.

After Habib Muhammed, his eldest son Sheikh Mustafa sat in the post of sect in Garapirimli khanagah according to family tradition. He was a righteous man, a devotee, a devout man who obeyed God Almighty, and followed in his father’s footsteps. During the Ottoman occupation of Karabakh, the

local Sunni population, especially the Sufis, seemed to have breathed a sigh of relief. However, the withdrawal of the Ottoman state from the region with the Treaty of Qasri-Shirin (1639) again created problems. After prolonged pressure, Sheikh Mustafa sought a way out and decided to emigrate with his relatives, disciples and subjects. They leave their homes, their lands, their gardens. They just take their luggage and leave with their families. They stopped in Erzurum and decided to settle there.

Feyzullah Efendi mentions that his uncle Sheikh Mustafa and his father Sheikh Muhammed met with the Ottoman sultan Murad 4th (1623-1640) and received permission to settle. Sultan Murad 4th allowed them to settle in Erzurum and Erzinjan and acquire land and pastures for cultivation. Sheikh Mustafa died in 1666 and was buried in the cemetery on the western outskirts of Erzurum (Ogke 2015: 123).

After Sheikh Mustafa, his brother Sheikh Muhammed Efendi took the post of sect in Erzurum. He was also appointed Mufti of Erzurum during his service as a murshid. He continued both his spiritual guidance and his external public duty together for 20 years. According to Feyzullah Efendi his father built a building near the house of Sheikh Muhammed. He used to pray here five times a day. After the morning prayer, he would sit for a while, and his friends and disciples would accompany him by remembering Allahu ta'âlâ in accordance with the Sunnah and reciting his prayers. Then they would perform nafil prayers in the mosque. His father used to come home from there and give fatwas to people. He had reached the level of guardianship and had performed many miracles.

Sheikh Muhammed Efendi, who was able to write with calligraphy, personally wrote down the Holy Quran and other books. He wrote beautiful poems that contained a lot of different information. He built many mosques, bridges and water canals in the area where he lived.

Sheikh Muhammed efendi has been married three times. His first wife, Sharifa Khatun, was the daughter of Mullah Murtaza Jannati, the Mufti of Erzurum, a descendant of the famous scholar Hanafi Karabakhi. She is also the mother of the Ottoman Sheikh-ul-Islam Feyzullah. After the death of Sharifa Khatun, Sheikh Muhammed of Erzurum married a daughter of a family, but because she died soon, he married another lady.

Sheikh Muhammed efendi died on March 11, 1693 at the age of eighty-six. When he was ill, his son Sheikh-ul-Islam Feyzullah Efendi, who lived in Istanbul, came to Erzurum and attended his funeral. Sheikh Muhammed Efendi was buried next to his brother Sheikh Mustafa in the cemetery at the western exit of Erzurum (Ogke 2015: 124).

The grandson of Pir Muhammed was Feyzullah efendi (1639-1703), Sheikh-ul-Islam of the Ottoman Empire. He received his education from his father and close relatives, and then from the well-known scholar Sheikh Muhammed Vani. Feyzullah Efendi, who was a teacher in Istanbul, was appointed as a teacher to Sultan Mustafa II (1695-1703), the son of Sultan Muhammed IV. Feyzullah efendi, who rose to various positions, was also the teacher of Sultan Ahmad III (1703-1730). Although Feyzullah Efendi

was appointed Sheikh-ul-Islam in 1688, he remained in this position for only seventeen days. The country was engulfed in riots and chaos. After Sultan Mustafa II came to power, he was re-appointed Sheikh-ul-Islam in 1695. Sultan Mustafa II loved Feyzullah efendu as his teacher, respected his decisions and fatwas, and created conditions for him to interfere in the affairs of the state. Feyzullah Efendi, who had been a Sheikh-ul-Islam for eight years, was assassinated in Edirne in 1703 as a result of the uprisings in Istanbul and then in Edirne (Taishi 1995).

Feyzullah efendi wrote many works in Arabic and Turkic. He built a mosque, a madrasa, a Quran classroom, a school and a bathhouse in Erzurum, a hadith classroom in Damascus, a fountain and a sabil in Edirne, a mosque in Makkah, a madrasah and library in Madina, a madrasah, library, mosque, school, house for teachers and fountains in the Fatih district of Istanbul. The complex in the Fatih district, known as the Feyziyya Hadith School, is now the Istanbul National Library. There is a collection of Feyzullah Efendi's manuscripts in that library. The collection consists of books by Feyzullah efendi. There are many manuscripts about Karabakh in this collection, which need to be studied in the future (Taishi 1995).

Feyzullah efendi had many children. At the beginning of the 18th century, Feyzullah's family was acquitted and returned to high government positions. His son Mustafa efendi Feyzullahefendizadeh was an Ottoman sheikh-ul-Islam in 1736-1745 (Ipshirli 2006: 297). He participated in the discussions opened by Nadir Shah Afshar (1736-1747) to accept the Jafari sect as the fifth sect (Kurtaran 2011: 190). Another son of Feyzullah Efendi, Murtaza Feyzullahefendizadeh, was an Ottoman sheikh in 1750-1755. In the following years, the Feyzullaefendizadeh generation played an important role among the Ottoman aristocratic families. The path of science and Sufism, which began in Karabakh, extended to the central administration of the Ottoman Empire.

"Managibname" by Pir Muhammed of Karabakh. We have been able to discover three copies of "Managibname" of Pir Muhammed of Karabakh. These manuscripts are coded 2142/6 in the "Feyzullah efendi collection" of the National Library of the Republic of Turkey in Istanbul, B-6622 coded in the Institute of Manuscripts of the Azerbaijan National Academy of Sciences and copy from the private collection of Ruslan Mammadov Anvar oglu, living in Duruja village of Gabala region.

The following is a palaeographic description of these copies involved in the textological study from our side has been provided below. We conditionally called the copies "Turkish copy", "Baku copy" and "Duruja copy". When transliterating the text, the "Turkish copy" was taken as the main copy.

1. Turkey copy. This copy is kept in the "Feyzullah efendi collection" of the National Library in Istanbul, Turkey. Its name is mentioned as "Mena-kib-i Pir Muhammed Ganjavi". The copy consists of 25 pages, its size is 21.6x14 cm. It is written on Venetian lined watercolor paper. The text is black, the narrative titles are in red ink. Each page consists of 15 lines. Its cover is leather. The text begins: "This treatise, which is from the son of

Hadrat Shams Tabrizi, is narrated by Sheikh Pir Muhammed al-Ganjavi in some manaqib narrations, Quddusullahi-asraruhul-aziz.” It ends: “They say that we have been commanded to declare it, may God have mercy on us.” The last page of the copy has a stamp stating that it belongs to the “Feyzullah Efendi Collection”. The seal is the foundation seal of the Ottoman Sheikh-ul-Islam Faizullah efendi. The date is written in the seal as 1112 AH, which is equal to 1700 AD.

2. Baku copy. The size of this copy, preserved under the code B-6622 at the Institute of Manuscripts named after Muhammed Fuzuli of ANAS, consists of 27 pages. The title of the copy is written as “Pir Muhammed al-Ganjurri - Risale-i Nur”. The size is 20x14 cm. The manuscript is placed in a purple cardboard folder. The manuscript is wrapped in a thin yellow paper. The condition of this paper is unsatisfactory, the edges are torn, and some parts are eaten by insects. There is a letter written on it. On the first page of the yellow paper there is an inscription that cannot be read in some places: “Baes hoyatam, vasila bahayam pedar..... shamayim. Afterwards, Huzure Sharif, who was exposed to water, became a young man. .... It is a mistake for me to complain to the Prophet (May God Bless Him) as we are satisfied and content in the name of being a servant, and to show complete confidence in the perfection of education. .... your servant asks for your blessings”. At the end of this paper, a sentence is written: “The treatise of Sayyidi- ferd Pirim”.

The paper of the manuscript is blue, linear. The number of lines on the page is different. The text is written in black ink, and the headings of the narrations are crossed out with red ink to distinguish them. The text begins with the words “Bismillahir-rahmanir-rahim” and ends with the words “It is narrated that”. The manuscript is incomplete and consists of 26 sources.

3. Duruja copy. This copy is from the personal collection of Mammadov Ruslan Anvar oglu, living in Duruja village of Gabala region. The copy consists of 70 pages. The size is 17x11 cm. It is written in blue line on a Russian watercolor sheet. Each page consists of 9 lines. The coverage is brown. The text is black, the title of the narration is written in red ink. There is a red punctuation mark between each sentence. On the last page, both the text and the number indicate the year 1245 AH, ie 1829 AD. The text begins: “This treatise is one of the truth stories about Sheikh Pir Muhammed al-Ganjavi (Qaddasallahu sirrahul-aziz).” He concludes: “Tammam manaqibi-Sheikh Pir Muhammed al-mulaggab bi Gara Pirim al-Ganjavi der sanagi-dartarihi-alf wa miyateyn wa khamisa wa arbaina minal-hijrati 1245”.

These copies, which we obtained for research, were compared and textologically analyzed from a textual point of view. Copies were written by various calligraphers. While copying the faces of the copies, we came across some differences between the texts. Of the copies, the “Turkish copy” and the “Duruja copy” are complete, and the “Baku copy” is incomplete. There are 36 mangibas in the full copies, and 26 mangibas in the “Baku copy”. The last 10 mangibas of it are missing. In all three copies, mangibas sources begin with the words “it is narrated that.”

We encountered various errors when transphoneling the copies. Some words or sentences are forgotten and then given at the edge of the page. This event appears in all three copies. For example, on page 8b of the “Turkey copy”, the words “with your breath” were forgotten and the words “with your breath” were forgotten in the sentence “Alhamdulillah, we saw with your eyes that you found a dead life in your time with your breath”.

In addition to these features, we also faced with the phenomenon of replacing words with other words in the copies. We can see the phenomenon of replacing Arabic-Persian words with Turkic words or, conversely, Turkic words with Arabic words. For example, in the 18th managib, the word “lisan” in the “Turkey copy” was replaced by the word “dil” in the “Duruja copy”. In the 7th managib, the word “ayyami-sayf” in the “Turkey copy” was replaced with the word “yaz günlərində” in the “Duruja copy”, and the word “yıqarkən” in the “Turkey copy” was replaced with the words “yur ikən” in the “Duruja copy”. In the 33rd managib, the word “söndürür” in the “Turkey copy” appears as the word “qaraldır” in the “Duruja copy”. In the same managib, the word “şəm” was replaced by the word “çıraq”, and the word “ışıqlanır” was replaced by the word “pür ənvar olur”.

In addition, there are some words that are written differently in each copy. For example, in the 22nd managib, the word “çigidin” in the “Turkish copy” is given as “çəkirdəsin” in the “Baku copy” and “çəkədəgin” in the “Duruja copy”. Here we are talking about “melon seeds”. In the 34th managib, Shah Tahmasib’s name is mentioned as Shah Tahmas in the “Duruja copy”.

In general, the “Turkey copy” and the “Duruja copy” are very clear, neat and readable. The “Baku copy” is untidy compared to other copies. As for the sentences, the sentences of the “Turkey copy” and the “Baku copy” are more the same. While comparing the “Duruja copy” with other copies, we came across some differences in the sentences.

The result. It is very important to study the Garapirimli khanagah, one of the material cultures of Karabakh’s spiritual values, to read its inscriptions and to prepare a restoration-conservation project. Garapirimli village is located in the territory of Aghdam region, was liberated from occupation in November 2020. Garapirimli village was formed by the settlement of his descendants and disciples around the khanagah belonging to Gara Pirim. Apparently, Gara Pirim is the nickname of the famous Sufi scholar, saint Pir Muhammed Garabaghi. He is a descendant of the famous Sufi Shamsi Tabrizi. Gara Pirim was a contemporary of Shah Tahmasib and met with Shah. After his death, his khanagah was always active and played an important role in the construction of the spirituality of Karabakh. In the Muslim world, Karabakh and Gara Pirim are mentioned together.

An in-depth study of Islamic in Karabakh heritage weakens the arguments of Armenian vandals and presents historical realities to the world community. Recently, “Miras” Public Union, with the support of the Foundation for the Propagation of Moral Values, published the book “Managibname of Pir Muhammed of Karabakh”. The book presents the events that took place in the Gara Pirim Khanate as Sufi stories. The work, which describes the spiritual

life of Karabakh in the 16th century, also provides interesting toponymic and ethnographic information. Obviously, the grandson of the Gara Pirim was Feyzullah Efendi, the Sheikh-ul-Islam of the Ottoman state and a teacher of the two sultans. His sons Mustafa and Murtaza Feyzullahefendizadeh were also Ottoman Sheikh-ul-Islam. Many of the manuscripts they brought from Karabakh are preserved in the manuscript collection of Feyzullah Efendi at the Istanbul National Library. The Gara Pirim case, which is the key to a lot of valuable historical information, must be studied scientifically from an academic point of view. The study of the Gara Pirim Khanagah is of great importance in the issue of the national identity of Karabakh.

REFERENCE

Jabiyev və Khalilli 2017

Gafar Jabiyev, Fariz Khalilli. Historical Karabagh Region Heritage Documentation Project // “Terrorism, Migrations, Refugees - Contemporary Challenges on Cultural Identities, Heritage, Economy, Tourism and Media” Conference Proceedings, 17-19 January 2016. Ohrid: 2017, p. 11-18

azertag.az 22.09.2020

The project of Publication of Pir Muhammed Garabaghi’s “Managibname” is being implemented // azertag.az 22.09.2020: <https://azertag.az/xeber/1591301>

azertag.az 04.12.2020

“Miras” Public Union: The third copy of Pir Muhammed Garabaghi’s “Managibname” was found // azertag.az 04.12.2020: <https://azertag.az/xeber/1658203>

Ögke 2015

Ahmet Ögke. Feyzullah Efendi’s Tasawwuf Silsilename and Genealogy // Sheikh-ul-Islam Seyyid Feyzullah Efendi Erzurumi Symposium (31 October-2 November 2014 Erzurum) Proceedings (Edited by Prof.Dr. Ömer Kara). Erzurum, 119-132

Turkey copy

Menakıb-ı Pir Muhammed Gencevi // Millet Manuscript Library of Presidency of Turkish Manuscripts, Feyzullah efendi, 2142/6

Baku copy

Pir Muhammed al-Ganjurri - Risale // Institute of Manuscripts named after Muhammed Fuzuli of ANAS, B-6622

Duruja copy

This managib is one of the narration of Sheikh Pir Muhammed al-Ganjavi (gaddasallahi sirrahul-aziz) // Ruslan Mammadov’s personal collection

Arayanjan 2019

Ayshe Atiji Arayanjan. A Begum or Mehd-i Ulya in the Akkoyunlu Palace:

Selchukshah Begum // Eurasian Journal of International Studies. Volume: 7, No: 20, p: 1-11

Ipshirli 2006

Mehmet Ipshirli. Mustafa Efendi Feyzullahefendizadeh // Encyclopedia of Islam, XXXI vol. Istanbul: Turkey Diyanet Foundation, pages 297-298

Khulvi 1993

Mahmud Cemaleddin el-Khulvi. Lemez-at-ı Khulviyye ez Lemez-at-ı Ulviyye (Prepared by Mehmet Serhan Tayşi). Istanbul: Marmara University Faculty of Theology Foundation, 656 p.

Kara and Ogke 2015

Omar Kara, Ahmet Ogke. Risale in which Feyzullah Efendi Tells His Genealogy and Lineage From His Own Pen: Critical Publication // Communiqués of SheikhuIslam Sayyid Feyzullah Efendi from Erzurum (31 October-2 November 2014 Erzurum) (Prepared by Prof.Dr. Omar Kara). Erzurum, 133-143

Khalilli 2020

Fariz Khalilli, Shahla Khalilli. Silsilanamah of Khalvatiyya murshid Yusuf Muskuri // Materials of the I International Guba Symposium on Historical Places and Monuments. Prepared by: Fariz Khalilli. Baku: im.print, p. 203-216

Kurtaran 2011

Ugur Kurtaran. Ottoman-Iranian Relations in the Era of Sultan Mahmud I in the Light of New Sources (1731-1747) // «History Studies» International Journal of History, Volume 3/3, pages 177-213

Muskuri 2006

Yusuf Muskuri Shirvani. Explaining secrets to those wishing to go through the tarikats of Sufism. Hierarchy of Creations. Stockholm: CA & SS Press. 336 s. ISBN: 91-975953-3-0

Ongoren 2011

Reshat Ongoren. Sufism // Encyclopedia of Islam, vol. XL. Istanbul: Turkey Diyanet Foundation, pages 119-126

Tayshi 1995

Mehmet Serhan Tayshi. Feyzullah Efendi // Encyclopedia of Islam, XII vol. Istanbul: Turkey Diyanet Foundation, pages 527-528

Ahmet AYTAÇ ,

Assist. Prof. Dr., Aydın Adnan Menderes University, Aydın-Turkey.

A KONYA OBRUK RUG AND COLOR ANALYSIS IN THE KOYUNOĞLU MUSEUM

ABSTRACT

Hand-woven rugs are important in traditional textile products. Rugs are traditional cultural products and express an ethnographic value. Turks have woven rugs of ethnographic value throughout history. But today production has decreased. Therefore, old examples have gained importance.

The color analysis of the old rugs, which are important as cultural heritage, enables us to obtain scientific data about the painting processes in the period they were produced. At the same time, color losses over time can be detected in this way. In this study, the color analysis of Obruk's Rug which belong to the mid-20th century will be discussed.

Key Words: Rug, weaving, textile, analysis, color.

INTRODUCTION

Weavings such as carpets and rugs form the basis of traditional textile products. When evaluated culturally, carpet and rug is a work of art / craftsmanship that bridges between the past and present.

The woven rugs which shaped as plain weft, reflect the social, aesthetic and economic norms of the historical process, they are important cultural documents in the evaluation of Turkmen ethnography.

The most valuable items of the Turkmens are the rich weaving varieties, which they establish a symbolic bond with their nomadic lives by touching them in different sizes. Weaving usage and production area is in the region between 30-45 northern latitudes. In the historical course, Turks are usually dominant in the region. Carpet business has developed in Turks depending on the traditional lifestyle. Turks dealing with animal husbandry determined their material assets and traditional habits that constitute their national culture.

Ancient Turkish culture is, in a sense, "steppe culture". According to some histories, it is known that in the area called "Afanasyevo culture" due to the place name in the Altay region, it was the Huns who lived with horse tamed as first in the region. Weavings, the most important element of the tent system and the clans, which are a plateau-winter lifestyle, have become a part of their culture. Rudenko who is Russian Archaeologist and other scientists stated that the carpet found in Pazirik was a Scythian carpet. The same scientists state that this region is a Mongolian and Chinese homeland rather than a Turkish homeland. However, it is certain that both the carpet and the relevant geography belong to the Turks.

Colors have attracted the attention of people throughout history and have been one of the most used issues in recognizing and classifying assets. Colors have different meanings in every culture. Colors have been the characterized of everything in the realm of beings, including the people themselves. As a result of the researches, it has been understood that colors are related to the outside world.

COLOR AND ANALYSIS

Natural colors were insufficient and coloring emerged in the face of the increasing needs of human beings. Using the determination and measurement of the properties of colors, recipe calculation, which has an important place in textile dyeing, such as whiteness measurement, concentration determination and color difference calculation, can be considered as the basic tasks of color measurement work.

Since color is a subjective concept, it is not always seen the same according to the conditions of the environment and the psychological state of the viewer. On the other hand, all conditions in color measurements made in measuring instruments are stable and reproducible. Therefore, it is possible to obtain the values obtained by measurement by re-measurement at another time. Thanks to this feature, it is easier for the company and the customer to understand each other when taking orders, and an objective evaluation can be made during the delivery of the order to the customer. In addition, color analysis of historical textiles can be done easily

Figure 1.

The prominent phenomenon of carpets, which are also important within the scope of cultural heritage, is their motifs and the colors they carry. Color is “the most basic nature phenomenon among the generally valid nature formulas that can be best seen and understood, meaning the eye organ and thus appealing to the eye sense”. “Goethe; Contrary to Newton’s reductionist approach, which argues that all colors emerge from a single color, he argues that every phenomenon existing in the universe is physically divided and converges at one point”. Kandinsky, on the other hand, states that “color has four basic timbres, namely warmth - coldness, lightness - darkness, and explains the colors with their horizontal and vertical movements within these

values. The warmth and coldness of the color means a tendency towards yellow and blue, and there is a horizontal movement. It is the contrast of black and white that determines the lightness and darkness of the color”.

The measurement of the colors of the objects is possible thanks to the physical properties of the colors. When the rays in the field visible to the human eye are transmitted to the brain, they cause different perceptions according to their wavelengths. These different perceptions (yellow, blue, green, etc.) are described as color.

Materials and Methods

Photo: 1.

Konica Minolta brand Croma Meter CR-400 model color measuring device was used for color reading.

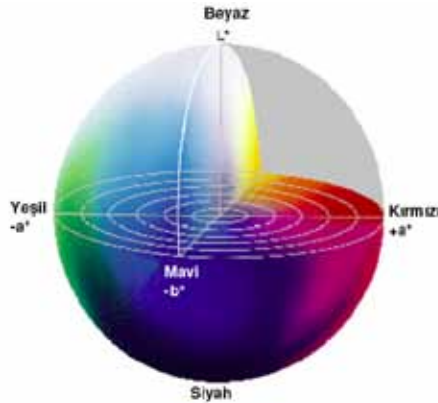

Figure: 2, Color universe.

The readings were read according to the Hunter Lab method. The L value read in this method defines the brightness of the color from black to white (100 value from 0 value). The value of a on the coordinate determines the location of the green color determined by the negative value from red as the positive value. The b value determines the location of the blue color determined by the negative value from yellow as a positive value.

Chroma value defining the clarity and brightness of the color using these values read; It is obtained by the equation

Hue angle value defining the type of color, its hue; It is obtained by the formula

KONYA, İ. KOYUNOĞLU MUSEUM

Photo: 2, İ. Koyunoglu Museum.

Konya İ. Koyunoğlu Museum is one of the most important museums in Turkey, which protect many material, from manuscripts to archaeological and ethnographic artifacts of belong to various periods²¹.

In the weaving section of the museum, the Ottoman Empire from the last period XX. Until the 19th century, there were many rugs and carpets belonging to Central Anatolia.

İ. Koyunoğlu Museum contains the weaving type belonging to many regions of Anatolia. Some of the important flat weaving exhibited in the museum are the rugs of Obruk district of Karatay town.

21Aytaç, A. (2016).“Koyunoğlu Müzesi’nde Bulunan İki Adet Ladik Kilimine Ait Renk Analizi”.*VI. Uluslararası Türk Sanatı, Tarihi ve Folkloru Kongresi/Sanat Etkinlikleri (VI. International Turkic Art, History And Folklore Congress / Art Activities.*Konya.s. 770.

AN OBRUK KILIM FROM THE MUSEUM

Photo: 3.

SAMPLE NUMBER : 1
PHOTO NUMBER : 3
RELATED COLLECTION : İ. Koyunoğlu Museum
EXAMINATION DATE : 19.06.2007
DATING : Mid 20th century
TYPE : Rug
SIZES : 138x175 cm
YÖRESİ : Obruk
USED MATERIALS :
WARP : Wool
PATTERN YARN : Wool
PAINT SPECIFICATION : Natural and chemical paint mixed
USED TECHNIC : Marrowed, plain weave
COMPOSITION : Eye burning in the first and second waters, and belching in the third waters are listed. There are tree of life burns in the area above the hooked altar niches in the middle composition area where the eye burnings are reported.

Color Analysis**Red:**

Red	L	a	b	HUE	CHOROMA
	34,93	12,17	11,45	0,72905071	16,70962
	34,26	13,17	12,1	0,763430844	17,8845995
	35,22	12,79	12,25	0,703418851	17,7100706
AVERAGE	34,80333	12,71	11,9333	0,731966802	17,4347634
STANDARD					
DEVIATION	0,492375	0,504777	0,42525	0,030112083	0,63402664

Table: 1.

The standard deviation of the L value indicates that there is no variation in the brightness of the color, a value indicates that there is not much lightening in the color and it is dyed as homogeneously as possible, the HUE value shows that there is no variation in the tone of the color, and the Choroma value shows that there is not much variation in the brightness. The fact that the standard deviations of the color tone values are so low indicates that the color tone did not change much among the samples that were read.

Brown:

Brown	L	a	b	HUE	CHOROMA
	21,92	3,6	3,37	0,736315295	4,93121689
	21,72	3,32	3,46	0,584075019	4,79520594
	23,93	3,13	3,97	0,311996085	5,05547228
AVERAGE	22,52333	3,35	3,6	0,5441288	4,92729837
STANDARD					
DEVIATION	1,222307	0,236432	0,32357	0,214961562	0,13017741

Table: 2.

The standard deviation of the L value indicates some variation in the brightness of the color from black to white. A value indicates that there is not much lightening in the color and it is dyed as homogeneously as possible, the HUE value shows that there is no variation in the shade of the color, and the Choroma value shows that there is not much variation in clarity and brightness.

Blue:

Blue	L	a	b	HUE	CHOROMA
	35,54	0,36	1,71	-0,037628764	1,74748391
	36,56	0,52	2,16	0,624921448	2,22171105
	37,6	0,69	2,64	1,225307276	2,728681
AVERAGE	36,56667	0,523333	2,17	0,604199987	2,23262532
STANDARD DEVIATION	1,030016	0,165025	0,46508	0,631722958	0,49068959

Table: 3.

The standard deviation of the L value indicates some variation in the brightness of the color from black to white. A value indicates that there is not much lightening in the color and it is dyed as homogeneously as possible, the HUE value shows that there is no variation in the shade of the color, and the Choroma value shows that there is not much variation in the brightness.

Green:

Green	L	a	b	HUE	CHOROMA
	42,18	-3,14	14,06	-0,239087473	14,4063597
	40,13	-2,73	14,85	0,889836522	15,0988543
	40,19	-2,7	15,15	1,256856409	15,3887134
AVERAGE	40,83333	-2,856667	14,6867	0,635868486	14,9646425
STANDARD DEVIATION	1,166633	0,245832	0,56306	0,779638921	0,50474181

Table: 4.

The standard deviation of the L value indicates some variation in the brightness of the color from black to white. A value indicates that there is not much lightening in the color and it is dyed as homogeneously as possible, the HUE value shows that there is no variation in the shade of the color, and the Choroma value indicates that there is not much variation in the brightness.

Orange:

Orange	L	a	b	HUE	CHOROMA
	40,86	11,34	16,64	0,103794539	20,1366631
	38,16	15,71	18,51	0,414057539	24,2780601
	37,23	15,27	18,13	0,403477912	23,7037929
AVERAGE	38,75	14,10667	17,76	0,307109996	22,706172
STANDARD DEVIATION	1,88555	2,406083	0,98838	0,176155794	2,2437085

Table: 5.

The standard deviation of the L value indicates that there is some variation in the brightness of the color, a value indicates that there is not much lightening in the color and it is dyed homogeneously as much as possible, the HUE value indicates that there is no variation in the tone of the color, and the Choroma value indicates a variation in the clarity and brightness of the color.

RESULT

The industry is developing rapidly. In the globalizing world, nations are inspired by their traditional roots as the starting point for development. Therefore, re-examining the elements of material culture is important in this sense.

Considering the general values of the colors, the fact that the standard deviations of the tone values are not high indicates that the color tone does not change much among the analyzed samples.

It is seen that there is no variation in the color values of red, brown, blue and green. Some height in the choroma value of the orange color shows that there is variation in clarity and brightness.

Of course, we do not know the color values of this carpet, which belongs to the Konya-Karapınar region, at the time it was manufactured. In this research, the current colors of the rug have been measured. With these values, color changes will be easily detected by measuring again in the following years.

This analysis study is a study based on positive data in terms of claiming cultural heritage beyond the field studies for documentation. With the sample analysis in this study, it was tried to reveal that color measurements are very important in terms of restoration and conservation.

REFERENCES

Aytaç, A. (2016). “Koyunoğlu Müzesi’nde Bulunan İki Adet Ladik Kilimine Ait Renk Analizi”. *VI. Uluslararası Türk Sanatı, Tarihi ve Folkloru Kongresi/Sanat Etkinlikleri (VI. International Turkic Art, History and Folklore Congress / Art Activities)*.Konya. s. 769-776.

Diyarbakirli, N. (1969). *Türk Sanatının Kaynaklarına Doğru*. İstanbul: Türk Sanatı Tarihi. s. 112-176; Tekçe, F. E. (1993). *Pazırık, Altaylardan Bir Halının Öyküsü*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Duran, K. (1983). Ege Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi. “Renk Ölçümü”. Bornova.

Goethe, J. W. (2013). *Renk Öğretisi*. İstanbul: Kırmızı Yayınları.

Kayıpmaz, F. ve Kayıpmaz, N. (2000). *Doğu Türkistan’dan Anadolu’ya Yanışların Göçü ve Güzel Bir Kültürel Miras: Şarkışla Koton Halıları*. Türk Dünyası Kültür ve Sanat Sempozyumu, Isparta, s. 119-124.

Sözen, M. ve Tanyeli, U. (1994). *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul.

Tokdil, E. (2016). Renk Kuramları ve Andre Lhote Örnekleminde Renk Algısına Fenomenolojik Yaklaşım. **İdil Dergisi**, 5(22), 547-568.

Türkmen, N. (2001). *Orta Asya Türkmen Halıları ile Tarihi Anadolu-Türk Halılarının Ortak Özellikleri*. Ankara.

Gunel Seyidahmedli

PhD in Art History

Azerbaijan State University of Culture and Arts

gseyidehmedli@gmail.com

HERITAGE OF ALBANIAN ARCHITECTURAL MONUMENTS IN KARABAKH

Karabakh is one of the oldest human settlements in Azerbaijan, as well as in the world. The territory of Karabakh is home for the Azig camp, also for the creators of the Guruchay culture of the Paleolithic period, the successors of the Kur-Araz and Khojaly-Gadabay cultures, which existed and replaced each other in the Bronze and Iron Ages.

Dolmens in Khojaly, cromleches in Khankendi, also ancient stone tombs found in different parts of Karabakh are signs of material culture that reflect the ideology and spiritual thinking of that period.

The formation of the Caucasian Albania in the 4th-3rd centuries BC caused enrichment of the territory of Karabakh with Albanian Christian temples. These monuments were found in Barda, Aghjabadi, Aghdam, Fuzuli, Aghdara, also in Lachin, Kalbajar and other surrounding regions of Karabakh. The most famous temples are Chanjasar (Ganzasar), Amaras, Elisaeus and Khudavang, the Great Arran Monastery, St. George's Monastery, St. Gregory's Basilica, etc.

After the proclamation of Christianity as the state religion in Caucasian Albania in the 4th century, the construction of numerous religious buildings began in the territory of the country, also the old temples became a Christian church by additions to them. The architecture of the former polytheistic temples was taken into account in the architecture of the newly built temples. So, the construction of single- and three-nave hall temples began in Caucasian Albania. Single-nave hall compositions have tradition lasting a long time in the practice of religious architecture. A simple and clear constructive solution that allowed the use of local construction materials and a compositional structure that attracted the attention of worshipers to the altar met the requirements of the new ideology.

***Key words:** Albanian, temple, Karabakh, architecture, monument*

Introduction

The territory of Karabakh is considered to be the residence of the creators and followers of the Guruchay culture of the Paleolithic period, the Kur-Araz and Khojaly-Gadabay cultures of the Bronze and Iron Ages.

Ancient stone monuments found in the mountains and plains of Karabakh - dolmens in Khojaly, cromlexes in Khankendi, as well as ancient stone tombs found in various areas of Karabakh are signs of material culture reflecting the ideology and spiritual way of thinking of that period.

More than a hundred Khojaly kugansin different sizes and shapes, which have no analogues, belonging to the 8th-7th centuries of the second millennium BC has been found. Furthermore, ceramic samples of Assyrians, a clay tablet with the name of the ruler Adadnerari, and a necklace were found in the stone box tombs of later periods. Arrowheads belonging to the Scythians of the 7th-6th centuries BC were found in the tomb (stone box) near the village of Narkin-Garatan.

Karabakh as a part of Caucasian Albania

Among the states of Manna, Media, Scythia, Atropatena in the whole territory of Azerbaijan, at the turn of the 4th-3rd centuries BC, the state of Caucasian Albania appeared. In the first century B.C., Albania was ruled by the Albanian Arshakis family. The southern border of Albania passed along the Araz River during this period.

Numerous Scythian mounds belonging to the Turkic peoples were discovered in the Karabakh region of the 6th-3rd centuries B.C. Ancient sources provide interesting information about the existence of ancient cities in the ancient territory of Karabakh - Uti, Arsak and Paytakaran.

The existence of different religions in the territory of Karabakh had a great impact on the life of human society. The Albanian crosses in Karabakh have a number of important local features, signs that include pre-Christian beliefs and understanding of the universe. All its compositions are reflected as a connection between sky and earth, the sun, light and fertility symbols.

The Turkic tribes played an undeniable role in the management of the Albanian state, in the development of its culture and architecture. Therefore, many historians use the term of "Albanian-Turkic architecture" when talking about Albanian architecture, which is completely consistent with that period. Some of these tribes living in Albania converted to Christianity, and some later converted to Islam. Among the defensive buildings belonging to the Albanian cultural heritage, it is possible to cite Derbent Fortress, Javan-shir Fortress, Chiraggala Fortress and others, which are still distinguished by their grandeur.

Main characteristics of Albanian architecture

In Albania, all types of Eastern Christian architecture developed. Church buildings were typical for the first period of Albanian Christianity. These churches consisted of monotheistic temples with an elongated hall of worship. The top parts of these temples were covered with a simple double stone. In Albania, in the style of Christian architecture, there was a special architecture called circular temples, and this style belongs only to the Albanians. There is a reason for this: the construction of circular temples in Albania dates back to the early Christian period, and researchers believe that these temples were built by Albanians who worshipped the sun, when Christianity

has not yet been fully mastered and mixed with the worship of celestial bodies. This aspect is also reflected in the Albanian crosses of the early Christian period.

The most popular form of Christian architecture in Albania is *sovme*. Although the *sovme* played the role of a small temple along the caravan routes, they are actually memorial buildings. In the Albanian architecture, both altar and non-altar *sovmes* are found. The walls of the *sovmes* were usually decorated with delicately patterned stones. Basilicas and monasteries are considered the most complex buildings of the Albanian period. Many researchers believe that this style belongs only to Albanians in the South Caucasus. Because the elements on the walls of the architectural monuments of the Albanian period are valued only as the peculiarities of the monuments of this period.

Gulchohra Mammadova, an expert on Albanian architecture, divides the stage of development of Albanian architecture into 3 parts:

1. First Phrase: the period between the adoption of Christianity and the Arab occupation;
2. Second Phrase: 8th-10th centuries;
3. Third Stage: 10th - 14th centuries.

The end of Albanian architecture ends with the formation of the Turkic states (Sajis, Salaris, Atabeys).

Historical sources also prove the active construction works that were carried out in the territory of Caucasian Albania in the 4th-7th centuries. Conduction of more active construction works date back to the reigns of Momin Vachagan III (487-510) and Javanshir (637-680). According to Moisey Kalankatli, only Vachagan III, one of the rulers of the Arshakid dynasty, "built as many churches as there were days of the year." Javanshir Mehrani, who "renounced all the honors bestowed on him by the caliph," was "more engaged in construction and beautification of his country."

After the proclamation of Christianity as the state religion in Caucasian Albania in the 4th century, the construction of numerous religious buildings began throughout the country, as well as the additions to old temples and thus their conversion into Christian churches.

Due to the popularization of Christian ideology, from the 6th century onwards, there was a demand for the architectural enrichment of temples. The development of construction techniques allows to reduce the thickness of the walls, and in order to increase the durability of the ceilings, additional arches based on pilasters were added. The deepened parts of the walls by means of pilasters were also built in the form of arches.

Albanian temples of Karabakh

Most of the monuments of the Caucasian Albanian period in Azerbaijan have survived to the present day, preserving their original form. Among these monuments, Khudavang temple complex in Kalbajar region (13th century),

Agoglan temple in Kosalar village of Lachin region (9th century), Amaras monastery in Sos village of Khojavend region (4th century) and Saint Elysee temples in Agdara (4th century), Gandzasar temple in Vang village of Agdara region (4th century) as well as Hagapat temple, Goshavang temple, Agtala temple, Tatev temple, Uzunlar temple, Yenivang temple, Sanain temple in the territory of Western Azerbaijan (now the territory of the Republic of Armenia) are the best examples of Albanian temple architecture.

Agoghlan monastery complex, built in the 9th century and operating for a long time, is located on the banks of the Agoghlan River in Lachin region. Built of solid basalt stone, this magnificent monastery occupies a special place among the monuments of Albanian Christian architecture due to its skillful constructive solution. The interior of the monastery building consists of three parts. The tall stone columns that support the open roof are completed with cylindrical arches. There are narrow and elongated windows on the walls to illuminate the interior of the temple.

Located on the left bank of the Tartar River in the Kalbajar region, the monastery complex, popularly known as **Khotavang** or **Khudavang** meaning “the temple of god”, became the religious center of the Albanian principality of Khachin in the 9th century in the mountainous part of Karabakh, a century after the collapse of the Caucasian Albanian state. The complex housed the residence of the Albanian bishop and a center of religious education. Archaeological excavations show that the monastery was founded in the 6th-7th centuries. Vakhtang, the son of Khachin prince Hasan Jalal of the Mehrani dynasty, carried out extensive construction work on the territory of the Vakhtang complex, and in 1214, Arzu Khatun ordered the construction of church in the complex in memory of her husband Vakhtang and two sons. He built a church in the complex. On the eastern facade of the church there are images of Prince Vakhtang and on the southern facade there are images of the two sons of Arzu Khatun. The main church built by the Albanian prince differs from the churches of neighboring nations in terms of architectural characteristics.

Many temples have been built in the country over the centuries in memory of the Apostle Elysee, who played an important role in the spread of Christianity in Albania. One of them that has survived to the present day is the **Saint Elysee Monastery** complex in the Aghdara region of Nagorno-Karabakh. The foundation of the monastery complex, built at an altitude of 2,000 meters above sea level, on the top of a high mountain and surrounded by castle walls, was laid in the 5th century. During the Khachin principality, extensive construction work was carried out here, a large main church building, six small churches, several residential and farm buildings were built. The main church, built of well-hewn stone, rises on a two-sided stone roof in a four-column rattach. This Albanian church that is considered to belong to the 13th-14th centuries, consists of a large prayer hall and a square-shaped room with columns completed with cylindrical arches. The monastery complex has been repeatedly reconstructed and rebuilt.

The famous Ganjasar (**Gandzasar**) monastery, built on a mountain on the left bank of the Khachin River in the village of Vangli of Agdara region, is one of the most prominent monuments of Christian architecture in Caucasian

Albania. The epigraphic inscription on the stone on the wall of the monastery states that this monument was “built during 1216-1238 by the ruler of the high and great Arsakh country, the tsar of the vast province, the grandson of the Great Hasan, the son of Vakhtang, Hasan Jalal Dovla and his mother Khorisha Khatun.” Since the beginning of the 8th century, the mountainous part of Karabakh, where the Albanian Catholicosate was located, has been called “Arshak” or “Arsakh” in the sense of principality, which is not accidental, because the rulers of the Arshak dynasty descended from Tsar Vachaga I in the middle of the 1st century were called “arshakh”, while the rulers of the Mehrani dynasty, who ruled from the 6th to the beginning of the 8th century, were called Arshakh “Aranshah” (the shah of Aran). In 1261, Hasan Jalal Dovlani, who was killed by the Mongol-Tatar invaders in Qazvin, Iran, was brought by his son Prince Atabay and buried in Gandsazar Monastery. This monastery was the residence of Diophysite Albanian Christians from 1511 to 1836, until the abolition of the Albanian Church by the official decision of the Russian Synod. Many Albanian clerics descended from Hasan Jalal were buried in the monastery complex. Surrounded by high castle walls, the Gandzasar complex includes a main church built in the style of Albanian Christian architecture, a monastery building rotating on an adjacent four-pitched roof, and buildings built on the inside of the castle walls. The cross-shaped dome composition of the main church, the 16-cornered dome drum and the umbrella-shaped pyramid form stone dome covering it give a special grandeur and beauty to the last residence of the Albanian believers. Unlike the eastern and western facades, the architectural solution of the northern and southern facades is almost the same. Each of them is decorated with five arches, and the highest arch in the middle is completed with a profile cross. The upper parts of the arches inside the church are decorated with bas-reliefs of bull and sheep heads, which were considered sacred. The architectural planning and compositional solution of the monastery complex, sculptural samples and diophysite elements confirm that this monument belongs to the centuries-old traditions of Caucasian Albanian architecture. The monastery, which has long been the residence of Albanian Christians, is called Ganjasar in the sense of the main treasury of religion.

The Amaras Monastery (4th century) in the village of Sos, Khojavend region, was considered sacred by both Christians and Muslims. Archaeological excavations have identified three stages of construction of the monument: the first stage dates back to the 4th century, the second stage to the 10th century, and the third stage to the 19th century. The temple was also rebuilt during the reign of the Albanian ruler Momin Vachagan III (487-510), who built numerous temples and ordered the restoration of old ones. Nevertheless, despite numerous constructions, demolition and reconstruction works, the modern temple building has retained its original form.

The main temple building, located in the center of the monastery complex, is a long basilica measuring 15.9 x 11 meters. Square shaped four columns help to support the arched ceiling of the naves by means of arches built between them. The altar consists of a long horseshoe-shaped apse and similarly shaped side chambers on either side. In the 19th century, the

building was severely damaged and rebuilt on the same foundations in the same century. The modern interior and exterior decoration of the temple dates back to the 19th century (1858), except for the relief and graphic stones of the old temple built in the construction of the walls.

The plan of the temple retains the features of the temple of the 10th century, which repeats the plan of the ancient temple of the 4th century with small additions. In this case, the results of archeological excavations allow us to note the existence of the oldest three-nave basilica of the early Christian period in Amaras, in the territory of Caucasian Albania in the 4th century. At the end of the 5th century, the Amaras monastery was restored by order of the ruler of Caucasian Albania, Momin Vachagan III.

In 1223, Mongol-Tatar troops looted the Amaras monastery and seized its treasure. Among the looted items were the walking stick of St. Gregory, kept in the monastery from the 4th century, and a large gold cross decorated with 36 precious stones. According to Stepannos Orbeli, the walking stick and cross were sent to Constantinople with the suggestion of Despina, the Greek wife of the Mongol leader. Half a century later, in 1387, Amaras, like other monasteries of Artsak, was damaged by the marches of Amir Teymur. Amir Teymur lined up his warriors from Amaras to the Araz River to dump the stones of the destroyed buildings into Araz river.

Great Arran Monastery or St. Jacob's Monastery. The complex, located in Kolatag village of Kalbajar region, includes two churches, two narthexes and ancillary buildings. The church in the west (in the size of 8x3.4 meters) has a narrow, long and tall shape and has a horseshoe-shaped apse. The floor of the apse is much higher than the floor of the prayer hall. The church has two entrances, south and west. The church is illuminated by two windows. One of them is located on the east wall, and the second cross-shaped window is located on the west wall.

The second church, connected to the south-eastern wall of the first church, has a similarly simple planning as the first church. The most interesting feature of this church is the location of four small cells on the east wall. The entrance of three of the cells is from the prayer hall, and the entrance of one is below the height of the altar. It is known from the inscription on the door of the church that it was restored in 1222 by Khorisha Khatun, the mother of Hasan Jalal, the wife of the Khachin prince Vakhtang.

According to historical sources, the Church of St. Jacob was one of the sacred shrines of Caucasian Albania. According to tombstones inscribed with the names of Catholicos and bishops, the monastery was the center of the bishopric, and in the 13th century it served as the residence of the Catholicos of the Albanian Apostolic Church. The monastery is also known as the center of education and bookbinding of the Cross.

The Temple of the Seven Gates. The Seven Gates Temple, built in the 5th-6th centuries, was built in the Khojavend region of the Nagorno-Karabakh region of Azerbaijan. The monument is the only one with an unusual architectural style, the like of which is not found in other parts of Azerbaijan.

According to legend, the temple was built in memory of seven brothers by the only sister of seven brothers who died fighting for the freedom of the

land. The monument, built in honor of these seven brothers, has from time to time become a place of pilgrimage. Due to the fact that her sister's grave is in the courtyard of the temple is also known as the shrine of this selfless girl.

The seven figures in the etymology of the temple form the spirit and decoration of many fairy tales and legends of Azerbaijan. For example, "...walked for seven days and seven nights," "wedding continues for seven days and seven nights," "a moon of seven nights" as well as seven days a week, seven shades of color, make us think more deeply about the seven gates temple.

It is also known that the Turkic tribes living in Caucasian Albania were not on the side of the Christian population, but on the side of the population that preserved their pre-Christian religious beliefs. It turns out that even in the Christian era in Caucasian Albania there was a group of people who did not accept any religion.

This possibility is more in line with the construction of the seven gates temple, as there is no indication in the architectural structure, construction style or ornamental appearance of the monument that the temple was built for religious worship and belief. It is more plausible that the monument was built in the late 3rd or early 4th century.

The Seven Gates Temple is a cultural heritage of Azerbaijan. Cultural heritage is the national, cultural and historical wealth of the people. It is unacceptable to tolerate the devastation or vandalization of the cultural heritage of one nation by another nation. Such actions are considered unacceptable under international law and conventions as well.

The Principality of Khachin

Khachin principality is a Christian Albanian kingdom that existed in the Nagorno-Karabakh region of Azerbaijan in the Middle Ages. The 12th and 13th centuries were the period of the rise of the Arsakh-Khachin principality. The center of this principality, which was a part of ancient Albania, was located in the basins of the Khachinchay and partly the Tartar River. Hasan-Jalal (1215-1261), one of the representatives and successors of the Albanian Mehrani dynasty, was the ruler of this principality. There are also exact genealogies that confirm that Hasan-Jalal belonged to the Mehrani dynasty. Thus, Hasan-Jalal, the ruler of the Khachin principality, had a direct genetic relationship with the once ruling Albanian Mehrani dynasty, as well as the succession of the Albanian ruler's political power over a long period - from the 7th to the 13th century. Hasan-Jalal was the sovereign prince of Khachin and partly of Arran, and did not depend on the Georgian tsar. This ruler of Arsakh-Khachin is mentioned in Armenian, Georgian and Persian synchronous (belonging to the same period) sources, as well as in epigraphic inscriptions with high titles, such as "prince of princes", "magnificent, bright ruler", "prince of the Khachin countries", "magnificent ruler of Khachin and Arsakh countries", "great prince", "tsar", "tsar of Albania", "great owner of Albania", "crowned". Hasan-Jalal presented himself with the title of "absolute ruler".

We read in the inscription of the Ganjasar temple: “ the natural absolute ruler of the Artsakh country and the borders of the Khachin”. The most magnificent title of this ruler is indicated in the inscription in Ganjasar monastery, compiled in 1240: “I, the obedient servant of God, the son of Vakhtang, the grandson of the great Hasan, the natural absolute ruler of the high and great Arsakh country Hasan-Jalal ...” Undoubtedly, Hasan-Jalal’s kinship with the influential ruling dynasties of that historical period characterizes the high position of the Khachin-Arsakh ruler. The reign of Hasan-Jalal’s can be considered as a period of economic, political and cultural renaissance in Albania.

Notes

The adoption of Islam marked the beginning of a new phase in Albania (Azerbaijan). Numerous mosques and minarets were built in the Karabakh region of Azerbaijan during the Muslim period. At the same time, Christian churches and other religious temples were preserved in this area.

Until the 19th century, there was never an Armenian ethnic group in Nagorno-Karabakh. Taking advantage of the presence of autochthonous Albanians in Karabakh, many Armenian families have been resettled there since the 19th century.

This is evidenced by the monument erected by Armenians in 1978 in honor of the resettlement of the first 200 families (Armenian families) to Karabakh (from the Iranian city of Maragha) in the village of Maragha in Agdara (Mardakert) in Nagorno-Karabakh.

Armenian historians unequivocally considered the monuments of all types of pre-Christian and Christian period (temple, some, basilica, tomb, monastery, church and other tombstones) architecture in the occupied territories of Azerbaijan until 2020 as monasteries or churches, and tried to mislead international public opinion by making baseless claims that these lands were ancient Armenian lands.

The monuments of Karabakh, which returned to Azerbaijan after the 44-day war on November 8, 2020, will be re-examined and the list of damaged and destroyed monuments will be delivered to the world community.

References

1. Mamedova, Gulchohra (2004), Architecture of Caucasian Albania, Baku: Chashigoglu
2. Chingiz Kadjar. Old Shusha. Baku, “Sharg-Garb”, 2014
3. Gasim Hajiyev. Monuments of Karabakh
<https://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/25/39/qarabag-abideleri.html>
4. Faig Ismayilov. The Temple of the Seven Gates
<https://modern.az/az/news/156723>

Burhanettin Senli PhD
Konya, Turkey

PARGALI İBRAHİM PAŞA AND HIS NEW GRAVE

Photo 1: Pargali Ibrahim Pasha

ÖZET:

Pargali Ibrahim Pasa Osmanlı tarihinin en renkli kişilerinden biridir. Makbul ve Maktul Ibrahim Pasa olarak da bilinir. Kanuni Sultan Süleyman gibi muhteşem bir padişahın sadrazamlığını yapmış; aynı zamanda bu büyük padişahın kız kardeşi ile evlenme şerefine de erişmiştir. Büyük bir üne olduğu kadar büyük bir servete de sahip olan Ibrahim Pasa'nın Sultanahmet'te yaptırdığı saray, Topkapı Sarayı'nı kışkandıracak bir ihtişama sahipti.

Pargali İbrahim Paşa'nın; bugün Yunanistan sınırları içinde bulunan Parga yakınlarında bir köyde doğduğu bildirilmiştir. İbrahim Paşa, Pargali bir İtalyan gemicinin oğlu olarak dünyaya geldi Denizlerde babasıyla dolaşırken, Cezayir'de korsanların eline esir düşmüş, kader kendisini esir tüccarlarının elinde Manisa'ya kadar getirmiştir. Burada dul bir kadına satılan küçük İtalyan esir, Müslüman olarak İbrahim adını almıştır. Pek güzel keman çalan İbrahim, bu yeteneğiyle Şehzade Süleyman'ın dikkatini çektiğinden dul kadından satın alınmıştır. İbrahim, şehzadeliği devamınca Süleyman'ın yanından ayrılmamıştır. 1522 yılında sadrazam olmuştur. Çok sayıda savaşa katılmıştır.

İbrahim Paşa, iftar için saraya çağrıldığı 21-22 Ramazan 942 (14-15 Mart 1536) gecesi hiçbir sebep gösterilmeden ansızın boğularak idam edilmiştir. Mezarının İstanbul'da Canfeda tekkesinde olduğu bilinmekteyken, Arkeolog Murat sav tarafından yeni bir mezar yeri bulunduğu iddia edilmiştir.

ABSTRACT:

Pargali İbrahim Pasha is one of the most colorful figures in Ottoman history. He is also known as Makbul (Favorit) and Maktul (Executed) İbrahim Pasha. He served as the grand vizier of Suleiman the Magnificent; At the same time, she had the honor of marrying the sister of this great sultan. He has a great reputation as well as a great fortune. The palace built by İbrahim Pasha in Sultanahmet is as beautiful as the Topkapı Palace.

Pargali İbrahim Pasha was born in a village near Parga, which is within the borders of Greece today. İbrahim Pasha was born as the son of an Italian sailor from Parga. While wandering the seas with his father, he was captured by pirates in Algeria, and his fate brought him to Manisa in the hands of slave traders. The little Italian captive, who was sold here to a widow, became a Muslim and took the name İbrahim. İbrahim, who plays the violin very well, was bought from the widow because he attracted the attention of Prince Süleyman with this talent. İbrahim did not leave Suleiman's side as his principedom continued. He became grand vizier in 1522. He participated in many wars.

İbrahim Pasha was suddenly strangled without any reason on the night of 21-22 Ramadan 942 (14-15 March 1536) when he was invited to the palace for dinner. While it is known that his grave is in the Canfeda lodge in Istanbul, it was claimed by the archaeologist Murat Sav that a new burial place was found.

INTRODUCTION:

Pargali İbrahim Pasha is one of the most colorful figures in Ottoman history. He served as the grand vizier of Suleiman the Magnificent; At the same time, she had the honor of marrying the sister of this great sultan. He has a great reputation as well as a great fortune. The palace built by İbrahim Pasha in Sultanahmet is as beautiful as the Topkapı Palace. The circumcision ceremony of the children of Suleiman the Magnificent in this palace prove this.

Ibrahim Pasha's magnificent palace has been restored today and still serves as the "Turkish and Islamic Arts Museum". (C Atabeyoglu p.23)

Photo 2: Ibrahim Pasha's Palace

Pargali Ibrahim Pasha; Although it is generally accepted that he was born in a village near Parga, which is today within the borders of Greece, and was brought to Istanbul at the age of six, there is no definite information about his first years of life. (F Emecen p.333)

Ibrahim Pasha was born as the son of an Italian sailor from Parga. While he was wandering the seas with his father, he was captured by pirates in Algeria, and his fate brought him to Manisa in the hands of slave traders. The little Italian captive, who was sold here to a widow, became a Muslim and took the name Ibrahim. Ibrahim, who plays the violin very well, caught the attention of Prince Suleyman with this talent and was bought from the widow. Ibrahim never left the side of the prince Suleyman. (C Atabeyoglu p.23) (F Emecen p.333)

He is also known by nicknames such as Pargali (From Parga), Frenk (western european), Makbul (Favorit) and Maktul. He was probably the closest man to Prince Süleyman when he was still in Manisa, and went to Istanbul with him upon his accession to the throne. Due to his closeness to the Sultan, he held important positions in the palace.

1. BEING GRAND VIZIER:

A smart, hardworking and resourceful person, Ibrahim Pasha was so attracted to Suleiman the Magnificent that the sultan first allowed Ibrahim to marry his sister Hatice. Then he was appointed as the Grand Vizier (1522). Pasha, who was known as “Frenk Ibrahim Pasha” at first, was later called “Makbul Ibrahim Pasha” because of the love and trust of the Sultan. (C Atabeyoglu p.23)

During the Belgrade Campaign (927/1521) Ibrahim served as the head of the gatekeeper. While embarking on this expedition, the construction of his palace in Istanbul Atmeydani, whose expenses were covered by Suleiman the Magnificent, was started. This closeness to the sultan gradually led to an increase in his influence and power. Has been the head of the chamber and the aghas of the inner falconry. He participated in the Rhodes Campaign (928/1522). Finally, upon the dismissal of Piri Mehmet Pasha, he became the chief chamberlain of Rumelia and the grand vizier, contrary to the practices up to that time. (13 Shaban 929 / 27 June 1523). (F Emecen p.333) (C Atabeyoglu p.23)

2. EGYPT MISSION:

The second vizier Ahmet Pasha, who expected that he would be appointed as grand vizier after Piri Mehmet Pasha, opposed this irregular appointment, caused unrest in the council and demanded the governorship of Egypt. This request was accepted with the support of Ibrahim Pasha, who wanted to drive him away from Istanbul. However, Ahmet Pasha, who rebelled after a while, caused the disruption of Egypt’s order. In the meantime, Ibrahim Pasha, who married the sultan’s sister, was assigned to make financial-administrative arrangements and ensure security in Egypt, which was mixed up due to the Ahmet Pasha rebellion. He was also given the title of beylerbey of Egypt. During his stay in Cairo, he ensured the security and found the old laws and the main books, took these into consideration, arranged a new law and set things right (930/1524). (F Emecen p.334) (C Atabeyoglu p.23)

What Ibrahim Pasha did both in Egypt and during his departure and return was among the important developments of the period. He proved himself worthy of the special trust of Suleiman the Magnificent, thanks to his visionary and brilliant policies, and the Kanunname XVIII he had established in Egypt. remained in force until the end of the century. Ibrahim Pasha had a share in many successes during the period when the Ottoman Empire was at the top in every field. His activities in Egypt are one of the important records of his success. (M Iron p.111)

3. THE WARS ATTENDED BY IBRAHIM PASHA:

His success in this first serious mission further increased his fame and influence. Two years later, he undertook the command of the Hungarian expedition. He played a role in the victory of the Battle of Mohac. (F Emecen p.334) (C Atabeyoglu p.23)

The fact that he brought some of the statues in Budin, which he entered with the sultan after the victory, to Istanbul and planted them in the garden of his palace, was met with a reaction. His opponents also played an important role in this. In fact, the looting of his palace by the Janissaries while he was still in Egypt is related to the discontent he aroused in some circles when he suddenly took the highest office. As a matter of fact, in the reports of the Venetian embassy, it is told that he was hated at first, but because of the sultan's close interest in him, the sultan's mother, wife and two other pashas had to be friends with him. This situation must have pushed his success in battles and missions into the background. The statues he had erected in the garden of his palace, as a result of the discontent against him, gave him an adjective such as "büt-nisan" (idol planter). (F Emecen p.333)

The traveler Hans Dernschwam, who came to Istanbul sixteen or seventeen years after his death, states that there are still rumors that Ibrahim Pasha, known among the people as of Albanian descent, remained "infidel", hid his Christianity, and respected paintings and sculptures (Istanbul). and Anatolia Travel Diary, pp. 139-140). It is also known that he was in contact with European craftsmen and gave orders to them. (F Emecen p.333)

It is also stated in the Venetian reports that he was interested in the history of the old kings of Europe and tried to get to know the existing dynasties.

After the Hungarian campaign, Ibrahim Pasha, who was assigned to suppress the revolts that took a very dangerous form in Anatolia, showed his administrative ability here as well. With the right measures he took, he first determined the size of the rebellion and who joined the rebels for what reasons. Then, he attracted some of them to his side with various promises and easily dispersed the rebels. In addition, in the negotiations with the Habsburg ambassadors who came to Istanbul due to the Hungarian issue, he showed that he was aware of the developments in Europe down to the smallest detail, and he kept them under spiritual pressure by expressing the power and magnificence of the Ottoman Empire on every occasion.

During the second Hungarian expedition, he was given wide powers by the sultan and he was given the title of serasker (Supreme commander). After this expedition, which resulted in the Siege of Vienna (935/1529), the Hungarian kingdom of Zapolyai Janos (Szapolyai János) was recognized and the Hungarian kingdom was established under the Ottoman auspices. Ibrahim Pasha, who played an important role in the formation of this first period of the patronage-based Hungarian policy, also took part in the German campaign, which directly targeted the Habsburg Emperor Charles V, and then conducted the peace negotiations with the Habsburg ambassadors in Istanbul in 1533. The reports of the envoys who attended the talks show that his power and influence had reached its peak and that he had unlimited

powers. As a result of the negotiations, which took place completely under the control of Ibrahim Pasha, a peace was achieved as desired, and the Ottoman grand vizier was considered equal with Ferdinand, the brother of Karl V, who ruled the German wing of the empire. The fact that the Ottomans gave particular weight to this issue had a share in the fact that they aimed to cause a psychological crush in the Holy Roman-Germanic Empire by bringing Ibrahim Pasha, a simple slave with uncertain ancestry, and Ferdinand, a member of the noble Habsburg dynasty, on the same level. (F Emecen p.333)

The Iraq Campaign against the Safavids constituted a turning point for Ibrahim Pasha, who had reached the peak of his power. He entered Tabriz (25 Muharrem 941 / 6 August 1534) by acting in front of his troops during this expedition, which he went out with, again, with great powers and the title of "serasker sultan". He had the Defterdar Iskender Çelebi, who was a highly influential and very wealthy person like himself, first dismissed and then executed in Baghdad, with whom he had a disagreement during the campaign. This event and his commemoration of himself with the title of sultan, relying on his great powers, had a negative effect on the palace and on the sultan. After returning to Istanbul, Ibrahim Pasha, who was dealing with the preparations of the abitname given to the French in 942 Saban (February 1536), was suddenly executed by drowning on the night of 21-22 Ramadan 942 (14-15 March 1536), when he was summoned to the palace for iftar. According to Ayvansarayi, his body was taken out of the palace and buried "on a detached suffa" next to the Canfeda (Canfeza) Lodge behind the Shipyard in Galata. Various opinions are put forward in the sources about the reason for the death penalty. Among these, Hürrem Sultan, who had a great influence on the sultan because of his close relationship with Prince Mustafa, harbored enmity against him and worked against him, during the Irakeyn Campaign In particular, reasons such as the fact that he took a very harsh attitude after the conquest of Baghdad, did not listen to anyone and behaved inappropriately are emphasized. The fact that Suleiman the Magnificent had sacrificed this very close friend of his, without revealing anything, must have been based on a very strong conviction that arose in him. (F Emecen p.333) After his death, he began to be known as Mak-tul (Executed) Ibrahim Pasha among the people. (C Atabeyoglu p.23)

The poet Latifi, a contemporary of Ibrahim Pasha, wrote two separate works about him. In the first of these, he explained his sudden rise, his behavior during his grand viziership, his majesty, his great powers, his pride in this, his becoming a lover of fame and ornaments, and stated that he was executed one day while he had such a great reputation, and that a lesson should be taken from this. Latifi, who praises Ibrahim Pasha's generosity and protects the poets and writers in the second, says that those who came after him did not give importance to poets, writers and artists, and that even the aid they received from the treasury was cut off. Going further, he writes that the public understood the value of Ibrahim Pasha only after his death. (F Emecen p.335)

Ibrahim Pasha, a musician statesman who was extremely curious about history, who remained in the office of grand vizier for nearly thirteen years, attained an unprecedented degree of glory, played an important role in the development of the political events of his time and, according to the report

of the Venetian ambassador, spoke several languages. It is known that he had many possessions and properties while he was alive, and most of them were confiscated after his death. (F Emecen p.335)

In addition to the magnificent palace bearing his name in Sultanahmet Square today, Kumkapi Mosque built by his wife in his name, and the lodge nearby, as well as the Old Yagkapani Masjid on the shore of the Golden Horn in the Persembe bazaar in Galata, there are mosques, schools, and schools in Mecca, Thessaloniki, Hezargrad (Razgrad) and Kavala. There are madrasahs, baths, fountains, and in some towns, there are masjids and zawiyas. He established various foundations for them. He had a son named Mehmet Sah from his marriage to Hatice Sultan, the sister of the magnificent Süleyman. It is stated that Ibrahim Pasha's father accepted Islam and took the name Yunus, and his two brothers worked in various civil service positions. (F Emecen p.335)

4. DEATH OF PARGALI:

Ibrahim Pasha, who was dealing with the preparations of the contract to be made with the French, was suddenly strangled on the night of 21-22 Ramadan 942 (14-15 March 1536), when he was invited to the palace for dinner for iftar. According to Ayvansaraylı, his body was taken out of the palace and buried next to the Canfeda (Canfeza) Zaviye behind the Shipyard in Galata. Various opinions are put forward in the sources about the reason for the death penalty. Among them, he was caught up in the ambition of the sultanate, and he tried to use the power and wealth he gained to achieve this. Due to his close relationship with Prince Mustafa, Hürrem Sultan, who thought of one of his own sons for the throne and had a great influence on the sultan, harbored hostility and worked against him, took a very harsh stance in the Iraq Campaign, especially after the conquest of Baghdad, did not listen to anyone and did some inappropriate things. It focuses on reasons such as behaviors. (F Emecen p. 334)

Photo 3: The old known tomb of Pargalı (M Sav)

5. THE CLAIM THAT PARGALI'S NEW GRAVE HAS BEEN FOUND:

After the "Magnificent Century" series on tv, which aroused interest in Turkey as well as in the world, the tomb in Canfeda Exit in Istanbul Kabatas Fındıklı was shown for the grave site of "Pargali Ibrahim", which is known and wondered by large masses.

Archaeologist Murat Sav, who has been working for more than a year for the determination of Pargali's tomb, firstly set out from two sources. According to the book titled "Istanbul and the Bosphorus" by Mehmet Ziya Bey, who is known for his works on Istanbul, it was highly probable that Pargali was buried in the Canfeda Lodge in Galata. According to the works of the famous historian Solakzade Mehmet Hemdemi Efendi (1590-1657), which have survived to the present day, it is stated that a redbud tree was planted on the head of Pargali's tomb in order to indicate the place of his burial in the Canfeda Lodge. Hafız Hüseyin Efendi from Ayvansaray also pointed to both Galata and Okmeydanı for the tomb.

Archaeologist Murat Sav determined that there were two separate Canfeda Lodges in the foundation records. One was in Kabatas Fındıklı, where Canfeda Exit is located, and the other in Galata (Karaköy), next to Makbul Ibrahim Pasa Mosque, formerly Yagkapanı Mosque.

Sav, who started researching from the cemetery in Kabatas to determine the place where Pargali lay, had the tombstones translated into Turkish. No tombstone was found showing that Pargali slept here. According to the records of the General Directorate of Foundations, while this cemetery was called the Canfeda (Feza) Baba Tomb, the possibility that the second tomb, dated only 1787, belonged to the founding sheikh of the lodge gained weight. The fact that the activities of the Canfeda Lodge coincided with the end of the 1700s strengthened the view that the grave of Pargali, who died in 1536, was not here. According to Sav, the Kabatas area was located on the road route of Kanuni following the Bosphorus and it did not make sense for the tomb to be on this route.

According to Murat Sav's research, all data pointed to the lodge in Karaköy (Galata). Archaeologist Sav explained how he found the evidence showing that the tomb was buried in the lodge in Karaköy: "The Canfeda (Koyun Baba) Lodge, which we think is the tomb, is located on the old Feremeciler Street in Galata. The lodge here is Makbul Ibrahim, also known as the old Yagkapanı Mosque. Adjacent to the Pasha Mosque. The mosque was built by Pargali just before his death and by himself. The construction was completed in the year of Ibrahim Pasha's death in 1536. Bilginol Han (Inn) was built over the tomb, which is known as Koyun Baba Lodge in the records. The tomb is in the basement. The tomb is in ruins "The tomb has also been preserved. There are no tombstones to show who the tomb belongs to. In any case, the Koyun Baba Tomb is located in various parts of Anatolia."

According to the records of the General Directorate of Foundations, the place in Galata appears to be the Koyun Baba Tomb. If it is certain that this

place in Galata belongs to Pargali Ibrahim Pasha, the Board of Monuments can register it.

According to the news of Nihat Uludag from the Newspaper Habertürk, Archaeologist Murat Sav explains the reasons why this tomb is very likely to belong to Pargali: “This place is not in the architecture of a tomb, but in a vaulted and dungeon-like structure. Probably the tomb was moved here. It looks like a cell. The tomb looks like it was hidden here by someone. The fact that the tomb was entered by passing through a tavern during the Ottoman period strengthens the possibility that this place is the tomb of Pargali Ibrahim. central and the pasha is of Italian origin.”

Sav: “Most of the data show that Ibrahim Pasha’s tomb is right next to the mosque that bears his name. When I went here, I came across a narrow corridor, as the historians say. By using the entrance door of the inn, the corridor leading to the tomb is entered through the door under the stairs. 8- After the 10-meter corridor, there are 8 steps made of reinforced concrete to the right, and you come across the entrance door of the tomb. The tomb is a very small place, which was formed by covering an arch with walls. “It is a window. It is barred and closed with wire from the outside. It almost looks like a dungeon cell. The mausoleum does not actually have the characteristics of a mausoleum.” He said.

Photo 4: The new tomb of Pargali (M Sav) The entrance to the tomb (Red arrow)

Sav also noted the following about the murder and burial of Pargali: “In the sources, it is stated that Ibrahim Pasha was strangled to death in the palace, his body was taken from Topkapı Palace and put on a boat, and taken to a secret place for burial. A miniature was made. In the miniature, it is depicted that the body was put on a boat by the palace officials and taken to the burial place. Where was Ibrahim Pasha buried? According to Hadikat’ül

Vüzero and Hovennesyon, the pasha was buried in the Canfeda Lodge. According to the records of Sicil-i Osmaniye, he was buried in Okmeydanı According to historian Arthur Thomas, he was thrown into the sea. However, there is no such example in the Ottoman Empire. This renders the belief that he was thrown into the sea ineffective.”(M Sav)

Photo 5: Landing on Pargalı's tomb (M Sav)

Sav said that the tomb was reached in the basement of Bilginol Han by going through an 8-10 meter corridor and descending 8 steps. (M Sav)

CONCLUSION:

Pargali Ibrahim Pasha was born in a village near Parga, which is within the borders of Greece today. Although it is generally accepted that he was brought to Istanbul at the age of six, there is no definite information about the first years of his life. Pargali Ibrahim Pasha is one of the most colorful figures in Ottoman history. He became very close friends with a magnificent sultan like Suleiman the Magnificent and served as his grand vizier. At the same time, he married the sister of this great sultan. The palace built by Ibrahim Pasha in Sultanahmet had a magnificence that would make Topkapı Palace jealous. Due to his closeness to the Sultan, he held important positions in the palace.

A smart, hardworking and resourceful person, Ibrahim Pasha rose very quickly to become the Rumelian governor and vizier. Beginning as a slave, he raised his destiny in the Ottoman Empire to the position of grand vizier, which is the highest position after being a sultan. He served as grand vizier for about thirteen years. Since it was the most powerful time of the Ottoman empire, he became one of the most powerful grand viziers in Ottoman history. During his tenure, he participated in many wars and went to Egypt and re-established the corrupt order in an extraordinarily impressive way. He has rendered useful services.

His rapid rise also gained him many enemies. He could not digest the position he was in and became arrogant. His mistakes prepared his end and he was executed by drowning in one night by the order of the Ottoman Emperor Suleiman the Magnificent, without giving any reason.

It is considered that he was buried in the Canfeda Lodge in Galata, Pargali. Archaeologist Murat Sav determined that there were two separate Canfeda Lodges in his research. As a result of his studies, he claimed that the grave of Pargali Ibrahim Pasha was in a different place than known. Investigations are ongoing. If the ministry of culture accepts the work done, the new burial site can be officially approved.

REFERENCES:

AFYONCU Erhan, Venedik Elcilerinin Raporlarına Gore Kanuni Ve Pargali Ibrahim Pasa (According to the Reports of the Venetian Ambassadors, Kanuni and Pargali Ibrahim Pasha), İstanbul 2012

ATABEYOGLU Cem, Makbul/Maktul Ibrahim Pasa (Favorit/Executed Ibrahim Pasha), İBB Taha Toros Arsivi (Istanbul Municipality Taha Toros Archive) 581685

DEMİR Mahmut, Makbul Ibrahim Pasanin Veziriazamlığı ve Mısır'daki Faaliyetleri, The Grand Viziership of Makbul Ibrahim Pasha and His Activities in Egypt, Article in Mediterranean Journal of Humanities, mjh.akdeniz.edu.tr, June 2014

EMECEN Feridun; Makbul Ibrahim Pasa (Favorit Ibrahim Pasha), (ö. 942/1536) Osmanlı veziriazamı, TDV İslam Ansiklopedisi'nin 2000 yılında İstanbul'da basılan 21. cildinde, 333-335 numaralı sayfalar.

SAV Atilla, Pargali Ibrahim Pasa'nın mezarı Karaköy'de çıktı (Pargali Ibrahim Pasha's grave found in Karakoy), <https://www.ahaber.com.tr/yasam/2017/10/17/pargali-ibrahim-pasanin-mezari-karakoyde-cikti-1508221077>

SAV Atilla, Pargali Ibrahim Pasa'nın mezarı bulundu iddiası (The claim that the grave of Pargali Ibrahim Pasha was found), <https://www.cnnturk.com/yasam/pargali-ibrahim-pasanin-mezari-bulundu-iddiasi?page=1>

TEKTAS Nazım, Pargali Ibrahim, İstanbul 2011

RETHINKING ENVIROMENT IN CITIES UNDER COVID 19 AND POST COVID CITY

Abstract

One year ago little who thought that 2020 will be year of world upside down. Little who believed that something like virus could stop the Planet for so long? It has been year that put on test every social, health, political and city systems around globe. Everything was redirected how to survive, not just in terms of human lives and health systems, but branches as tourism, culture and economy in the cities as well. We were so used to travel, to socialize, to be able to buy everything we need any time of day. Suddenly everything was stopped with speed that found world confused. After first shock of curfews and lockdowns, there was need for actions that was supposed to keep life going, „as normal`` under no normal situations. If in the first moments it was challenge to keep medical and food chains open, soon other problems and questions emerged. How to stay connected, while staying apart? And what is and will be the impact of the pandemics in future in terms of ecology and city, because cities were most affected from pandemics. Who to recreate city of resilience is one of the most challenging questions that will take academics and city governments in post pandemic period.

Keywords: city, pandemics, ecology, post Covid society

РЕОБЛИМИСЛУВАЊЕ ЕКОЛОГИЈА НА ГРАДОТ ВО УСЛОВИ НА КОВИД 19 И ПОСТ КОВИД ГРАД

Апстракт

Пред една година, малку кој мислеше дека 2020 година ќе биде година на светот наопаку. Малку кој веруваше дека нешто како вирус може да ја запре планетата толку долго? 2020 беше година што го стави на тест секој социјален, здравствен, политички и градски систем низ целиот свет. Се беше пренасочено како да се преживее, не само во однос на човечките животи и здравствени системи, туку гранки како туризам, култура и економија и во градовите. Бевме толку навикнати да патуваме, да се дружиме, да можеме да купиме се што ни треба во секое време од денот. Оеднаш се беше запрено со брзина што го најде светот збунет. По првиот шок од воведување на полициски час што беше нешто во некои држави се случуваше за прв пат по Втора светка војна и бројни ограничувања на движење, имаше потреба од акции што требаше да го продолжат животот, „како и нормално“ во нормални ситуации. Ако во првите моменти

беше предизвик да се држат медицинските потреби за набавки за опрема и лекови како и синцирите транспорт на храна отворени, наскоро се појавија други проблеми и прашања. Како е и ќе биде влијанието на пандемиите во иднина во однос на екологијата и градот, бидејќи градовите беа најмногу засегнати во функционирањето од пандемијата. Како да се создаде отпорен град е едно од најпредизвикувачките прашања што ќе ги биде предмет на интерес и предизвик за академиците и градските власти во периодот по пандемијата.

Клучни зборови: град, пандемија, екологија, општество по Ковид

Вовед

Пандемиите го предизвикаа начинот на кој градовите беа планирани и конфигурирани во XX век. Низ историјата, градовите имаат улога да ги решат проблемите со санитација, хигиена и здравствен пристап, исто така, да бидат центар за културен и интелектуален напредок. СО-ВИД-19 го предизвика целиот воспоставен начин на живот и функции и ќе има значителни импликации во начинот на планирање на градовите во наредните години. Овие ситуации покренала голем број прашања што треба да се преиспитаат и решат од градските власти и градските планери на начин што треба да ги направи градовите поотпорни за претстојните слични настани, не само како тековни здравствени кризи, туку и во однос на предизвиците за климатските промени. Оваа здравствена криза го доведе во прашање пристапот до здравствена заштита, образовен систем, користење на јавниот простор, економска и индустриска активност и социјални нееднаквости и социјална исклученост. Уште подалеку, можеме да дискутираме дека оваа пандемија ги тестира сите демократски општества, бидејќи во многу земји за првпат во поновата историја беше воведен полициски час од страна на државата.

Во овој труд, разгледуваме некои од урбаните импликации на оваа пандемија. Ќе се фокусираме на области: животна средина во однос на користењето на јавниот простор и менување на навиките и културата на луѓето како алатка што може да помогне да се справите со притисокот од „новото нормално“.

Градот и пандемиите

Градот, како најсложен општествен феномен е феномен кој ја прати речиси целата човечка историја, односно може да речеме дека, „историјата на светот е историја на градот“ (Ацески 2003, 59), а воедно и претходник на државата како форма на организирано живеење. За човекот кој живее во него, градот е перципиран на ниво на лична околина, на улица или соседство. Просторот исполнет со симболи, историја, преземени и наследени вредности му го обезбедува на поединецот потребното чувство на припаѓање, идентификација во однос на другите,

истовремено имајќи личен и колективен идентитет. Но, од друга страна, животот во градот доведува до промени на начинот на кој се одвиваат социјалните контакти, градот го ослободува поединецот од традиционалниот начин на социјално поврзување на ниво на крвно сродство и врзување на непосредното соседство и дозволува појава на поголема диференцијација во однос на начинот на живеење или, како што тоа го објаснува Вирт (Virth, 1958,145–151), големиот број на население доведува до зголемен степен на „поединечниваријации“. Вака воспоставениот начин на функционален однос човек – град функционира во поголем дел од светот речиси век и половина, а во најголем дел од равнениите општества градовите како системи беа независни дури и во однос на државата. Процесот на глобализација дополнително одеше во насока на се поголема независност на многу нивоа на функционирање. Низ историјата градовите се соочувале со различни предизвици од различна природа, како што се поплави, земјотреси, но и пандемии. Овие појави често биле и настани кои по својата магнитуда го менувале начинот на кој функционира градот.

Историски записи и наоѓалишта сведочат за појава и последици од епидемии во различни историски периоди, а некои од нив се и наречени по одредени градови, како што се епидемијата во Атина, 430 г.п.н.е, големата епидемија во Лондон 1665 – 1666 година, епидемијата во Марсеј 1720- 1723 година и др.¹ Овие катаклизмични појави имале и свои општествени последици. Црната смрт која се проширила во Европа, во која според некои истражувања половина од населението во Европа не ја преживеало, донело коренити промени. Епидемијата донела промени текот на историјата на Европа. Со толку многу мртви, станало потешко да се најде работна сила која би ги обработуваа големите поседе на благородниците, што довело до промени во начинот на кој биле најмувани и плаќани работниците, што пак било вовед во крајот на европскиот систем на крепосништво. Истражувањата покажуваат дека преживеаните работници имале подобар пристап до поквалитетна храна. Недостигот на работна сила, исто така, може да се смета на причина за технолошките иновации кои после овој период почнуваат да се јавуваат на европскиот континент.

Оваа криза истотака може и веројатно е да предизвика коренити промени во функционирањето на урбаните системи, но и во редифинирањето на односите град – држава, како и редифинирање на улогата на меѓународните организации и начинот на меѓународна соработка. Неколку месеци беа потребни да државите не само ја повратат својата доминација, туку и во многу елементи ги зајакнат своите функции. Интервенции за враќање на своите државјани во матичните држави, спроведувањето на мерки за ограничување на одредени права со цел заштита на јавното здравје на национално ниво, како и економските интервенции за стабилизирање на економскиот систем во целост ја засилија

1 <https://www.livescience.com/worst-epidemics-and-pandemics-in-history.html#section-1-prehistoric-epidemic-circa-3000-b-c>

улогата на државите. Во тој однос понатаму за да можат општествата да продолжат на функционираат беше потребно урбаните градски системи брзо да се организираат за да може да се одговори на сите предизвици кои ги донесе новонастанатата ситуација.

Во однос на промените кои беа забележителни во текот на пандемијата е дека влијанието на истата имаше позитивен ефект врз природните системи на глобално ниво. Нивото на загадување на воздухот², звучното оптеретување³ беа забележливо намалени во однос на периодот пред пандемијата. Истотака долгите периоди на ограничувања на движење во определени периоди од денот ја потенцираше важноста на застапеноста на зелени површини во непоредна близина на живеалиштата. Како посебни функции на урбаното зеленило може да ги издвоиме :

Рекреација и пријатност

Зелените површини во градовите обезбедуваат луѓето во нив да се чувствуваат опуштено, слободно или како што тоа го дефинира Нохл, луѓето се поврзуваат со квалитетите на природата, вклучувајќи ги здравствените придобивки, мир, самотија, слобода и оригиналност. Во нашето општество, за секој од нас поимот природа има поинакво значење и секој од нас има потреба на поинаков начин да ја искуси природата. (Nohl, 1985).

Улогата на визуелното и урбано планирање

Добро испланираните зелени површини ја подобруваат перцепцијата на луѓето за градот и неговите отворени површини и преставуваат еден од најважните елементи по кои еден град станува препознатлив, односно врз кои може да го гради својот идентитет (Gold, 1980)

Природна и еколошка улога

Во последните децении се поголеми се напорите на големите градови за еколошка реставрација на зелени површини или проширување на постојните како последица токму на позитивната улога што ја имаат овие површини како што се : намалување на бучава, намалување на присуство на честици во воздух, регулација на температура и сл. На ова прво укажуваа MacHarg (1964), по што следеа Lorry (1979) и Hough (1984).

Овие наведени карактеристики добија уште поголема важност во моменти кога на луѓето им беше потребно покрај ризиците од вирусот да им се обезбеди и начин на психолошко соочување со ситуацијата.

2 <https://cen.acs.org/environment/atmospheric-chemistry/COVID-19-lockdowns-had-strange-effects-on-air-pollution-across-the-globe/98/i37>

3 <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC8125542/>

4 <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0006320721000914>

Пред градовите во наредните децении престои предизвикот на реструктурирање на градот како урбан систем кој треба да биде спремен да се соочи од една страна со се поголемиот број на жители кои според проекциите на УН се очекува зголемување на урбаното население, од друга со потребата од задоволување на економските, социјалните, културните и останати потреби, но и спремност да се соочат со идни предизвици како што се нови епидемии на кои предупредуваат одредени научни кругови и последиците на климатските промени. Што може да преземат градовите како би биле поподготвени за овие предизвици?

Градските управи кои имаат долгорочни стратегии за развој се повеќе се ориентираат кон микропланирање на ниво на соседство со сите потребни секојдневни услуги и инфраструктура на локалното население во однос на задоволување на потребите за храна, здравствени услуги, ефикасен јазевн превоз и сл. Ова во насока што и во услови на ненадејни кризи на пократок или поголг рок населението ќе биде сигурно дека властите на локално ги преземаат потребните мерки за стабилизација на кризната ситуација и непречено функционирање со што се избегнуваа низа на негативни појави кои беа присутни во текот на почетокот на пандемијата (паника, страв, панично купување на храна, дезинформираност и сл.)

Пристап до зеленило истотака е една од главните парадигми врз кои треба да се случи урбаната промена. Стана повеќе од јасно дека човекот има потреба од поминување на определено временски период во допир со природата како би можел ментално и психолошки да се носи со притисокот од одреденеи урбани шокови кои трааат во временски подолг период, оттаму за очекување е во иднина се повеќе градови во своите развојни програми да вклучуваат повеќе зелени површини и јавни простори кои ќе бидат достапни за што поголем број на урбано население.

Библиографија

1. Ацески И. (2000), Социјална екологија, Скопје, Филозофски факултет, Универзитет „Св. Кирил иМетодиј”
2. Ацески, И. Градот – знаци во времето и просторот, Скопје, Филозофски факултет, Универзитет „Св. Кирил иМетодиј”
3. Ацески, И. Човекот и градот, Скопје, Филозофски факултет, Универзитет
4. „Св. Кирил и Методиј“
5. Рустемоска, Е. (2019). Одржливи градови меѓу теоријата и практиката. Еколошки компоненти на урбаното планирање и развој на град Скопје. Докторска дисертација. Скопје: Филозофски факултет
6. <https://www.livescience.com/>

worst-epidemics-and-pandemics-in-history.

html#section-1-prehistoric-epidemic-circa-3000-b-c

7. <https://cen.acs.org/environment/atmospheric-chemistry/COVID-19-lockdowns-had-strange-effects-on-air-pollution-across-the-globe/98/i37>

8. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC8125542/>

9. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0006320721000914>

10. https://unhabitat.org/sites/default/files/2021/03/cities_and_pandemics-towards_a_more_just_green_and_healthy_future_un-habitat_2021.pdf

11. <https://pubs.iied.org/sites/default/files/pdfs/2021-06/20241iied.pdf>

12. <https://www.weforum.org/agenda/2020/12/4-priorities-better-built-environment-cities/>

13. <https://www.cebm.net/covid-19/what-impacts-are-emerging-from-covid-19-for-urban-futures/>

14. <https://www.sei.org/perspectives/covid19-value-of-green-space-in-cities/>

15. <https://urbact.eu/healthy-cities-during-covid-19-accelerating-planning-action>

16. <https://www.downtoearth.org.in/blog/urbanisation/covid-19-and-green-open-spaces-what-is-going-to-be-our-new-normal--71501>

17. <https://iopscience.iop.org/article/10.1088/1748-9326/abb396>

18. https://en.wikipedia.org/wiki/Impact_of_the_COVID-19_pandemic_on_the_environment

19. <https://www.forbes.com/sites/tamarathiessen/2020/04/10/how-clean-air-cities-could-outlast-covid-19-lockdowns/>

20. <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/00420980211018072>

21. <https://www.theguardian.com/environment/2021/may/12/one-in-four-cities-cannot-afford-climate-crisis-protection-measures-study>

22. <https://esajournals.onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1002/fee.2230>

23. <https://www.cbc.ca/news/canada/covid-19-cities-design-physical-distancing-1.5550401>

24. <https://cen.acs.org/environment/atmospheric-chemistry/COVID-19-lockdowns-had-strange-effects-on-air-pollution-across-the-globe/98/i37>

25. <https://wri-indonesia.org/en/blog/how-cities-coping-with-https://www.greeneuropeanjournal.eu/liveable-spaces-for-all-covid-19-in-the-city/covid-19>

Dr. Prof. **Farrukh Rustamov**
(Azerbaijan State Pedagogical University)
PhD. Assoc. Prof. **Lamia Hacimuradova**
(Ganja State University)
Master student **Sevinj Rustamova**
Gothenburg University (Sweden)

THE ROLE OF SHUSHA SCHOOLS IN THE FORMATION OF SECULAR EDUCATIONAL CULTURE IN AZERBAIJAN IN THE XIX CENTURY

The ignorance of the past not only harms the perception of the present, but also puts the threat of an attempt to penetrate into the future. History is a connection between the dead, the living and the unborn. As a result of this historical connection, the nation understands the past, understands what is happening today, looks back and moves forward [4, p.11]. Therefore, every nation goes on the shoulders of its history. From this point of view, the study of educational culture of the people is always relevant, the history of the formation of educational culture in Azerbaijan is very ancient. It is said that the paintings of Gobustan and Gamigaya preserved in the territory of Azerbaijan, the inscriptions in these stone books allow to get acquainted with the culture of reading and writing of people of that time. In ancient times and early Middle Ages the Pahlavi alphabet of Aramaic origin was used in Zoroastrian schools in the south of Azerbaijan, and the runic alphabet - in Albanian schools in the north. Education in these schools was mainly secular, taught different professions. At the beginning of the VIII century in Azerbaijan began to spread Muslim schools (mullahs and madrassas). This trend continued until 1828 in Azerbaijan, which was part of the Muslim world.

In 1828, under the terms of the Turkmenchay Treaty, Azerbaijan was divided into two parts: the northern part went to tsarist Russia, and the southern part to Iran. For the first time in the history of the Azerbaijani people to the colonial regime, the policy of Russification and Christianization in Shusha was the opening of a secular school in accordance with the "Regulations on the Transcaucasian schools" of the tsarist Russia. Shusha secular school was opened on December 30, 1830 [3, p.41] for the training of civil servants, basically translators, speaking in Azerbaijani and Russian languages. The school consisted of three classes, the first of which was considered preparatory. Two senior classes taught Azerbaijani language, Sharia, Russian language, grammar of Russian language, geography, history, arithmetic, introduction to geometry, drawing and calligraphy. The Azerbaijani language was also considered an obligatory subject for Russian children at school. Why was the first secular school opened in Shusha for the first time in Azerbaijan? This is not accidental, because in Shusha there were favorable conditions for a secular school. First of all, at that time, there were a large number of religious schools in Shusha, as well as a school of German missionaries. In

this school, people from Shusha also studied, and they were not stranger to secular education. Secondly, the construction of a new school building were paid by the local population. For this, 5235 manats 16 pennies were collected with silver money. Thirdly, the Society of Evageli of German Missionaries transferred part of its educational institution to the secular school (1 year) for free until the locals build the school building. The annual cost of the newly created the secular school was 380 manats paid from the treasury. In each of the two-grade schools, there were two teachers. One of them was appointed by director of the Transcaucasian school, and also performed the headmaster (principal) of the school. The other was a teacher of Sharia and the Azerbaijani language. The secular school started to operate with 19 students, and reached to 240 students in 1865. Latin and French languages were included to a curriculum in 1868. In 1874, the school was transformed into a city school with 3 classes, and then into a city 4 classes [1, p.154]. The duration of training in the 3-classes city school was 2 years in each class. After the academic year 1878/79 (after the fourth grade) this period consisted of one year in the 3rd and 4th grades. In the secular school of Shusha, Sharia, reading, writing, Russian language, arithmetic, experimental geometry, geography, history, physics, drawing, calligraphy, singing, gymnastics and other subjects were taught. In the Shusha secular school, teaching of a native, Russian and French languages were mainly preferred. However, particular attention was paid to the study of the native language in schools. The teachers of Shusha school, Mirza Hasan bey Amirov and Mirza Aslan bey Amirov were very well known in successfully teaching of the native language. The French language was an indispensable factor for regional traders in establishing trade relations with France, and it was taught at the expense of additional public funds. When a city school was opened in Shusha, the annual tuition fee per student was 5 manats, in 1876 - 8 manats, and in 1878 - 12 manats. By the decision of the pedagogical council, those who had difficulty paying tuition fees were exempted from education fees. In the first years of its establishment, 375 students studied at the Shusha city school. At that time, it was the largest school in Russia. The school had a large library. The Shusha school, which supplied a rich student library, was very well equipped with textbooks and subject classrooms. In 1880, special music classes were opened in the Shusha city school. These classes played an important role in the education of a generation of professional musicians in Shusha. Students were even taught the profession of sericulture. Sunday schools (at the request of merchants and craftsman) were organized at the school of the city of Shusha. At that time, 400 students studied at the Shusha city school.

The Shusha city school began to lose its popularity at the end of the 19th century. In the 19th century, a new type of secular schools appeared in Azerbaijan. In the 1880s, there was only one real school in Azerbaijan (in Baku) and one classical gymnasium (in Ganja). These did not meet the needs of the population for secondary education, on the one hand, and the growing demand for industry and trade, on the other hand. It was needed even more in Shusha. The need for high school was growing gradually there.

In a letter to the Caucasian Committee of St. Petersburg dated June 30, 1880, the highly educated people of Shusha asked to open a 6-grade a Real school (technical and mathematical subjects were preferred) in Shusha.

Thus, on September 20, 1881, a 6-grade real school was founded in Shusha. It was a school of a new type, created in connection with the development of industry, preference was given to the exact sciences. The first such school was opened in Moscow in 1701, in Germany in 1708 and in Baku in 1835.

For the first time, 159 students were admitted to this school, which consisted of three main classes (each class lasted 2 years) in Shusha. In subsequent years, the number of students studying here has increased from year to year. The Shusha school was considered an exemplary educational center of that period. At school, German was taught on a voluntary basis along with other foreign languages.

The Shusha real school was transformed into 7 schools in the 1927-28 academic year. In the 1937/38 academic year, it was transformed into the city secondary school No. 1 and operated in Shusha until May 1992 [2, p.18-19]. After the occupation of Shusha by the Armenian armed forces, the school continued to operate in Baku, after the occupation of Shusha by the Armenian armed forces. The 180-year-old historical school building was destroyed by the Armenian armed forces.

From the 2021/22 academic year, the school will continue its function in Shusha which was liberated on november 8, 2020.

In the 19th century, the Shusha schools were not only prioritized in Azerbaijan, but also in the South Caucasus. These schools, opened in the ancient and majestic in Shusha of Azerbaijan, along with the creation of a scientific, cultural and educational environment. An educational movement in Shusha, also played an important role in the formation of a secular educational culture in Azerbaijan.

Literature:

1. Akhmedov H. Azerbaijani school of the 19th century. Baku: Maarif, 1980.
2. Guliyev V. 180-year school in Shusha. Baku: Shusha, 2010.
3. Mardanov M. History of education in Azerbaijan. Baku: Education, 2011.
4. Rustamov F. Azerbaijan pedagogical science. Baku: Science and Education, 2016.

ГАСТРОНОМСКА АНИМАЦИЈА ВО ТУРИЗМОТ: ГАСТРОНОМСКИ МАНИФЕСТАЦИИ - АНИМАЦИЈА И ПРОМОЦИЈА НА МАКЕДОНСКОТО КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО И ТРАДИЦИЈА ВО ЈУГОЗАПАДНИОТ РЕГИОН НА РС МАКЕДОНИЈА

Абстракт: Во последните децении се забележува зголемена употреба на анимација на туристите за време на нивниот престој на дестинации. Предмет на овој труд е гастрономската анимација во туризмот и осврт на анимацијата содржина: гастрономски манифестации како промотори на културното наследство и традиција. Во трудот се претставени основните аспекти на анимациите во туризмот, на гастрономската анимација како и аспектите на гастрономските манифестации. За потребите на трудот, искористена е методологија на истражување и секундарни извори на податоци преку консултација со релевантна литература поврзана со гастрономската анимација. Направена е анализа и осврт на гастрономски манифестации во Југозападниот плански регион на РС Македонија врз основа на систематско оценување на нивната содржина и активности. Заклучните согледувања се однесуваат на употребата на успешен пример на гастрономска анимација.

Клучни зборови: туризам, анимација, гастрономска анимација, гастрономски манифестации.

Abstract: In recent decades, there has been an increasing use of animation by tourists during their stay at destinations. The subject of this paper is the gastronomic animation in tourism and a review of the animated content: gastronomic manifestations as promoters of cultural heritage and tradition. The paper presents the basic aspects of animation in tourism, gastronomic animation and aspects of gastronomic events. For the purposes of the paper, research methodology and secondary data sources were used through consultation with relevant literature related to gastronomic animation. An analysis and review of gastronomic events in the Southwest planning region of RS Macedonia was made based on a systematic assessment of their content and activities. Concluding remarks refer to the use of a successful example of gastronomic animation.

Keywords: tourism, animation, gastronomic animation, gastronomic manifestations.

АНИМАЦИЈА ВО ТУРИЗМОТ

Поаѓајќи од современиот начин на живот и работа во денешната индустријализирана и урбанизирана цивилизација, кај работниот човек денес сè повеќе е присутна потребата за промена на местото на живеење и престој во простори кои се уште чисти и незагадени со цел да се обнови физичката и психичката кондиција на човекот. Секој еден учесник во туристичките движења, покрај тоа што сака да ги задоволи основните потреби: сместување и исхрана, покажува интерес и кон други

околности, како што се: запознавање на местото каде се престојува, луѓето, обичаите, навиките, културните настани, традицијата и друго.

Оттаму, потребно е носителите на туристичката понуда да посветат посебно внимание на слободното време на посетителите односно на времето кое треба да им се исполни со разновидни активности. Тие активности треба да бидат поврзани со спорт и рекреација, со културно - забавни активности, излети и прошетки, гастрономски и културни манифестации и настани и низа други активности кои би довеле до збогатување на содржината на туристичкиот престој. Со организирање на активностите се овозможува исполнување и збогатување на туристичкиот престој, правејќи го активен и посодржински. Сето тоа организирање се врши со содржините на анимацијата која има значајна улога во денешниве услови под кој се развива туризмот. Анимацијата произлегува од потребите на туристите за време на туристичкиот престој. Содржината на анимацијата од една страна треба да ги мотивира туристите на активен одмор, а од друга страна преку воведување нови и разновидни содржини да ги задоволи нивните потреби.

Поимот **анимација** претставува често експлоатиран поим кој во стручната литература е тесно поврзан со следниве термини: разонода, забава, релаксација, уживање и сл. Овој поим има потекло од латинскиот јазик и тоа од зборовите *anima* - што значи душа, а *animare* - оживување на нешто, вдахнување со живот, поттикнување, придвижување, мотивирање.

Анимацијата може да ја дефинираме како значаен сегмент на туристичката понуда која преку своите разновидни форми и содржини го привлекува вниманието на туристите, ги поттикнува на забава, рекреација, разонода, интелектуално и културно надградување и доживување, но истовремено придонесува во подобрувањето на содржината и квалитетот на туристичката понуда. Анимацијата претставува составен дел на туристичката понуда која придонесува во збогатувањето на таа понуда со различни содржини и ги поттикнува на туристите кон содржаен туристички престој.

Анимацијата претставува програма, а не само лична услуга која не е пасивна и не е само забава со краткорочен ефект, туку напротив, нејзините ефекти имаат долготрајно влијание кое се одразува на гостите, но истовремено и на стопанските субјекти или туристичката дестинација. Таа е севкупната област на поттикнување во слободното време која во себе ги содржи процесот, содржината и резултатите. *Резултатите од анимацијата* претставуваат одраз на влијанието на анимацијата врз туристите и ефектите кои се постигнуваат. Најзначаен ефект претставува задоволството на туристот од неговиот престој, што истовремено е и основна цел на анимацијата. Постигнувањето на задоволството се рефлектира преку следново: задоволство од учество во игри и забави; воспоставување нови контакти; исполнување на потребите и желбите за рекреација, забава и разонода; културно надградување и доживување; создавање нови пријателства и сл. Преку конкретизирање на процесот,

содржината и резултатите што се постигнуваат преку анимацијата се доаѓа и до дефинирање на анимацијата како област во која аниматорот преку своето влијание ги поттикнува туристите да го исполнат своето слободно време преку различни активности.

Анимацијата во туризмот вклучува една личност (аниматор) кој дава изговорена, пријателска, весела, љубезна, срдечна и атрактивна молба, покана, стимуланс, охрабрување на туристите/гостите за социјализирање (да се инволвираат во нешто) преку некоја активност што ги привлекува во текот на нивното слободно време додека се на одмор и сè така до моментот кога се одвива истата низ заедничко дејствување (на гостите или на домаќинот) и истиот со задоволство пристапува кон запознавање на новото, се приклучува во активностите со другите луѓе и станува дел од дестинациите, културата и воопшто од земјата во која престојува.

Анимацијата е старо занимање кое датира од античкиот свет, а се појавува и во ренесансата. Секако, во тоа време може да зборваме за анимациски активности кои не се тесно поврзани со сместувачките капацитети и поразлична од денешната, но сепак како почеток и претходник може да се смести во тој период, или пак во најмала рака како аналогна појава. Всушност, и во тој период луѓето имале потреба од анимација, станува збор за разни изведби (театарски, музички итн.) кои денес се основата на некои анимациски активности. Ако сакаме да го потенцираме почетокот на анимацијата поврзана со угостителско - туристичката индустрија и модерниот начин на нејзино изведување, неизбежно е да се направи враќање во историјата на формирањето на младинските организации во Франција во триесетите години на XX век. Ова е само една иницијална фаза во појавата на она што се нарекува анимација.

Сепак, по Втората Светска војна се појавила потреба од професијата аниматор која е прифатена и за која се отвориле програми за образование на лица од таа професија. Пионери на ова подрачје биле Герард Блиц и Гилберт Тригано, кои во 1949 година го основале Club Mediteranee. Споредбено со нив во 50-тите години на XX век се појавиле француските села за одмор кои уште од самиот почеток во својата понуда нуделе анимациски програми. Во Германија анимацијата се појавила во туристичките понуди дури во 70-тите години истиот век и тоа преку основањето на клубовите за одмор како што се „Robinson Club“ и „Club Aldiana“. Но, како што се менуваат условите за работа, така се менува и структурата на одмор како и потребите што придонесуваат за одморот.

Туризмот денес е многу различен од пред 20 или 30 години. Денес туризмот е силна индустријата со својата годишна добивка од милијарди евра. Ако за одмор во минатото беше потребен само кревет и добар ручек, денес туристите имаат потреба од многу повеќе. Секој сериозен туристички објект покрај основната понуда мора да има спортски терени, велнес, центри за убавина, сцена, диско, анимација и секако персонал кој е високо обучен за овие услови. Анимацијата претставува важен

елемент во креирањето активности за потребите на туристите. Потребата од анимација кај туристите, како составна компонента на туристичките потреби е во непосредна врска со нивната туристичка култура како сегмент на општа култура.

Преку туристичката култура, која подразбира култура на туристите за патување и одмор, доаѓаат до израз желбите и потребите за запознавање на културата на домицилното население, гастрономијата, обичаите, навиките, природните богатства, но исто така и запознавање на културата на другите туристи. Затоа туристичките потреби, а во рамките на нив и потребата за анимација, како поттикнувачи на туристичките движења, можат да се сврстат во општите културни потреби на човекот.

Анимацијата станува важен фактор на туристичка понуда на сите земји. Од аспект на туристичката понуда, анимацијата претставува начин и потреба за збогатување на нејзината содржина, продолжување на сезоната и постигнување економски ефекти. Пласирањето на туристичката понуда на туристичкиот пазар е во тесна врска со структурата и квалитетот на содржината. Понудите треба да бидат привлечни и интересни за да го пронајдат патот до клиентите. Трката за подобра и поголема понуда за анимација е на својот врв во некои земји (агенциите нудат брак со лет со балон).

Опстојување на туристичкиот пазар во денешни услови е условено пред сè од квалитетот на содржината на туристичките услуги. Вклучувањето на анимациската содржина е во тесна врска со збогатување на туристичката понуда што ќе доведе до задоволување на потребите и желбите на туристите на начин на кој тие тоа го бараат. Задоволувањето на туристите преку користење на понудените анимациски содржини предизвикува задоволство и ги поттикнува на пошироко вклучување во активностите во туристичката дестинација водејќи кон остварување на позитивни економски ефекти.

Потребата од анимација во туризмот денеска е поголема од било кога, та затоа и образовните институции согледувајќи ја таквата потреба се вклучија во нејзино научно изучување, за подоцна нејзино професионално интегрирање во понудата на македонскиот туризам. Анимацијата во туризмот е присутна како предмет на многу факултети и колеџи низ целиот свет, секако и во нашата држава. Се изучува, испитува и се развива на секој начин се во интерес за развој на туризмот преку збогатена туристичка понуда и квалитетна услуга.

ГАСТРОНОМСКА АНИМАЦИЈА

Гастрономската анимација претставува, исто така, атрактивна анимациска содржина која туристите ја прифаќаат со големо задоволство. Овој вид на анимација може да се организира преку различни школи за готвење (овие школи најчесто се специјализирани, на пример, за национални јадења, морски специјалитети, тестенини, пекарски производи,

слаткарски производи и сл.), но исто така и преку учество на т.н. Гастрономски гозби. Овие гозби се организираат по претходно закажување со организаторот на анимација, при што на гостите им се нудат различни национални специјалитети карактеристични за туристичкото место, регионот или пак земјата.

Гастрономската анимација во европските туристички дестинации ги вклучува следните анимационски активности:

- готвење со локалното население;
- работилници за готвење;
- јадење во домовите на локалното население,
- во локалните ресторани или улична храна;
- сесии за дегустација на храна и пијалоци: сирење, вина, пива, алкохолни пијалоци итн;
- гастрономски патеки;
- собирање состојки или учество во локалната жетва;
- посета на фарми,
- овоштарници,
- винарии,
- дестилерии,
- пазари на храна,
- саеми или фестивали.

Ваквата гастрономска анимација е силна страна на европската туристичка понуда и таа е во организација на туристички агенции, а уште повеќе и на давателите на угостителско - туристички услуги. Гастрономската анимација вклучува подготвување и послужување на храна и пијалок пред самите гости и нивно вклучување во процесот на готвењето на храната во ресторанот, надвор од ресторанот на некое излетничко место во рамки на хотелот или во природа, како и подготвување и послужување на храна и пијалоци за време на гастрономски настани, манифестации, фестивали за храна и пијалок како и гастро натпревари каде туристите се дел од истите како учесници или само како посетители.

Гастрономска тура е професионално водена турнеја низ автентични региони за храна и пијалаци, а може да вклучува и практични работилници. Гастрономските тури се одлична можност да се проба вкусот на локалните состојки, да се научат традиционалните занаетчиски производи, како и да се научи историјата, културата и традицијата на регионот, особено во однос на нивното влијание врз развојот на кујната. Туристичките агенции оваа гастрономска анимација нуда ја организираат како дополнителна содржина за туристите кои престојуваат во земјата и истата ја организираат на ниво на регион(посетувајќи повеќе градови или села), на ниво на место (само во еден град или село), а исто така, врз основа на ваквата гастрономска анимација креираат и цели програми за патување надвор од земјата, посетувајќи цели региони. Ваквите гастрономски тури содржат: престижни кулинарски искуства во ресторани од повисока категорија, посета и дегустација во фарми што произведуваат млеко и сирење, вечера како специјални гости во

локални семејства, посета на ниви и дегустација на градинарски култури, посета на лозја и дегустација на вино, посета на локални пазари, посета на гастрономски настани и манифестации и друго.

ГАСТРОНОМСКИ МАНИФЕСТАЦИИ

Во светските речници поимот гастрономија се дефинира како пракса/уметност на одбирање, готвење и јадење добра храна. Посеопфатно објаснување на поимот гастрономија е: „Гастрономијата е проучување на односот помеѓу храната и културата, уметноста на подготвување и служење на богата или деликатна и апетитна храна, стилови на готвење на одделни региони и науката за добро јадење“. Од претходното дефинирање се гледа дека гастрономијата е повеќе од готвењето, т.е. дека ја опфаќа целосната културна позадина на храната и се става акцент на регионалноста, т.е. различните јадења во различни делови на светот, па и во рамки на една држава или помала географска инстанца. Според општо прифатената типологија, гастрономските настани би биле дел од културните настани преку кои се промовира културното наследство и традицијата.

Организирањето на настани во кои се вклучуваат елементите на традицијата има моќ да ги привлече посетителите во место или регион што инаку не би го посетиле. Некои дестинации страдаат од сезонски проблеми што значи дека присуството на туристи е исклучиво само во одреден период од годината. Одржувањето на настани игра важна улога во надминување на овие проблеми привлекувајќи посетители и вон сезона со што значајно и квалитетно се надополнува туристичката понуда на едно место, регион или земја, особена ако се поврзани со елементи на традицијата и нудат богата и содржинска програма.

Гастрономските настани се настани на кои што главен предмет за нивно организирање се гастрономските производи и специјалитети. Секоја земја, регион, град или село има различности и свои специфичности во гастрономијата, па оттука и можности за нејзино претставување и промовирање преку настани. Настаните отсекогаш биле дел од животот на луѓето во најразлични облици. Почнувајќи од одбележување на некоја домашна прослава, преку спроведување на религиозни ритуали, значајни датуми за заедниците и различните општествени групи, па сè до фестивали, изложби, саеми, натпревари итн. кои што се отсликување на посовремените форми на настани. Настаните честопати се долга традиција која што се негува со години.

Денес настаните се важен мотиватор за туризмот и фигурираат постојано во развојот на маркетинг плановите на многу дестинации. Честопати, настаните се форма на туризам чија содржина е тесно поврзана со карактеристични ресурси кои се потенцијали или веќе реализирани туристички компаративни предности. Од таа причина, настаните се, условно кажано, алатка за развој и промоција на одредена туристичка

дестинација (или само на одредени туристички елементи од дадена дестинација). Туризмот за настани и фестивали е една од најбрзорастечките форми на туризам. Тие стануваат сè попопуларни во руралните средини како средство за ревитализација на локалните економии. Фестивалите и специјалните настани играат важна улога во развојот на дестинацијата, креираат имиџ на дестинацијата, анимирање на статичните атракции и катализатори за други случувања.

Ваквите гастрономски настани како целина се одлична гастрономска анимација за локалното население каде се одржува настанот, како и за сите посетители и учесници на тој настан кои преку забава ја слават храна и виното на тој регион. Секогаш ваквите гастрономски настани се проследени со богата културно забавна и уметничка програма. Во РС Македонија се одржуваат голем број на гастрономски настани кој даваат посебен белег на македонскиот туристички производ, автентичност и препознатливост. Еден таков регион кој во својата туристичка понуда содржи интересни гастрономски манифестации кои од година во година анимираат се повеќе туристи е Југозападниот регион.

ГАСТРОНОМСКИ МАНИФЕСТАЦИИ ВО ЈУГОЗАПАДЕН РЕГИОН

Југозападниот плански регион е еден од осумте во рамките на РС Македонија и во него влегуваат 9-те општини: Вевчани, Дебар, Дебрца, Охрид, Кичево, Македонски Брод, Пласница, Струга и Центар Жупа. Значајна гранка во регионот е туризмот со оглед на фактот што од вкупниот број соби на ниво на државата - 26,503, дури 16.400 или 61,87% се на територијата на овој регион. Најголемиот дел од нив се во двата најзначајни туристички центри во државата: Охрид и Струга, кои се простираат на брегот на едно од најстарите езера во Европа, па и светот - Охридското Езеро. Од вкупниот број посетители што на годишно ниво доаѓаат во земјава, дури 46,6 % претстојуваат во населените места во Југозападниот плански регион.

Богојавление-Водици и Денот на рибарите. Богојавление - Водици е најголемата верска манифестација која се одржува во Охрид. Таа е од големо значење за градот и од верска и од туристичка природа и затоа манифестацијата се прославува на два дела и тоа прво, верскиот дел кој според православните црковни начела го спроведува Дебарско - Кичевската епархија која од рано наутро во црковните храмови служи утрински богослужби во сите храмови, централната архиепископска литургија служи во црквата „Света Богородица -Каменско“, а во 9:45 часот со литија се упатува кон градското пристаниште каде се врши Големиот Богојавленски водосвет и положување на Чесниот и Животворен Крст во водите на Охридското езеро во чест на Исус Христос кој бил крстен од Свети Јован во реката Јордан.

Вториот дел го координира општина Охрид и тој има граѓански и туристички карактер. Имено, граѓаните и многубројните туристи кои

престојуваат тие денови во Охрид имаат можност да се забавуваа со културно - забавната програма која ја организира општината и да вкушат традиционални зимски специјалитети, топла ракија и вино кои се служат на штандови поставени по Охридската чаршија. Оваа верска манифестација од година во година добива се поголема масовност, а како поддржувачи на истата се сите хотели низ Охрид кои за тој празник нудат сместување по многу поволни цени. Оваа манифестација е пример како еден голем верски празник може да се стави во функција на туризмот и да придонесе за развој на манифестациско -гастрономскиот туризам во една туристичка дестинација. Убавината на оваа манифестација се состои во тоа што истата е надополнета со уште една гастрономска манифестација следниот ден, на 20 Јануари кога се прославува Денот на рибарите. Манифестацијата започнува со утринско капење на рибарите и фаќачот на крстот со неговата тајфа во езерските води. Потоа започнува гастрономска анимација за сите присутни, односно се готви еден и пол тон рибна чорба во голем котел кој со помош на дигалка се поставува на градскиот плоштад.

Традиционално рибната чорба ја готват професори и ученици од средното угостителско училиште Ванчо Питошески. Покрај рибната чорба како главна гастрономска понуда, се служи пача, топла ракија и вино. Охрид остана верен на вековната традиција. Околу 5000 порции се служат на присутните гости и туристи на манифестацијата, а дел од подготвената чорба се доставуваат и до социјално ранливите семејства од градот со што оваа гастрономска манифестација добива и хуманитарен карактер.

Огромен број на посетители уживаат во манифестацијата, а особено за надворешните туристи интересни се приказните кои тој ден ги слушаат од повозрасните охридани кои прераскажуваат за старите рибарски обичаи. Денот на рибарите во минатото го означувал крајот на забраната за риболов на охридската пастрмка во езерото после зимскиот мрест. Овие две манифестации: Богојавление - Водици и Денот на рибарите поврзани една со друга претставуваат една голема гастрономска манифестација која има за цел да привлече што поголем број на туристи во зимскиот период во Охрид, а при тоа нудејќи им на туристите силна гастрономска анимација и уживање.

Фестивалот на виното и сирењето е гастрономска анимација со која општина Охрид како организатор има за цел да ги анимира локалните жители како и да привлече туристи во градот преку еден ваков гастрономски настан. Оваа гастрономска манифестација која е дел од календарот на настани во главниот туристички центар Охрид, нуди одлична можност за локалните производители на вино и сирење да ги презентираат своите производи на пазарот. Во основа, овој фестивал претставува своевиден мини саем на кој се презентираат виното и сирењето како дел од традиционалната македонска гастрономија, а заради неговата користност се очекува да прерасне во значаен туристички настан во Охрид. Ваквиот тип на претставување е одлична можност за презентација на

новите техники на маркетинг и продажба, поттикнување на партнерски врски и воведување дополнителни стимулативни мерки.

Охридска софра - Ѓомлезијада е најомиленатагастрономска анимација во локалните рамки и претставува извонредна можност за промоцијата на гастрономскиот туризам во охридскиот регион како и потсетување на она што значи традиционална македонска софра. Како што е познато, ѓомлезе, ѓомлезец, тури-потпечи или кашаник е македонско традиционално јадење, симбол на кулинарството во Охрид и Струга. Се прави од смеса на брашно и вода, но специфичноста и мајсторијата е во печењето. Официјалниот почеток на манифестацијата е во 10 часот, но, бидејќи специјалитетот се подготвува неколку часа, веќе од 8 ч. наутро се палат ѓомлезарски огнови, а многубројните натпреварувачи се на својата позиција уште од самиот старт. Со самото доаѓање на местото, посетителите имаат можност да го следат процесот на правење, а потоа да дегустираат од охридското ѓомлезе. Оваа гастрономска анимација ја следи специјална жири комисијата која го пробува и оценува подготвеното ѓомлезе, а најдобриот го раскажува рецептот за овој специјалитет и добива награда. Покрај натпреварувањето во подготовка на охридското ѓомлезе, секоја година се организираат и дополнителни гастрономски изенандувања за публиката, а едно од поуспешните изенандувања беше когаготвачите од Гастромак имаа специјално “Cooking Show” во живо пред многубројните посетители. Оваа гастрономска манифестација во организација на градот Охрид има за цел да ги анимира сите љубители на гастрономијата било да се домашни жители или странски туристи кои престојуваат во Охрид.

Костенијада-та е гастрономска манифестација која се организира во општина Македонски Брод чија цел е промоција на овој надалеку познат плод од Поречието кој што е баран не само на македонските пазари, туку и во соседните држави. Манифестацијата започнува со изложби на ракотворби и цртежи изработени од костени од страна на најмалите во градинката, учениците од основното училиште „Свети Климент Охридски“ од овој град, учениците од подрачните училишта во селата Манастирец и Самоков, творби на децата со посебни потреби, како и учениците од гимназијата „Свети Наум Охридски“. По завршувањето на изложбата пред платото на Домот за култура се формира колона со сите присутни и започнува свечено дефиле од Домот, преку реката Треска, до центарот на Македонски Брод, каде на градскиот плоштад се одржува централниот дел од прославата каде се претставуваат голем број на културно уметнички друштва. Додека присутните уживаат во програмата, во воздухот низ градот се шири арома од печен костен, а вниманието кај присутните го привлекува и костеновиот мед кој се дегустира и продава на штандовите во центарот на градот. Истражувањето во оваа општина покажува надеж кај Поречани дека оваа манифестација од наредната година ќе биде поддржана и од државата за да може уште повеќе да го

афирмираат костенот, но и сите производи кои се добиваат од него, а од друга страна Костенијадата да стане вистински туристички бренд на Општина Македонски Брод.

ЗАКЛУЧОК

Анимацијата денес станува важен фактор за развој на туризмот во сите земји. Од аспект на туристичката понуда, анимацијата претставува начин и потреба за збогатување на нејзината содржина, продолжување на сезоната и постигнување економски ефекти. ***Анимацијата може да ја дефинираме како значаен сегмент на туристичката понуда која преку своите разновидни форми и содржини го привлекува вниманието на туристите, ги поттикнува на забава, рекреација, разонода, интелектуално и културно надградување и доживување, но истовремено придонесува во подобрувањето на содржината и квалитетот на туристичката понуда.***

Многу популарна и атрактивна содржина од анимацијата која вклучува подготвување и послужување на храна и пијалок пред самите гости и нивно вклучување во процесот на готвењето на храната во ресторанот, надвор од ресторанот на некое излетничко место во рамки на хотелот или во природа, како и подготвување и послужување на храна и пијалоци за време на гастрономски настани, манифестации, фестивали за храна и пијалок како и гастро натпревари каде туристите се дел од истите како учесници или само како посетители.

Гастрономските настани се настани на кои што главен предмет за нивно организирање се гастрономските производи и специјалитети. Секоја земја, регион, град или село има различности и свои специфичности во гастрономијата, па оттука и можности за нејзино претставување и промовирање преку настани. Југозападниот регион на РС Македонија каде туризмот е најзначајната стопанска гранка е организатор на неколку гастрономски настани со цел промоција, привлекување и анимација на туристите кои престојуваат за време одржувањето на настанот. Туристите присуствувајќи на гастрономска манифестација во една земја, преку храната, начинот на подготовка, специјалитетите, виното, преку музиката и фолклорот за време на настанот се запознаваат со културното наследство на таа земја, за што со право можеме да кажеме дека гастрономските манифестации се промотори и репрезенти на домашно, но уште повеќе на меѓународно ниво. Гастрономските манифестации кои се организираат во Југозападниот плански регион на нашата земја и се дадени како позитивен пример во овој труд се вистински репрезенти на дел од традиционалното културно наследство и претставуваат одлично дополние на туристичката понуда во овој регион каде се одвива и најголемата туристичка активност во РС Македонија.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

Albayrak, T., Caber, M., & Öz, E.K. (2017). Assessing recreational activities' service quality in hotels: An examination of animation and spa & wellness services. *Journal of Quality Assurance in Hospitality & Tourism*, 18(2), 218-234.

Mikulic, J., & Prebezac, D. (2011). Evaluating hotel animation programs at Mediterranean sun-and-sea resorts: An impact-asymmetry analysis. *Tourism Management*, 32(3), 688-696.

Andrijašević, M. et al. (1999). Animacija u hotelijersko-turističkoj ponudi. Opatija: HUNR.

Bošković, M. (2015). Značaj animacije u turizmu. Tivat: Fakultet za mediteranske poslovne studije.

Demir, M., & Demir, Ş.Ş. (2015). The evaluation of hotel animation services from managers and tourists perspective. *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 1(1), 44-61.

Instituto Nacional de las Cualificaciones (2012). *Cualificación profesional: Animación turística*. Instituto Nacional de las Cualificaciones, España, 2.

Vukonic, B. (1993). *Turističke agencije*. Zagreb: Školska Knjiga.

Јаковлев, З. (2015). *Анимација во туризмот – теорија и практика*. Штип: УГД.

Мариноски, Н. (2005). *Туристички агенции*. Охрид: УКЛО.

Методијески, Д., Филипоски, О., Цуцулески, Н., Ташков, Н., Мичев, Г., Димовски, Ч., Тодоровиќ, Е. (2018). *Гастрономски туризам: современи светски тенденции и перспективи за развој во Македонија*. Скопје: Туристика.

Мицевски, М. (2019). *Анимации во туризмот: хотелска анимација - примери и практики*. Скопје: Туристика.

Нестороска, И. (2005). *Анимации во туризмот*. Охрид: УКЛО.

Чочороски, Т. (2021). *Гастрономската анимација во македонскиот туризам (докторска дисертација)*. Охрид: УКЛО.

M.A. Indira Hadžibulić

Bošnjačko nacionalno vijeće u Republici Srbiji
Novi Pazar, R.Srbija

POLOŽAJ BOŠNJAKA U BIVŠIM JUGOSLOVENSKIM REPUBLIKAMA

Opšti je stav u socijalističkoj Jugoslaviji od 1945. da muslimani, koji u najvećem procentu žive u Bosni i Hercegovini, predstavljaju samo religioznu formaciju koja se nije nacionalno diferencirala. Bilo im je ponuđeno da se deklariraju kao Hrvati muslimanske vjere, Srbi muslimanske vjere, Jugoslaveni, ili da budu neopredijeljeni, umjesto da se deklariraju kao Bošnjaci, kako su se nazivali još od postanka Bosne, na šta ih podsjeća čak i Pavle Ostojić¹. Ni za vrijeme Osmanlija nije bilo upitno da li su stanovnici Bosne Bošnjaci, dok se i danas bore za svoj identitet.²

Muslimanima je priznato pravo na opredjeljenje, po vjerskoj odrednici, sa velikim slovom M, tek 8 godina kasnije, na popisu 1971. godine. Ime Bošnjak ponovo je usvojeno tek 28. septembra 1993. na Svebošnjačkom saboru održanom u Sarajevu.

Bošnjaci imaju svoje nacionalne savjete u Srbiji, Hrvatskoj i Crnoj Gori. Bosanski jezik je u službenoj upotrebi, no odnos prema Bošnjacima bi se mogao posmatrati kao poseban fenomen. Na fudbalskim utakmicama, manifestacijama, ali i privatnim slavljinama se mogu vidjeti transparenti ili čiti nacionalističke pjesme sa izlivima mržnje i netrpeljivosti prema Bošnjacima, koje nacionalisti još uvijek nazivaju pogrdno *Turcima*. Postavlja se pitanje zašto je odnos prema Bošnjacima zapravo odnos prema Turcima, a poslije rata na Kosovu, i prema Albancima. Paljenje džamija u Beogradu i Nišu, u martu 2004. godine je bila reakcija na incidente koji su se dogodili na Kosovu između Albanaca i Srba.

---

¹ “Vi ste Bošnjaci, ali ste zanemarili svoju predtursku istoriju. Ako vi nećete tu istoriju kao svoju, onda će Srbi i Hrvati reći da je njihova“, Pavlo Ostojić, Istina o Jugoslaviji, 1952.

² “Tečajem 1863. zatraži Sultan Abdul Aziz od Bosansko Hercegovačkog guvernera, da mu u njegov dvor pošalje 10-15 odraslih prikladnih mladića iz sve tri vjere, i to onih, koji znaju turski govoriti, da ih u svoje tjelohranitelje uvrsti, te Topal Osman paša izabere 10 muslimana, 3 pravoslavna i 3 katolika, među kojima bješe 10 bošnjaka, i 6 hercegovaca te ih posla u Carigrad, godinu gdi su se uvrstili u tjelohranitelje Sultanove i dvije tri godine služili i brzo to vrijeme dobro turski naučili, gospodski i carski proživili i novaca se nagrahili, te se u domovinu zdravo i veselo vratili.” – Aleksa Popović Sarajlija, Zlatno doba u Bosni i Hercegovini 1860-1869, Historijski arhiv Sarajevo, ZV-107/110, 53-54.

Počinioci posljednjeg genocida koji se dogodio u Srebrenici ne nailaze na osude većine srpskog stanovništva, dok državni zvaničnici Srbije veličaju haške osuđenike, Mladića i Karadžića i ne priznaju ono što je presudio međunarodni sud.

*Jedan od mnogobrojnih murala u Republici Srpskoj posvećen Ratku
Mladiću*

Mural sa likom Ratka Mladića nalazi se u centru Banja Luke, kao i većini mjesta u Republici Srpskoj. Ono što dodatno zabrinjava Bošnjake je mural u centru glavnog grada Srbije, Beogradu. Odmah pored lika generala Mladića, naslikan je i lik Draže Mihajlovića. *Inicijativa mladih za ljudska prava* je jedna od grupa građana koja je od Ministarstva unutrašnjih poslova zatražila dozvolu da prekreće ovaj mural, uz objašnjenje da njegovo postojanje predstavlja čin kršenja ljudskih prava, te izaziva vjersku i nacionalnu netrpeljivost, međutim, ministar unutrašnjih poslova Republike Srbije, Aleksandar Vulin je tim povodom izjavio: „Ni oni koji bi da prekreće mural generalu Mladiću, ni oni koji bi da ga čuvaju neće dobiti dozvolu za okupljanje. Pozvati nevladine organizacije iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Žene u crnom i nečega što je najavljeno kao „Kosovo“, a doći u Beograd da bi se krećile fasade je licemerno, podlo i vođeno zlom namerom“. Ova izjava ministra unutrašnjih poslova Republike Srbije dovoljno govori o njegovom stavu prema jednom nevjerovatnom činu, kao što je oslikavanje lika osuđenog ratnog zločinca, čovjeka koji je pravosnažno osuđen za zločine i genocid nad Bošnjacima u Srebrenici. Ni ovaj čin, niti bilo koji drugi javni nacionalistički ispad, usmjeren protiv Bošnjaka, nikada nije kažnjen.

Početkom januara, 2022.godine, u javnost je izašao snimak u kojem se pripadnik MUP-a Republike Srbije u Priboju veseli uz nacionalističke pjesme: „Srebenice, tako si mi mila, da bog da se triput ponovila...““Oj, Pazaru, novi Vukovaru, oj, Senice, nova Srebenice...““Oj, Fatima, đe su ti dimije, u četnika oko Ledenika...“. Na ovaj događaj su oštro reagovali bošnjački politički lideri, tražeći hitnu supenziju dotičnog predstavnika MUP-a, na šta je predsjednik Srbije, Aleksandar Vučić reagovao izjavom da je „čuo da i Bošnjaci u Novom Pazaru i Sjenici pevaju pesme o Naseru Oriću“!

Mural Ratku Mladiću i Draži Mihajloviću u centru Beograda

Ubrzo poslije toga, ohrabreni Vučićevom izjavom, na Badnje več, neki stanovnici Priboja su slavili praznike na ulicama Priboja uz pjesmu „Božić je, Božić je, pucaj džamije“, a u isto vrijeme je osvanuo grafit „Od Priboja pa do Haga svi uz Ratka generala“.

Grafiti u Priboju

Ovo su posljednji događaji koji oslikavaju položaj Bošnjaka u Republici Srbiji, a koji nisu kažnjeni, međutim mnogo je zločina i genocida počinjenim nad Bošnjacima, a o kojima se ćuti, ili se negiraju. Prvi datiraju još od 17. stoljeća i nikada nisu kažnjeni, jer su uvijek organizirani „sa vrha“.

Nad Bošnjacima je, kroz historiju, počinjeno čak 11 genocida,³ ali hajde da se zadržimo samo na novijoj historiji. Istraživanja ljudskih prava i sloboda, naročito položaja Bošnjaka u regionu Sandžaka, tijekom 90-tih godina prošlog stoljeća, iako u sjeni ratova u Hrvatskoj i BIH, ali i kosovske krize, bila su i ostala predmet domaćih, ali i međunarodnih institucija za ljudska i manjinska prava. *Sandžački odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda*, u okviru svoje *Plave biblioteke*, objavio je, za period od 1990-2000. godine 17 publikacija u vezi sa ovom temom, a potom i *Hronologiju zla i neizvjesnosti -pregled kršenja prava i sloboda u Sanžaku U SR Jugoslaviji (Srbiji i Crnoj Gori) 1991-2000*. Nakon raspada Jugoslavije, pa sve do danas, Bošnjaci u Sandžaku su se nalazili pred brojnim iskušenjima. Nakon 27. aprila 1992. godine, oni su izbaćeni iz ustava, iako su do tada bili jedan od priznatih, konstitutivnih i državotvornih naroda. U proljeće i ljeto, 1992. godine, gradovi i naselja u Sandžaku su se našli u zastrašujućem topovsko-tenkovskom okruženju raznoraznih jedinica Vojske Jugoslavije, što je umnogome, uz zastrašujuću antibiošnjačku medijsku kamanju, uticalo na masovno iseljavanje Bošnjaka. Ukopani tenkovi i topovi sa ciljevima okrenutim prema gradovima, poput Novog Pazara, vojno poligoni na visoravnima, sela puna rezervista, paravojne formacije, ubistva, pljačke, otmice, prijetnje, masovni požari i bombaški napadi, tzv. informativni razgovori, policijski pretresi i masovna privođenja, politički procesi čelnicima *Stranke demokratske akcije*-vođeće bošnjačke partije, torture i sl. ostavili su duboke traume, ne samo na pojedince, već i na čitavu zajednicu. Teško je bilo objašnjivo ponašanje države SRJ u

³ <https://historija.info/historija-genocida-nad-bosnjacima>.

tim slučajevima, prema djelima svojih građana, a usmjerenih protiv također građana svoje države. Kao da se radilo o marginalnim problemima. Prijeteće ponašanje vojske i policije, nacionalna diskriminacija, nekažniva demonstracija sile, svakodnevni niskobrišući letovi borbene avijacije nad gradovima i selima u Sandžaku, nedisciplinacija i agresivno ponašanje srpskih paravojnih formacija koje su prako Sadžaka išle u Bosnu i Hercegovinu, brojni incidenti, nezaštićenost, pravna nesigurnost, i krajnja neizvjesnost unijeli su veliki strah i zebnju među Bošnjacima od ponavljanja *bosanskog scenarija*. Iz Sandžaka su uglavnom išle u javnost samo informacije koje su trebale poslužiti u kreiranju i potvrđivanju u kreiranju i potvrđivanju već stvorene stereotipne slike o Bošnjacima kao ekstremistima i fanaticima. Problem Bošnjaka Sandžaka je ustvari nastao zbog teritorije na kojoj žive, prostoru između Srbije i Crne Gore, kao i blizine Kosova i Bosne i Hercegovine. Sticao se dojam da je vlast u to vrijeme nastojala isprovocirati nekakav oružani bunt Bošnjaka, pa da time dobije traženo opravdanje da ga uguši svim raspoloživim sredstvima, te da broj Bošnjaka u ovom regionu, u okviru rješavanja svog državnno-teritorijalnog i nacionalnog pitanja, upotrebom različitih metoda prisile i zastašivanja, svede na najmanju moguću mjeru.

Stanje je bilo posebno teško u pograničnim opštinama, na granici sa Bosnom i Hercegovinom. U pljevaljskoj opštini (Crna Gora), na posebnom udaru se našla mikroregija Bukovca, na granici sa BiH, dok su u pribojskoj opštini (Srbija), na udaru bila sela Sjeverin, Voskovina, Živiice, Sočice, Milanovići. Kukuroviće i dr.⁴

Masovni požari i kontinuirani bombaški napadi naročito na kuće i lokale Bošnjaka u Pljevljima i selima Pribojske opštine, kao i napadi na Bošnjake po selima Bukovice, u vrijeme strahovlade četničkog vojvode i saveznog poslanika Milike Čeka Dačevića, pokrfenut će novi talas iseljavanja. Za otete u Sjeverinu i Štrpcima sada se zna da su odmah pobijeni, iako je u to vrijeme čak i Slobodan Milošević obećavao da će „prevrnuti zemlju da ih nađu“, višegradski hotel *Vilina vlas* i obale Drin su mjesta čudovišnih zločina nad otetima. Za ova nedjela veže se ime Milana Lukića, komandanta četničke jedinice *Osvetnik* iz Višegrada. Hapšenje nekih neposrednih aktera ovog gnusnog čina dugo je bilo samo u funkciji odugovlačenja i rasplinjavanja istrage. Zastašujuće djeluje činjenica da zbog svih počinjenih zločina nad Bošnjacima u rtekloj deceniji skoro niko nije odgovarao, kao i da su takva djela nailazila mahom na ravnodušnost države.

Postavlja se pitanje kako se ovaj odnos prema Bošnjacima prenosi kroz generacije i zbog čega se sa sigurnošću može reći da se prenosi sa koljena na koljeno. Možda se jedan od uzroka može potražiti u obrazovanju. Neki nastavni sadržaji iz historije i književnosti koji se propagiraju u školama u Srbiji podstiču na podgrijevanje mržnje i stvaranje predrasuda o Turcima (Osmanlijama), a nepravedno poistovjećivanje Bošnjaka sa Turcima traje već stoljećima i daje krvave rezultate.

---

4 Opširnije u publikaciji *Sanžak Dosijer: Pljevlja Priboj*, Sandžački odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda, Novi Pazar, 1996.

Jedan od sadržaja koji otvoreno vrijeđaju Bošnjake, a koji su bili povod za etničko čišćenje Crne Gore, (istrebljivanje poturica), a u sastavu su obavezne lektire u osnovnim školama u Srbiji su Njegoševi stihovi iz *Gorskog vijenca*:

*“(...) združio se Turčin s Crnogorcem,
Hodža riče na ravnom Cetinju!”*

*Što će đavo u kršćenu zemlju?
Što gojimo zmiju u njedrima?
Kakva braća, ako Boga znate,
kada gaze obraz crnogorski,
kada javno na krst časni pljuju!*

*Sve je pošlo đavoljijem tragom
zaudara zemlja Muhamedom!*

*Udri za krst, za obraz junački,
ko godj paše svijetlo oružje,
ko godj čuje srce u prsima!
Hulitelje imena Hristova
da krstimo vodom ali krvlju!
Trijebimo gubu iz torine!
Nek propoje pjesna od užasa,
oltar prâvi na kamen krvavi!”*

*No lomite munar i dzamiju,
pa badnjake srpske nalagajte
i šarajte uskrsova jaja,
časne dvoje postah da postite;
za ostalo kako vam je drago!
Ne šćeste li poslušat Batrića,
kunem vi se vjerom Obilića
i oružijem, mojijem uzdanjem,
u krv će nam vjere zaplivati,-
biće bolja koja ne potone!
Ne složi se Bajram sa Božićem!”
Kako smrde ove poturice!“ (Knez Janko)
“Ema neću, božja vi je vjera,
više slušat odzu u Čekliće
dje guguče svrh one stugline
ka jejina svrh trule bukvine!
Koga zove uz one glavice
svako jutro kako zora sine?
Ja mnim ga je doista dozvaao,-
jer mi nije lakši, što ću kriti,
nego da mi na vrh glave stoji.*

U udžbenicima historije, pa čak i prirode i društva u nižim razredima možemo naići na stihove u kojima se današnji Bošnjaci poistovećuju sa Turcima, tačnije, nazivaju se izdajnicima srpske vjere, tj. poturicama, a uporedo sa tim se navode najgnusniji zločini koje su navodno Turci počinili nad Srbima. Ni u jednom udžbeniku se ne navodi koliko je crkava i manastira napravljeno na teritoriji današnje Srbije u periodu od XV-XIX stoljeća, te da Turci nisu rušili crkve ni manastire, nego jačali vjerske slobode⁵, te se postavlja pitanje, zbog čega se zanemaruju činjenice, a usput se sveti Turcima, preko Bošnjaka, i stoljećima kasnije?!

Pored toga, Bošnjacima se negira i njihov identitet, pa i jezik-bosanski. Ačesto ćemo u zvaničnim spisima Ministarstva prosvjete vidjeti da se ovaj jezik namjerno naziva bošnjačkim, kako bi se dodatno unijela sumnja u njegovo postojanje, također zanemarujući činjenicu da je prvi rječnik bosanskog jezika objavljen 1631. godine, dok je Vukov rječnik srpskog jezika izdat skoro 200 godina kasnije, tek 1818. godine. Sasvim očigledno se manipuliše identitetom i jezikom Bošnjaka.

Bošnjacima je nametnut osjećaj nepripadanja sopstvenoj domovini i uvijek su u strahu od ponovnih progona i istrebljenja. Ovaj osjećaj je potpuno opradan imajući u vidu činjenicu da se zločini nad Bošnjacima ne kažnjavaju ni danas, kao što nisu bili kažnjeni ni u prošlosti.

---

⁵ Opširnije u djelu Vase Čubrilovića: *Srpska pravoslavna crkva pod Turcima od XV do XIX veka*, "Zbornik Filozofskog fakulteta", knj. V-1, Beograd 1960.

Prof.Dr. Gafar Jabiyev

Archaeology, Ethnography and Anthropology Institute of
Azerbaijan National Academy of Sciences

HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE OF KARABAKH: ANCIENT MEMORIES AND MODERN REALITIES

Karabakh is one of the most ancient regions of Azerbaijan. The history of ancient human settlements there dates back to 2.5 million years. It was proved by the artifacts of Guruchay archaeological culture, which were fixed in the VII-X cultural layers of the Azykh cave camp discovered by Azerbaijani archaeologists in 60s of last century in Karabakh [5; 10]. It should be noted that, 212 stone tools, 7 animal bones and numerous rodent bones were found from the VIII-X cultural layers of the Azykh cave camp belonged to the period of Guruchay archaeological culture [3, p.36-40].

According to researchers, the finds of Guruchay culture are somewhat similar to the materials of Olduvay archaeological culture studied in East Africa. However, experts registered it as a separate culture-Guruchay archaeological culture referring to certain differences in the preparation and typology of stone tools from VIII-X cultural strata of Azykh. This name is derived from the name of Guruchay valley, where Azykh cave is located. For reference it should be noted that, Guruchay archaeological culture, which lasted 1.5 million years, began 2.5 million years ago and ended 700,000 years ago [1; 3, p. 28- 40].

The lower jawbone of a girl aged 20-22 was found in the 4th horizon of the 5th layer of the Azykh cave during the 1968 excavations along with stone tools inherent to primitive people. The archaeologists identified the find as an Azykhanthrop. According to experts, this find was a man of the transition from azykhanthropic to paleoanthropic [3, p.47-50].

I should also note that, Azerbaijani and Russian scientists wrote numerous monumental scientific works on the results of archaeological researches conducted in the Azykh cave camp in 60s and 80s of the last century [5; 7; 12]. I must say painfully that, the Azykh cave camp turned into an ammunition and supply depot by the Armenian military after the occupation of Karabakh. Such a unique monument was destroyed in this way and became another victim of Armenian vandalism in a true sense of the word.

The finds of the Mousterian period were discovered and studied in the III cultural layer of the Azykh cave camp during the archaeological researches. At the same time, Azerbaijani archaeologists uncovered and studied another magnificent Mousterian period monument in Karabakh area. It is Taghlar Cave Camp [11]. More than 8,000 stonewares and more than 500,000 bones of hunted animals and birds were found and studied there [3, p.53]. Unfortunately, this monument was also destroyed as a result of the Armenian occupation.

Another archaeological culture displayed and studied by Azerbaijani archaeologists in the territory of Karabakh is Leylatepe archaeological culture. The monuments of this culture were first fixed in Aghdam region in 80s of last century. The researchers registered it as Leylatepe archaeological culture, based on the fact that the artifacts found in this monument differ from other Eneolithic period materials of the South Caucasus by a number of unique features. Plenty of monuments of this culture were registered in Azerbaijan, as well as in other parts of the South Caucasus during the researches. It should be noted that, the operating of the potter's wheel is one of the most important features of this culture [3, p.84-85; 8].

The whole world already knows that Aghdam city was completely demolished as a result of the Armenian invasion. There was not even a building in a good condition after the liberation. Leylatepe monument had been under the shooting of the Armenian military for the past 30 years like other historical monuments in Aghdam.

Another archaeological culture recorded in the territory of Karabakh is the culture of dyed wares of the Middle Bronze Age. These cultural samples, widespread in South Azerbaijan and Nakhchivan, were also recorded in the archaeological monuments of the Kur-Araz basin [6].

One of the prolate archaeological cultures formed in the territory of Karabakh is Khojaly-Gadabay archaeological culture of the Late Bronze Age [3,124-130]. The most magnificent monuments of this culture, which lasted chronologically from the second half of the second millennium B.C. to the first half of the first millennium B.C. are in the territory of Karabakh. We must recall that, these monuments are the monuments of the period of collapse of primitive community and the creation of early class society in the area of Azerbaijan. Since these monuments are mostly recorded in Ganja-Karabakh region, they are sometimes presented as «Ganja-Karabakh archaeological culture». The brightest examples of this culture were fixed in the area of Khojaly. Unfortunately, the entire population of Khojaly was massacred upon the occupation of Karabakh by Armenia and numerous kurgans of Khojaly-Gadabay culture were savagely destroyed, the remains of material culture were demolished or looted or taken forcibly to Armenia.

Lots of kurgans belonged to the Turkic peoples and VI-III centuries B.C. were discovered and studied in the territory of Karabakh while the researches carried out by Azerbaijani archaeologists together with Russian scientists during the Soviet period. Most of these monuments were destroyed for 30 years of occupation of Karabakh lands by Armenians.

The territory of Karabakh is very rich in overhead monuments like other regions of Azerbaijan. Rather many parts of these overhead architectural monuments of antiquity and the early Middle Ages are Christian monuments. We can show Ganjasar, Amaras, Khotavang temples and many other buildings as an example to them. Those monuments were intensively studied by Azerbaijani scholars in the 50s and 80s of last century and numerous monographs and dissertations were written about them [9]. It was scientifically substantiated as a result of these studies that, these monuments are unequivocally Albanian monuments. It is a pity that, Armenians destroyed Albanian

inscriptions on these monuments during the occupation of Karabakh and clinched fake Armenian texts instead. Thus, they tried to justify that, the Albanian temples allegedly belonged to Armenians. Albanian crosses on almost all monuments were torn down and replaced by Armenian crosses. Let us recall that, the Albanian cross has pre-Christian symbols that combine a number of beliefs and signs of understanding the universe. It is easily distinguished from the Armenian crosses. Therefore, the attempts of Armenians to lose trace of the Albanian crosses resulted in their self-exposure. The so-called scientists trying to create fake history in such slovenly way forget that the photographs of these monuments, at least of late XIX-early XX centuries, are preserved in the works of individual authors, as well as in various archives and collections.

Karabakh region is also very rich in Islamic monuments. A new era began in Azerbaijan with the spread of Islam since the ninth century. The number of buildings promoting Islam religion grew since then. Aran (Karabakh) architectural school also flourished in the country along with Shirvan-Absheron and Nakhchivan-Maragha architectural schools in the 11th and 12th centuries. The elements of Islamic architecture rapidly grew in Karabakh cities as in other Azerbaijani cities. The cities and villages of Karabakh grew and developed more rapidly during the period of Karabakh khanate. Shusha, Aghdam, Kalbajar, Zangilan and other cities of Karabakh become art and cultural centers of the region. It should be noted that more than 2,000 historical monuments were registered in Karabakh by relevant state agencies of Azerbaijan on the eve of the Armenian occupation. Unfortunately, we witnessed that most of these monuments did not remain after the liberation of Karabakh from occupation. Aghdam, Fizuli and other cities of ours were exposed to the condition worse than Hrosima by Armenians. Armenians who set up clamour that the Christian monuments of Karabakh are under risk today, kept pigs in Azerbaijani mosques for 30 years, insulted our holy places and looted the cemeteries of our ancestors. It should be noted that, there were 403 historical and religious monuments in Karabakh before the invasion. 67 out of them were mosques, 144 were temples and 192 were shrines. 63 of these mosques (13 in Shusha, 5 - Aghdam, 16 - Fizuli, 12 - Zangilan, 5 - Jabrayil, 8 - Gubadli, 8 - Lachin), were completely destroyed and 4 were partially destroyed and felt in disrepair. Hundreds of libraries, museums, culture houses and clubs in Karabakh were destroyed together with all their material and moral values. Aghdam Bread Museum, being only one in the world, was destroyed as if it had never existed. The mausoleum of famous writer Vagif was destroyed in Shusha, busts of prominent Azerbaijani thinkers were shot there [12].

It is almost two years that the flames of war were extinguished in Karabakh, and Azerbaijani lands were liberated from the occupation. The Azerbaijani people hope that, the lands of Karabakh will never again become a battlefield. We want Karabakh to be a platform for construction, development and progress and become an example of cooperation, good neighborliness and coexistence. Definitely, time is still needed for it. Ancient inhabitants of Karabakh have not yet been able to return Karabakh though Karabakh was liberated from the occupation. Even tourists can't go there despite their

efforts. Because the lands of Karabakh were entirely mined by the Armenian military for 30 years. The people of Azerbaijan are confident that everything will return to normal, much better than before after the demining and the creation of necessary infrastructure by the state.

References:

1. Archaeology of Azerbaijan: in 6 volumes, I volume, Baku, 2008.
2. History of Azerbaijan: in 7 volumes, I volume, Baku, 1998.
3. G.J.Jabiyev. Fundamentals of Azerbaijani archaeology, Baku, 2018.
4. G.J.Jabiyev. Ancient cultural traditions of Karabakh. Turkey, Amasya, 2012.
5. A.G.Jafarov. Paleolithic camps of Karabakh, Baku, 2017.
6. V.H.Aliyev Culture of dyed pottery of the Bronze Age in Azerbaijan, Baku, 1997.
7. G.S.Ismayilov. Traces of ancient civilization between Guruchay and Kondelenchay. Baku, 1981.
8. N.A.Museyibli. Tomb monuments of Leylatepe culture. Baku, 2014.
9. R.B. Goyushov. Christianity in Caucasian Albania. Baku, 1981.
10. M.M.Huseynov. Ancient Paleolithic of Azerbaijan. Baku, 1985.
11. A.G.Jafarov. Mousterian culture of Azerbaijan. Baku, 1989.
12. Way of victory: Up to Shusha declaration in Karabakh war. Baku, 2021.

1

2

3

Qarabağın ən qədim insan düşərgəsi

1-ci tablo

1 - Azyx mağarası

2 - Azyxdan tapılmış çənə sümüyü

3 - Azyxın tədqiqatçıları

Ancient Human Settlement in Karabagh

1. Azykh Cave

2. Human Bone from Azykh Cave

3. Researchers of Azykh Cave

1

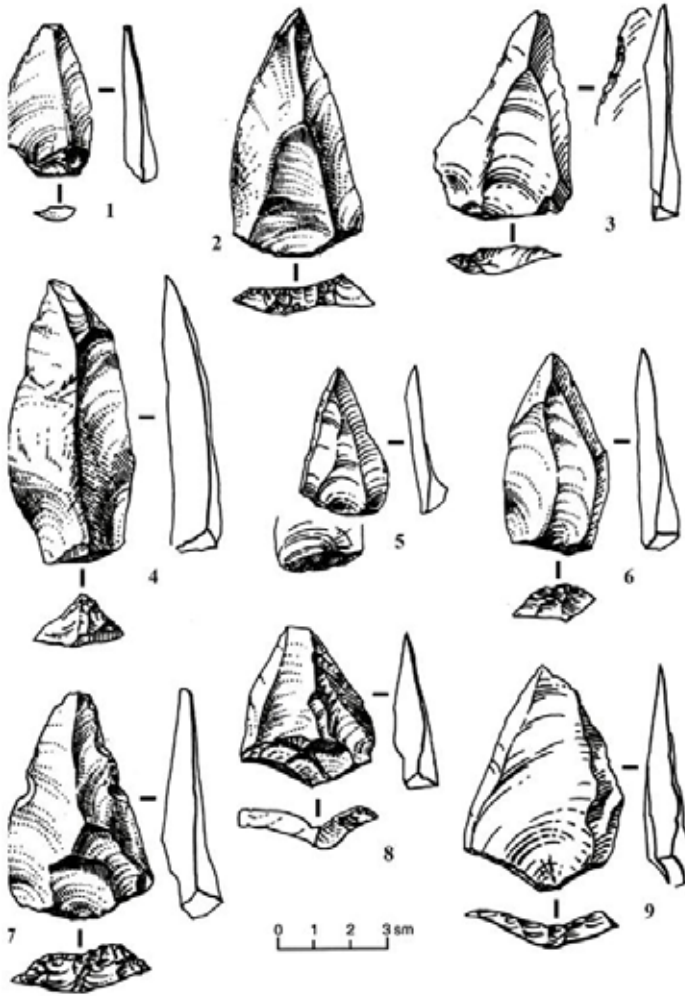

2

Azıxın Aşel dövrünə aid əmək alətləri

Orta aşel dövrünə aid mağara ayısının kəllə qapaqları və çənələri (Azıx, V təbəqə)

Bear Bones from Azykh Cave

Tağlar mağara düşərgəsindən tapılmış
 Mustye dövrünə aid itüclu alətlər

Mousterian Period Labour Tools from Taghlar Cave

Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti nümunələri:

Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti: 1 - qulaqüstü asma bəzək; 2, 3 - ox ucluqları; 4 - niza ucu; 5, 6 - xəncərlər; 7 - asma bəzək; 9 - bilərzik; 8, 10-12 - saxsı qablar

**Archaeological materials of Late Bronze Age
Khojali-Gedebey Culture**

Xocalı qəbiristanından tapıntılar:
1 - şirli gil mücrü; 2 - qızıldan şir başı; 3 - yastı balta-təbərzin;
4 - tunc quş fiquru; 5 - şirli cam; 6 - sərnic formalı qab; 7 - saxsı kuzə

Archaeological materials from Late Bronze Age Khojaly necropolis

ISBN 978-608-66817-0-8